

МІНІСТЕРСТВО НАУКИ І ОСВІТИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

ЕТНОГРАФІЯ УКРАЇНИ

Курс лекцій

Укладач О. В. Дудник

Умань
Візаві
2019

УДК 39(=161.2)(075.8)
Е88

Рецензенти:

Романюк І. Р., д-р іст. наук, професор, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

Доморослий В. І., канд., іст. наук, доцент Уманського національного університету садівництва;

Лісовська О. В., канд., іст. наук, доцент Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 4, від 22 листопада 2018 року)

Е88 **Етнографія** України : курс лекцій : навч. посібник / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; укладач О. В. Дудник. – Умань : Візаві, 2019. – 148 с.

УДК 39(=161.2)(075.8)

© Дудник О. В., укладач, 2019

ВСТУП

Притаманна кожному етносові духовна сутність, відмінні порівняно з сусідніми й іншими народами етнічні риси можуть бути пізнані лише через вивчення традиційної культури в її історичному розвитку. З-поміж гуманітарних дисциплін важливе місце належить *етнографії* – науці про побут, традиційну матеріальну та духовну культуру народів, їхнє походження (етногенез). *Об'єктом* дослідження етнографії є етнос, як в структурних, так і в функціональних формах його прояви, *предметом* – всі сфери, які пов'язані з явищем етнічності. *Методи дослідження* етнографічної науки відповідають структурі методів будь-якої науки, спрямованих на об'єкт пізнання. В цілому, це сукупність дослідницьких прийомів, яка дозволяє отримати з наявного знання, нове.

Розвиваючись майже впродовж двох століть, вона сформувалася як самостійна галузь, без якої не можна по-справжньому пізнати свій народ, інші народи.

Мета курсу – ознайомити студентів з основами етнічної історії українського народу, його матеріальної і духовної культури, формуванням регіональної специфіки.

Завдання курсу – набуття студентами комплексу знань і умінь з етнографії України з метою практичного використання у професійній діяльності. Вивчення студентами даного курсу служитиме справі збагачення національної свідомості молоді, що є першою умовою існування та розвитку української нації.

У посібнику розглядаються питання про походження й етапи розвитку українського народу, його традиційну матеріальну та духовну культуру, сімейні та календарні звичаї та обряди, народне звичаєве право, способи та знання лікування людей і тварин, передбачення погоди, метеорології, морально-етичні стереотипи поведінки, етичні норми, традиційні форми виховання, тощо.

Пропонований навчальний посібник має на меті допомогти студентам оволодіти програмою навчальної дисципліни.

Лекція 1. Становлення і розвиток української етнографії

План

- 1. Розвиток етнографічної науки (остання чверть XVIII-60 рр. XIX ст.)**
- 2. Розвиток етнографічної науки в 2-й пол. XIX-I-й чверті XX ст.**
- 3. Українська етнографія за радянської доби.**
- 4. Стан етнографічної науки в незалежній Україні.**

1. Історія української етнографії своїми витокami сягає часів Київської Русі. Існує припущення, що вже тоді в Києві був написаний історико-етнографічний твір, присвячений одному з давньоруських племен – полянам. Досить яскраво відбилися відомості з культури та побуту населення Київської Русі у давньоруській пам'ятці – «Повести временных лет». Питання про походження, розселення, звичаєвість полян, древлян, дреговичів, бужан, кривичів, волинян, в'ятичів та інших племен посідають у «Повести» значне місце. Її укладач – Нестор-Літописець — висловив принципово важливу для розвитку етнографії думку про культурно-побутову своєрідність усіх племен і народів: «Имяхут бо обычаи свои, и законы отец своих и предания, каждо свои нравы», порушив проблему праатьківщини слов'ян, розмістивши її у верхній та середній течії Дунаю.

Поява відомостей про культуру і побут саме українського народу відноситься до XV ст. Звідти в історії української етнографії можна простежити три періоди, у кожному з яких виділяються певні етапи етнографічних досліджень. Перший період, що тривав з XV до 60-х років XIX ст., був періодом нагромадження етнографічних матеріалів про українців і становлення української етнографії як науки. Перший його етап продовжувався до середини XVII ст., включаючи приєднання Лівобережної України до Росії у 1654 р. Саме на ці часи припадає поява перших прямих відомостей про українців як окремий народ з певними рисами характеру, самоназвою й культурно-побутовими особливостями, хоч нагромадження таких знань мало ще випадковий характер. Значний інтерес до культури й побуту різних верств українського суспільства, особливо козацтва, виявили на першому етапі іноземці, яким вдалося в ті часи

побувати в Україні – А. Контаріні, С. Герберштейн, П. Алепський, П. Шевальє та ряд інших, що залишили у своїх описах унікальні відомості про український народ. Зокрема, Павло Алепський відзначав його освіченість, музичність, любов до природи. «По всій землі козаків, – писав він, – ми помітили прекрасну рису, яка викликала наше здивування: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи».

Найбільш ґрунтовною працею серед творів іноземців того часу був «Опис України» француза Г. Левассер де Боплана – військового інженера, що у 1630-1649 рр. перебував на службі у Польських королів і будував фортеці в Україні. Боплан докладно описував архітектуру міст і сіл України, одяг та їжу її населення, вірування тощо (мал. 1).

В українському літописанні XV-середини XVII ст. продовжувались етнографічні традиції Давньої Русі. Так, у Короткому Київському літописі йшлося про початок Русі, розселення східнослов'янських племен. Окремий розділ, присвячений козакам, описи вірувань, звичаїв та обрядів українців містилися в Густинському літописі. Багато етнографічних відомостей є у творах полемічної української літератури кінця XVI-першої половини XVII ст., особливо написаних Іваном Вишенським. Етнічна самосвідомість, розуміння своєрідності кожного народу були характерними й для широких мас українців.

Наступний етап першого періоду історії української етнографії охоплює другу половину XVII і продовжується до останньої чверті наступного століття. На цьому етапі заявляються перші етнографічні ідеї, цілеспрямованість у збиранні матеріалів з культури та побуту і як наслідок – твори, багаті на етнографічні відомості. У Києво-Печерській лаврі був написаний підручник з історії «Синопис» (перше видання – 1674 р.), значна частина розділів якого стосувалася походження східнослов'янських народів, їхньої культури і побуту. У віршах Климентія Зінов'єва (кінець XVII-початок XVIII ст.) змальовувався ряд ремесел і промислів українців. Він же уклав збірку народних приказок і прислів'їв. У першій половині XVIII ст. в Україні з'являється низка літописів, щоденників, хронік, історико-публіцистичних творів, у яких було чимало й етнографічних відомостей. Так, літопис Г. Грабянки відкривається розділом, де автор робить спробу з'ясувати походження українського козацтва, розповідає про життя козаків, житло, зброю, їжу тощо. До цього етапу відноситься поява творів, які можна вважати помітним внеском не тільки у вітчизняну, а й у світову науку. В 1715 р. вихованцем Києво-Могилянської колегії Г. Новицьким, який відбував заслання в Тобольську, було написане дослідження – «Краткое описание о народе остяцком», що є однією з найбільш ранніх у світовій літературі етнографічних монографій.

З іменем відомого українського мандрівника і просвітителя В. Григоровича-Барського пов'язаний початок вітчизняної арабістики. Подорожуючи, він обійшов протягом 1723-1747 рр. середземноморські країни Європи, Азії та Африки і зробив ґрунтовний історико-етнографічний та географічно-економічний опис цих країн. Уже після смерті дослідника цей твір

був виданий його земляком В. Рубаном у Петербурзі, а згодом неодноразово перевидавався Академією наук.

Третій етап першого періоду історії української етнографії обіймає час із кінця XVIII до 60-х років XIX ст. Це був етап безпосереднього становлення української етнографії як окремої наукової дисципліни. Соціально-економічний і політичний розвиток українських земель, зокрема початок розкладу феодально-кріпосницьких і зародження капіталістичних відносин, зумовили значне зростання у цей час інтересу до українського народу, його життя, культури й побуту. Важливими центрами розвитку україністики, в тому числі й етнографії, стають у кінці XVIII ст. Петербург і Москва. У 1777 р. у Петербурзі було надруковано першу тематичну працю з української етнографії – «Описание свадебных украинских простонародных обрядов» уродженця м. Кролевця на Чернігівщині Г. Калиновського, що служив тоді прапорщиком у війську. 1798 р. у Москві вийшла книжка полтавчанина Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях». Уродженець м. Борзни М. Антоновський написав узагальнюючий нарис про українців («малоросійських козаків») до другого російського видання відомої праці І. Георгі «Описание всех обитающих в Российском государстве народов». В останні десятиріччя XVIII ст. починається експедиційне збирання етнографічних матеріалів, формулюються перші методичні настанови щодо експедиційної роботи. Першу суто наукову експедицію по Лівобережжю України у 1774 р. здійснив разом зі студентами академік А. Гюльденштедт. Зібрані ними матеріали про культуру й побут українців, зокрема описи та замальовки землеробських знарядь, залишаються у своєму роді унікальними.

1779 р. уродженець м. Глухова Ф. Туманський розробив програму, за якою тодішні ентузіасти робили місцеві описи. Відомості з різних галузей культури українського народу, в тому числі запорізького козацтва, містилися у працях історика Г. Міллера, академіка В. Зуєва та інших авторів, що подорожували по Україні. Питань про походження українського народу, регіональні особливості його житла, одягу, їжі, засобів пересування, ремесел, звичаїв та обрядів торкалася праця «Черниговского наместничества топографическое описание» О. Шафонського з містечка Сосниця на Чернігівщині. Зокрема, Шафонський подав 26 оригінальних малюнків одягу різних верств тодішнього українського суспільства. У «Топографическом описании Харьковского наместничества» поряд з характеристикою господарства, ремесел та інших галузей матеріальної культури було вміщено першу розвідку про сімейний побут українців Слобожанщини (мал. 2).

Багатим на етнографічні відомості був твір О. Рігельмана «Летописное повествование о Малой Росии, ее народе и козаках вообще», написаний теж у 80-х роках XVIII ст. і виданий у Москві лише 1847 р. Різнобічний опис українців супроводжувався у ньому 27 малюнками одягу; автор зокрема вказував на особливу вдачу українців, перелічував народні музичні інструменти, порушував питання про назву українців «черкасами» тощо. Значний вплив на розвиток тогочасного українознавства справляли просвітителі-демократи, особливо Г. Сковорода.

У перших десятиліттях ХІХ ст. в Україні сформувався ряд місцевих культурно-просвітницьких, у тому числі етнографічних центрів Полтава, Одеса, Ніжин, Харків, провідним серед яких згодом став останній. 1805 р. у Харкові було відкрито університет, при якому працювала друкарня, що видавала журнали й альманахи, книжки.

З 40-х років провідним центром української етнографії стає Київ з його університетом (відкритий 1834 р.). Чималий внесок у розвиток різних галузей науки, в тому числі української етнографії, зробив М. О. Максимович – перший ректор Київського університету, який написав цікаву працю «Дни и месяцы украинского селянина», планував етнографічні експедиції, видав ряд збірок народних пісень (мал. 3). Великий інтерес до етнічної історії українського народу виявляли кирило-мефодіївці. П. О. Куліш видав змістовне дослідження «Записки о Южной Руси», М. І. Костомаров – «Славянскую мифологию». Т. Г. Шевченко, який у 1845 р. переїхав до Києва, здійснив ряд експедиційних подорожей по Україні, зібравши оригінальний матеріал про матеріальну й духовну культуру селянства.

60-ті роки ХІХ ст. позначились важливою науковою подією – проведенням етнографічно-статистичної експедиції «в Західно-руський край», тобто на значну частину території України. Керував експедицією видатний український вчений-народознавець П. П. Чубинський (мал. 4). Науковими результатами експедиції, що тривала понад два роки й до якої були залучені десятки місцевих дослідників, були сім томів матеріалів про звичаї й обряди, народну творчість, звичаєве право, вірування, матеріальну культуру українців та інших народів України. Чимало статей про культуру й побут українського народу було опубліковано у журналі «Основа», що видавався протягом 1861-1862 рр. у Петербурзі.

У 1873 р. у Києві розпочав свою діяльність Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, який за три роки існування провів значну роботу по вивченню українського народу. Зокрема, він опублікував ряд етнографічних програм, здійснив одноденний перепис населення Києва, встановивши його національний склад, видав два томи наукових записок, книгу О. П. Косач «Український народний орнамент», ряд збірок пам'яток народної творчості. Фактичним керівником відділу був П. П. Чубинський. У діяльності відділу брали участь багато відомих діячів української науки і культури – Михайло Драгоманов, Панас Мирний, Михайло Старицький, Микола Лисенко, Юрій Федькович, Іван Манжура, Олександр Потебня та ін. Із відділом пов'язаний початок наукової роботи видатного українського етнографа Ф. К. Вовка (Волкова). Ліве крило Південно-Західного відділу очолювали М. І. Зібер (професор Київського університету) та С. А. Подолинський, які, зокрема, розгорнули дослідження культури й побуту робітників. М. І. Зібер видав 1883 року в Москві книгу «Очерки первобытной экономической культуры», у якій виступив проти пануючої тоді в науці «патріархальної теорії». Розпочата з широким розмахом наукова робота відділу трагічно обірвалася: царським указом 1876 р. він був закритий. М. Драгоманов, М. Зібер, Ф. Вовк через заборону жити в Україні змушені були емігрувати за кордон, де продовжували

працювати на терені українознавства, піднісши його до західноєвропейського рівня.

2. З кінця XIX ст. у розвитку української етнографії розпочинається другий період. У зв'язку з репресіями царизму щодо української мови і культури етнографічна робота в Києві дещо загальмувалася.

Провідним центром українознавства на цьому етапі стає Львів, де велику роботу розгорнуло Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, при якому 1898 р. була створена Етнографічна комісія. У Львові вперше організуються спеціальні друковані органи – «Етнографічний вісник» (1895) та «Матеріали до українсько-руської етнології» (1899). Особливо результативною була діяльність Етнографічної комісії, провідна роль у якій належала видатному українському вченому Івану Франку (мал. 5). Активну участь у роботі комісії брали передові вчені Михайло Павлик, Володимир Гнатюк, Філарет Колесса та ін.

На початку XX ст. у галузі українського народознавства плідно працювали Д. І. Багалій, О. І. Левицький, Д. І. Яворницький, О. Н. Малинка, О. М. Лазаревський, В. П. Милорадович, М. Ф. Біляшівський, Б. Д. Грінченко (мал. 6) та ін. Особливого розвитку набула в цей час етнографічна й антропологічна діяльність Ф. К. Вовка, який видав багато праць з різних галузей матеріальної й духовної культури, громадського й сімейного побуту українців і серед них – перший узагальнюючий нарис «Етнографічні особливості українського народу». Вчений світового рівня, Ф. К. Вовк був професором Сорбонни, Санкт-Петербурзького і Київського університетів. За далеко не повними даними, його науковий доробок становив 455 друкованих праць з найважливіших проблем етнографії, антропології, археології, мистецтвознавства, фольклористики (мал. 5).

Із жовтня 1917 р. розпочинається третій період історії української етнографії. В Україні вперше створюються державні етнографічні заклади, ряд із них – у системі Академії наук республіки.

3. 20-ті-початок 30-х років відзначалися активізацією збирання етнографічних матеріалів, спробами вивчення змін у культурі й побуті всіх верств українського народу, виданням етнографічних журналів. Головні досягнення в розвитку етнографії, як й інших галузей науки, пов'язані з діяльністю вчених Академії наук. До відкриття у 1936 р. Інституту українського фольклору (з 1944 р. – Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР, а з 1991 р. – Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Т. Рильського АН України) – провідного центру української етнографічної науки – питаннями вивчення культури і побуту населення займалися різні комісії, кабінети і музеї.

З початком сталінських репресій багато етнографів були безпідставно звинувачені у буржуазному націоналізмі й засуджені. В українській етнографії настав етап занепаду. В 1933 р. під гаслом реорганізації Академії наук УРСР етнографічні заклади в Україні були практично ліквідовані. З 1936 р. етнографічна робота проводилась частково Інститутом фольклору АН УРСР (з 1939 р. працювала його Львівська філія під керівництвом Ф. М. Колесси).

Новий етап у вивченні культури та побуту українців розпочинається у повоєнні часи. Його можна вважати етапом відродження української етнографії.

Основними науковими етнографічними осередками у республіці стали відділ етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії в Києві та відділ етнографії Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові.

У 60-80-ті роки значна увага приділялася впровадженню у побут населення так званих радянських соціалістичних свят і обрядів. Нема нічого дивного в тому, що праці, присвячені цьому штучному процесові, являли собою типові зразки партійної пропаганди і з наукою мали небагато спільного. Взагалі ідеологізація та політизація суспільних наук не могли не позначитися на етнографічних дослідженнях цього періоду.

4. З утворенням і розбудовою української незалежної держави у розвитку українського народознавства розпочався новий період. Він позначився виникненням кількох етнографічних установ – Інституту народознавства у Львові, Центру народної творчості у Києві тощо, відродженням і розгортанням роботи Українського етнографічного товариства, появою нових періодичних народознавчих видань («Родовід», «Берегиня»), зміцненням контактів учених України з зарубіжними дослідниками, інтеграцією української етнографії у світову етнологічну науку, створенням Української національної асоціації етнологів, Міжнародного наукового братства українських антропологів, етнографів і демографів.

Запитання для самоконтролю

1. Назвати етнографічні відомості про українців.
2. Охарактеризувати розвиток етнографічної науки (остання чверть XVIII –1-а пол. XIX ст.)
3. Охарактеризувати розвиток етнографічної науки в 2-й пол. XIX-1-й чверті XX ст.
4. Охарактеризувати українську етнографію за радянської доби.
5. Охарактеризувати стан етнографічної науки в незалежній Україні.

Список літератури

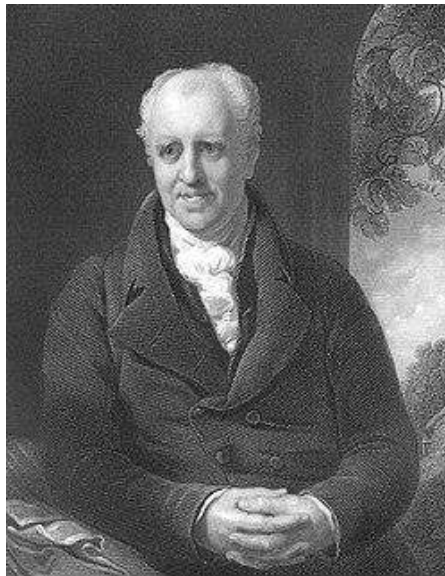
- Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920-1930-х років: историческая література. Київ : Унісерв, 2002. 92 с.
- Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII-первой половины XIX ст. Київ : Наук. думка, 1988. 212 с.
- Етнографія України: навч. посібн. / За ред. проф. С.А. Макаруча. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Львів : Світ, 2004. 520 с.
- Пономарьов А.П. Українська етнографія: Курс лекцій. Київ : Либідь, 1994. 320 с.
- Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. Київ : Видавництво Європейського університету, 2000. 378 с.

Чубинський П.
народознавство у
Павла Чубинського).
Мистецтво, 1995. 224

Мудрість віків: (Укр.
творчій спадщині
У 2-х кн. Київ :
с.

Малюнок 1. Г. Левассер де Боплан

Малюнок 2. О. Шафонський

Малюнок 3. М.

Максимович

Малюнок 4. П. Чубинський

Малюнок 5. Ф. Вовк

Малюнок 6. Б. Грінченко, Д. Яворницький, М. Біляшівський, Д. Багалій

Лекція 2. Походження та етнічний розвиток українського народу. Антропологічні риси українців

План

1. Концепції етногенезу українців
2. Антропологічні типи українців.
3. Етнічні складники українського характеру.
4. Соціопсихічні риси українського характеру.

1. **Етногенез** – це сукупність історичних, соціально-культурних явищ і процесів, які спричинилися до утворення етносу. Серед величезної кількості теоретичних конструкцій можна вирізнити принаймні **п'ять основних концепцій формування (етногенезу) українського народу**. До них належать: 1) **Автохтонна концепція**. Поняття «автохтонний» (походить від грецького *auths* – сам і *chtones* – земля) означає належний за походженням до даної території (землі), місцевий, аборигенний. М. Грушевський, В. Хвойко, М. Брайчевський, Г. Василенко відштовхувалися від тези, що після появи первісної людини на території України вона вже ніколи не залишалася обезлюдненою, тому саме ці автохтони становили основну «генетичну підоснову», в яку вкраплювалися всі пізніші іншоетнічні елементи.

Автохтонна концепція спирається на теорію культурно-історичної безперервності розвитку етносів, коріння яких шукають у первіснообщинному ладі. Її суть полягає в тому, що етнічною основою українців вважається пізньопалеолітичне населення, яке мешкало на території сучасної України. Далі воно генетично еволюціонізувало в одне зі скіфських племен – неврів, від них – в антів, а потім – у русів періоду Київської Русі. На цій основі сформувалися українці.

2) **Трипільська (трипільсько-арійська) концепція** була започаткована наприкінці XIX-на початку XX ст. одним із перших

дослідників трипільської культури В. Хвойкою, який вважав її носіїв предками слов'ян. Трипільська версія походження українців стверджує, що український етнос вже існував за часів трипільської археологічної культури, тобто 5–7 тис. років тому. Немає ніяких серйозних наукових підстав вважати українцями ні трипільську людність Правобережної України, ні стародавніх аріїв Індії та Ірану. Арії – один з багатьох етносів східної, індо-іранської гілки індоєвропейської сім'ї народів. Тому значно більший ступінь спорідненості з аріями мали скіфи або сармати, чия мова також належала до іранських. Нащадками аріїв можна вважати й інші народи східної гілки індоєвропейців – таджиків та саків у Середній Азії, носіїв мови хінді та урду в Індії, пустунів в Афганістані, персів в Ірані, аланів та осетинів на півдні Східної Європи та Кавказу тощо. Отже, «арії» («арійці»), які так часто згадуються в аматорських версіях походження українців, – це інша гілка індоєвропейців, аніж та, до якої відносяться слов'яни. Трипільсько-арійська версія походження українців вважається найбільш малообґрунтовною та маловірогідною, а також найменш підтвердженою.

3) **Ранньослов'янська концепція.** Ранньослов'янську концепцію походження українців свого часу обґрунтував М. Грушевський. Видатний історик вважав, що з середини I тис. н.е. (IV ст.) можна розпочати хронологічний відлік існування такої етнічної спільноти, як український народ, від антив до модерних українців. Тому він зазначав, що за часів Київської Русі вже існував і активно розвивався сформований «український народ». Багато сучасних вчених вважає її найбільш прийнятною. Її прихильники пов'язують витoki українців безпосередньо із проблемою походження слов'ян, тим більше, що прабатьківщина останніх частково збігається з ядром українських етнічних територій (Київщина, Волинь, Прикарпаття, Поділля). Український етнос як частина слов'янського світу з'явився не раніше V ст. Саме з середини I тис. можна простежити безперервність етноісторичних процесів на українських землях. Тож, ранньосередньовічна концепція походження українського етносу є найбільш аргументованою та має найбільшу кількість прихильників серед науковців.

4) **Києворуська (давньоруська) концепція** має два, зумовлені ідейними факторами, відгалуження. Представники одного стверджують, що Київська Русь консолідувалася на основі праукраїнського субетносу, який склався з південноруських союзів племен – волинян, полян, деревлян, хорватів, уличів, тиверців. В Давньоруській державі консолідуючим ядром виступали руси-українці, а інші спільноти, зокрема й пращури білорусів та росіян, були лише одними з етнічних субстратів, що входили до цього поліетнічного організму. Прихильники другої точки зору, яка стала витвором радянської ідеології, доводять, буцімто в Києворуській державі склалася т. зв. давньоруська народність, на основі якої вже потім почали формуватися три східнослов'янські народи – українці, росіяни та білоруси.

5) **Пізньюсередньовічна концепція** характеризується твердженням про існування в IX – XIII ст. давньоруської народності, яка була утворена за часів

Київської Русі на базі східнослов'янських літописних племен, зі зникненням Давньої Русі з політичної карти світу, внаслідок монгольської агресії та загарбання її земель Польським королівством та Великим князівством Литовським, єдина давньоруська народність стала фундаментом для утворення трьох братніх народів – російського, українського, білоруського. Етногенетичне виокремлення українців розпочалось у XII-XIII ст., а завершилось не раніше XIV-XVI ст. Дана концепція набула широкої підтримки та пропаганди у часи радянської влади, комуністичні ідеологи прагнули створити нову «етнічну спільноту» так звану радянську. Саме тому існування колиски братніх народів було вигідним для політики СРСР і навіть трактувалось як прогресивне явище. Корені пізньосередньовічної концепції сягають часів Російської імперії, коли історики стали трактувати у своїх працях малоросів як субетнос російського етносу, заперечуючи самостійність першого. Свого розквіту теорія отримала за радянських часів, коли була утверджена як офіційна комуністичними ідеологами. У другій половині XX ст. концепція стала офіційною теорією етнонаціонального розвитку східнослов'янських народів (росіян, українців, білорусів). Після розпаду СРСР концепція давньоруської народності залишається і на сьогодні основною в академічних колах Російської Федерації та Білорусії, але і в Україні вона досі має своїх прихильників (П. Толочко, М. Котляр, О. Моця та інші). Опонентами цієї концепції є такі українські вчені як В. Баран, Л. Залізник, Ю. Фігурний. Тож основні аспекти пізньосередньовічної концепції українського етногенезу, виводячи походження українців із так званої давньоруської народності, є помилковими, адже тим самим не береться до уваги та нехтується довготривалий процес зародження і формування українського етносу.

Окрім вищеназваних, є й інші теорії походження українського народу, що ґрунтуються на основі антропологічних ознак, які з'являлися внаслідок кровозмішування. На такій основі в кінці XIX ст. виникла «азіатська теорія», прихильники якої коріння слов'ян-українців шукали серед скіфо-сарматських племен та інших численних кочових народів, що почергово перебували на території України.

Отже, розглянувши найважливіші концепції походження українського етносу, зазначимо, що найбільш об'єктивною, доведеною та аргументованою серед них є ранньосередньовічна теорія. Головними положеннями якої є те, що етногенез українців бере свій початок із середини I тис. н.е., поштовхом до чого стало Велике переселення народів; протягом VI-VIII ст. починається процес зародження українського етносу на його етнічних землях, частина із яких була слов'янської прабатьківщиною; IX ст. є початком формування українського народу; а в X-XII ст. завершується формування українського з'являються такі етновизначальні ознаки як спільність мови, наявність етнічної території, подібність традицій і культури, самосвідомості, самоідентифікації, наявність схожих психологічних та антропологічних ознак, спільна історична пам'ять. Всі ці процеси і призвели до синтезу та розвитку українського етносу, що відбулось у кінці IV-початку XXI ст.

Складність етнічної історії українців відбилася і в **різноманітності самоназв (етнонімів)**, назв з боку інших народів, а також назв країни і держави. З моменту зародження українського етносу ключовим було поняття *Русь*. Причому в різні періоди домінували такі його варіанти: VI–XI ст. – Русь; з 1395 р. – Мала Русь; у XVII–XVIII ст. – Малоросія; XIX ст. – початок XX ст. – Україна-Русь. Визнання назви «Україна» (вперше згадане у 1187 р.) відбулося у XVII ст., але тоді воно співіснувало з іншим – «Малоросія», яке набуло широкого розповсюдження після приєднання України до Московської держави. Тільки з початку XX ст. етнонім «Україна» став домінуючим.

Спочатку **Руссю**, а потім **Україною** називали центральну область, тобто Київську землю, а звідси найменування «Русь» розповсюдилося на все східне слов'янство, а «Україна» пізніше на все українство. Тобто назва «Русь» сформувалася як спільнослов'янський термін. Що стосується назви «Україна», то є декілька пояснень його походження: або від «краю» – кордону зі Степом, або від слова «країна», інша версія – «край» як батьківщина, вітчизна.

Що ж до самоназви «**українець**», то вона довго була малопоширеною. Це можна пояснити труднощами етносоціального розвитку. Синонімами виступали терміни «козак», «козацький народ», одночасно продовжували існувати і старі самоназви «руські», «русини». Тільки в умовах національного відродження у другій половині XIX ст. остаточно утвердилася самоназва «українець». Тобто, в етнічній історії українців можна виділити три ключові етнооб'єднуючі самоназви: 1) слов'яни (словени); 2) руси (руські, роси, русичі, русини); 3) українці (козаки).

2. Антропологія (від гр. *antropos* – людина і *logos* – вчення, поняття) – наука про походження, еволюцію, закономірності морфологічної і фізіологічної організації людей, людських рас та поширення їх на земній кулі.

В.Борисенко вважає, що першо-початки кожного народу пов'язуються з формуванням його антропологічного типу. Спершу формується антропологія окремої людини, потім антропологічний тип, своєрідності в заняттях, побуті, культурі і, нарешті, етнічна свідомість колективу осіб чи історичних спільнот. Частина сучасних антропологів вважає, що фізичне формування українців почалося в епоху бронзи. Але дальшу їхню фізичну еволюцію вони проводять в одному випадку через скіфів лісової смуги, маючи на увазі племена скіфської доби, населення черняхівської культури й нащадків літописних полян, в іншому – через скіфів лісостепової зони, носіїв черняхівської культури й давньоруське населення. Причому вчені єдині в тому, що більш архаїчні першо-початки українства простежуються нині на Правобережному Поліссі. На їхній погляд, саме тут вони вбереглися від зовнішнього руйнівного впливу й немовби законсервувалися на тисячоліття, оскільки ці землі були менш доступними через несприятливі природно-кліматичні умови.

В сучасному світі фактично не існує «чистих» у расовому відношенні етносів, що повною мірою стосується й українського. Проте антропологічна

історія України засвідчує, що, починаючи з доби неоліту, більшість її людності, передусім Середньої Наддніпрянщини, відзначалася досить гомогенними морфологічними ознаками. Таку відносну етногенетичну цілісність не могли порушити різно-етнічні домішки, які спричинили виникнення лише певних (більш виразних чи майже непомітних) регіональних відмінностей. Це дозволяє говорити про існування окремого «українського антропологічного типу», структура та головні характеристики.

Антропологічні матеріали та аналіз варіацій важливих для українського регіону ознак дає підстави для виділення на етнічній території українського народу **7 антропологічних типів**.

Поліський тип (Житомирщина, Рівненщина, Волинь – мешкає приблизно 4 % сільської людності України). Характерними рисами зовнішності поліщуків є середній зріст (167,5-168 см), яскраво виражена брахікефалія (головний показник – 84), дуже низьке і водночас широке обличчя з доволі масивним надбрів'ям, досить темний колір очей та відносно світлий – волосся. Крім того, їм властивий середній і слабкий розвиток третинного волосяного покриву, високий відсоток густих брів. Як і повсюдно в Україні, переважає пряма спинка носа. Волинський варіант представлений на теренах Волинської області, півдня Рівненщини та північних районів Галичини (близько 8 % сільської людності). Мешканці цих регіонів характеризуються масивним надбрів'ям, значним нахилом чола, низьким і широким, слабо профільованим обличчям, а головне – чітко окресленим носом із високим переніссям. Крім того, їм властиві середня пігментація волосся та очей, середній розвиток третинного волосяного покриву, слабо розвинута складка верхньої повіки. За більшістю ознак людність Волині дуже близька до поліщуків Рівненщини та Житомирщини, відрізняючись від них іще масивнішою будовою обличчя та чіткіше окресленим, дещо опуклим носом (мал.3).

Наведені матеріали дають підстави висловити припущення, що на Волині та Правобережному Поліссі збереглися дуже давні – протоєвропейські – риси морфологічної будови, коріння яких, імовірно, сягає неолітичної доби. «Мимоволі впадає в очі натяк на якесь збереження кроманьйойдних ознак...», – писав із цього приводу В. Дяченко, маючи на увазі масивність надбрів'я, широке й низьке обличчя, високе перенісся. Саме ці риси притаманні черепам із давньоруських некрополів верхів'їв Стиру, Горині, Здвижа, Тетерева, Ужа та Убороті, залишених нащадками древлян та волинян. Отже, сучасні волиняни та поліщуки ведуть свій родовід від літописних праукраїнських племен, що напередодні утворення Київської Русі мешкали на північно-західних землях. Зауважимо, що на Волині та Правобережному Поліссі цілком відсутня щонайменша монголоїдна домішка.

Експерти відзначають, що українцям поліського типу характерні досить активна життєва позиція і добре розвинене почуття естетики. До того ж вони вважаються досить емоційними, динамічними, життєрадісними і рішучими.

Центральноукраїнський тип охоплює більшу частину України – територія Київської (без північних районів), Черкаської, Полтавської, південь Чернігівської, Харківської, Луганської, Хмельницької, Вінницької областей,

південь Сумщини, деякі райони Південної України, приблизно 60% українців. Центральньо-український тип, розповсюджений на більшості території України, був сформований та домінував на землях Середнього Подніпров'я з XV-XVII ст. Від часів Київської Русі до пізнього середньовіччя пройшла певна антропологічна уніфікація, що базувалася на змішуванні населення з різних регіонів та на обміні генами. Масивні широколиці популяції (деревляни, волиняни, тиверці) відіграли провідну роль у його формуванні. Певною мірою в процесі брали участь і нащадки представників більш граціальних груп (полян та сіверян) але, як вважається, демографічні втрати після монгольської навали представників саме цих груп на даній території були надто істотними. Основні антропологічні ознаки: обличчя відносно широке (діаметр вилиць – 142 мм), помірно високе (124-125 мм), переважання прямої спинки носа (79 %), переважання очей змішаного забарвлення: світлооких 38 %, темнооких 6 %. Темний колір волосся (45-50 %), у середньому високий зріст – 169 см. (мал. 2).

Психологи стверджують, що у центральних українців дуже розвинені уява і фантазія, але разом з тим вони дуже суперечливі. Їм властиві перепади настрою і самопочуття. Всьому виною – рівнинний регіон проживання, з-за якого центральні українці мали мало перешкод і більше можливостей.

Дунайський тип (нокірський) дунайський антропологічний тип переважає в рівнинній Галичині, західному Поділлі (за винятком крайніх північних районів Львівщини і Тернопільщини). Особливості дунайського типу виявляються в максимально європеїдних ознаках: довгому, відносно вузькому обличчю з довгим, прямим і тонким носом. Цей тип складає понад 10 % всього населення України.

Нижньодніпровсько-прутський тип складається з двох варіантів – нижньодніпровського і прутського. *Нижньодніпровський* поширений на території Південної Полтавщини і Дніпропетровщини, охоплює 6% сільського населення. Характерний темною пігментацією очей і волосся (світлооких – 27-28%, темнооких – 10%, більшість змішаних), значному розвитку волоссяного покриву. Це високорослі (170 см), кількість опуклих і увігнутих спинок носа приблизно однакова – 10% при 80% прямих (мал. 1). *Прутський* локалізується в східних районах Чернівецької області та у Північній Молдові, охоплює 2% українців, вирізняється виступаючим і чітко окресленим носом та видовженим обличчям.

Карпатський (карпато-альпійський) тип становить 7-8 % всіх українців. Поширений на Закарпатті, північні схили Карпат. Його характерними ознаками є : темно окість (світлооких – 27%, очей змішаних відтінків – 53%, темних – 15%), темноволосість (58% темноволосих), сильний розвиток третинного волоссяного покриву (борода, волосся на грудях). Найвищий показник голови – 85 (брахікефалія). Ріст понад 167 см. Часто відносно високе обличчя, переважання опуклих спинок носа над увігнутими (25% і 7%) при більшості прямих носів (мал. 4).

Вихідців з Карпат психологи описують як досить терплячих, обережних людей, з сильним духом і стійким характером. Такі риси сформувалися у цих

українців завдяки гірській місцевості і "спартанськими" географічними умовам проживання. Також їм властива наполегливість, відданість принципам, рішучість і любов до землі. При цьому не чужий їм оптимістичний погляд на життя, гостинність, життєрадісність і грайливий характер. Досить розвинена в цих людях і тяга до естетики і споглядання прекрасного.

Динарський тип поширений у східній частині Карпат, в Буковині і частков – Гуцульщині (крім західних гуцулів, що належать до карпатського типу), у східному Прикарпатті та ін. Характеризується однаковою кількістю світло- і темнооких, але за кольором волосся переважно темні (70 %), світловолосих лише 2 %, решта – змішані кольори. Такого типу 4-5 % всіх українців.

Верхньодніпровський тип становить 0,5% всіх українців. Цей тип зафіксований лише у Рипкінському районі Чернігівської області. Характеризується дуже світлою пігментацією (60%) очей. Показник голови – найнижчий в Україні – 80 (мезокефалія).

Цьому рідкісному типу українців психологи приписують помірну життєрадісність і спокійний норов. У них добре розвинене почуття прекрасного, прагнення до гармонії з природою, котра яскраво процвітає на півночі України.

В етногенезі українців брали участь як слов'янські племена, так і неслов'янські. Серед слов'янських племен можна назвати білих хорватів, поляків, словаків, чехів, сербів, росіян і білорусів. Оскільки близькість географічного положення слов'янських земель сприяла тісним контактам, то, безумовно, це позначалось і на етнічних зв'язках. Серед неслов'янських племен антропологи називають іранські, дако-фракійські, балтійські, тюркські, північно-кавказькі. Щодо фіно-угорських племен, то на території України їхніх слідів майже не виявлено, лише на північному сході від Дніпра до Волги з'являється мордовський етнічний компонент.

3. В книзі «Призначення України» (1938 р.) Юрій Липа визначає 4 складники української пракультури і докладно характеризує їх: трипільський, понтійський, готський, київсько-руський первені. **1. Трипільська пракультура** має етнічний зв'язок з пракультурою Малої Азії, тобто більш південною. Це були люди, що гартувалися у суворіших кліматичних умовах, ніж малоазійці. Саме вони залишили у спадок українцям свою терплячість, мовчазну відвагу, скромність, обережність, впертість у досягненні мети і вміння стійко сприймати невдачі.

Саме трипільська цивілізація сформувала праукраїнські міста і села, збудувала дороги, вали, розбила землю на поля й лани. Від них у нас і психологія хлібороба, і пошана до жінки, і родинні звичаї, і демократичний громадський устрій.

2. Понтійська пракультура - це культура північного Причорномор'я, де людність була перемішана з еллінським етнічним типом. Ольвія і Пантікапей існували понад тисячу років. Їхня культура була тісно пов'язана з культурою трипільців, тобто певною мірою успадкувала від них свої культи (напр. Коструба, Богині Матері, Полеля, та ін.) Понтійська культура близька, а іноді

просто ототожнюється зі скіфською. Від них українці успадкували відвагу, підприємливість, творчий дух, потяг до краси. Як писав професор Щербина, індивідуалізм українця протистоїть стадності, але його відданість улюбленій справі спонукає його знаходити спільників та однодумців. Звідси потяг українця до різних спілок, громад, артілей тощо. Цю рису також успадковано від понтійського первеня.

3. Готські впливи, відомі в II ст. н.е., прийшли в Україну через Волинь з імперії Остроготів. Щоправда, сучасні дослідження доводять, що вплив готів у нашій історіографії був дещо перебільшеним. Від них могли бути успадковані стійкість характеру, військова та державна дисципліна, дотримання угод, організованість.

Цікаве поєднання готизму з еллізмом (понтійством) дало тип запорозького козака, який дивував іноземних істориків: люди військові і водночас торгові, продають рибу і хутра тощо. Катерина II заздрила козацькому вмінню провадити свою економічну політику, а польський історик дивувався, звідки Богдан Хмельницький мав кошти для ведення війни.

4. Київсько-руський первень. Староукраїнська держава Київська Русь проіснувала близько 700 років. Від неї в українців свідомість своїх політичних традицій, які зберегла князівська еліта навіть у Литовській державі, а також продовжили запорозькі козаки аж до скасування Гетьманщини. Цей дух волелюбності і національної гордості почав найбільше проявлятися у XVIII ст. Ще старші люди передавали нащадкам цей глибинний український патріотизм, але вже для українців наставали сумні часи.

Далі Юрій Липа розглядає домішки, які вважає меншовартісними, ніж первені в національному характері, проте зазначає, що нехтувати ними не можна. Домішки можуть бути двох типів: ті, що виявляються в антропології (фізіологічні), і ті, які накладають духовний відбиток на національний характер (імпрегнаційні).

Велику роль для імпрегнації має психологічний стан народу, його ставлення до сусідів, його сприйняття чи не сприйняття іншого етносу.

Українці дуже неохоче вступали в шлюб з представниками інших етносів. Щоб поєднати свою долю з чужинцем, українській дівчині потрібно було побачити спільність його норм моралі з українськими звичаями, правопорядком. А також вагому роль має ще й ставлення цього чужинця до України. Ще рідше одружувалися з чужинцями українські чоловіки.

Так для українців сильною перешкодою злиттю з кочівниками була абсолютна нехоть і ненависть до руйнівників, гвалтівників, грабіжників, і про це є чимало свідчень в літописах. Тому маємо всі підстави (враховуючи також закони Менделя) говорити, що це психологічне несприйняття кочових етносів (татари, печеніги, монголи тощо) було надзвичайно відштовхуючою силою чужорідних елементів, які відзначалися й нижчим рівнем культури в порівнянні з осілим людом.

Так само перешкодою для сприйняття іранських і кавказьких домішок була їхня мусульманська релігія, хоча незначний вплив цих етносів лишився серед народу Азовського примор'я, Донеччини, Кубані. Характерною рисою залишеною цими етносами вважають войовничість, незалежність, грубуватість.

Незначними в українській нації є домішки кельтського й норманського етносів, які також характеризуються як войовничі, мало організовані, але найбільш творчі елементи (кельто-скіфи, варяги).

Римська і фракійська домішки позначилися переважно в галузі права. «Римське право» користувалося популярністю і в запорозьких козаків, хоча вони мали і свої давні правові норми. Особливо римські і фракійські етнічні впливи відчутні в характері південних українців, в Карпатах, Подністров'ї, на Буковині.

Єврейські домішки мало позначились на українській антропології, оскільки не мають певного антропологічного типу (напр., наявність євреїв серед негрів, китайців та ін.), проте додали до психології українців деякі посередницькі здібності, хоча ці впливи незначні.

За науковими даними домішка антропологічно чужих первенів зникає в досить короткий строк. Серед українського етносу вже немає домішок татарського типу, яка мала вплив у відносно недовгому часі, але не залишила значних слідів у психіці.

4. Соціопсихічні складники українського характеру тісно пов'язані з етнопсихічними. Структура української нації складна. Це чотири типи: нордійський, понтійський, динарський і остійський.

У давноминулі часи, коли суспільство розвивалось природним шляхом, ці типи за своїм характером, природженими здібностями і своєю роллю в житті народу відповідали чотирьом кастам або соціальним верствам. У кожній з цих верств існує певний тип звичок, виховання, поведінки, а отже – своя психологія, свій характер.

Розглянемо ці расові та соціальні типи докладніше, взявши за основу праці Дмитра Донцова, Юрія Липи, Олександра Кульчицького, В'ячеслава Липинського.

1. Нордійський тип характеризується красивою зовнішністю, високим зростом, світлим волоссям, блакитними очима, довгим обличчям з прямим тонким носом, розвинутим підборіддям. Розумова характеристика: витривалість, правдолюбство, сила волі, пильність, любов до порядку, впевненість у собі, розсудливість. Нордієць не терпить в інших розхлябаності, пліткарства, нестриманості у поведінці, галасу; він не вміє прощати, не любить сам каятися. Він не швидко знаходить собі друзів, заприятнюється далеко не з кожним. Дуже вибагливий до товариства, до свого оточення, і, коли не знаходить такого, віддає перевагу самотності. Понад усе цінує власну свободу, але більше відданий громадській ідеї, ніж своїй родині. Це тип державного мужа, аристократа, полководця. Він у всьому вивищується над натовпом. Нордійська раса найбільше поширена в Скандинавії, Англії, Бельгії, на півночі Німеччини, у Франції.

2. Понтійський тип – переважно середнього зросту, з темним волоссям, довгим обличчям, вузьким прямим носом, сірими або синіми очима. За характером це найбільш творчі натури, закохані в життя, в мистецтво, романтики, революціонери, змовники, ідеалісти. Серед них багато винахідників, талановитих, пристрасних, обдарованих натур. Їм притаманне творче горіння, певна нематеріальна духовна енергія, яка формує суспільство. Таку силу мають одержимі непересічні особистості.

Вони люблять усе вишукане, яскраві барви, рельєфні форми. Це добрі проповідники, красномовні оратори. Цей тип поширений в Піренеях, на Корсиці, в Сардинії, Італії, Франції, на півдні Балканського п-ва і в Північному Причорномор'ї.

3. Динарський тип – це люди огрядні, високі, міцно збудовані, сильні фізично. Вони веселі, співучі. Люблять свій край, свою садибу, свою хату. Чесні, горді, сміливі, але дуже вразливі, добродушні. Природжені вояки, але воюють і повстають у крайніх випадках. Цей тип більше відзначається почуттєвістю, яка не спрямована на перетворення світу, бо динарці віддають перевагу почуттям перед пізнанням і волею. Але за наявності добрих провідників ці люди можуть досягти великих успіхів у побудові держави. Поширена ця раса в Альпах, в Боснії, Герцоговині, Хорватії, Албанії, Австрії, Німеччині, Україні.

4. Остійський тип. Повні, круглолиці, з невиразними простацькими рисами обличчя, часто з великим черевом. Досить посередні розумові здібності спонукають остійця пристосовуватися до середовища і намагатися не виділятися серед маси. Остієць – це типовий дрібний міщанин з вульгарними смаками. В усьому намагається слідувати моді. Він не вміє панувати над своїми забаганками, завжди розслаблений і нерішучий у вчинках, ніколи не буває твердим і відчайдушним. Остійці не бувають наділені якимись талантами чи одержимі якимись ідеями. Працюють лише задля грошей, але ніколи – заради ідеї. У цих людей ніколи не спалахує іскра творчого вогню. Ця остійська неспроможність до творчої праці викликає у них ненависть до видатних індивідуальностей, талановитих перетворювачів світу. Самобутні особистості, пророки, вожді, поети, борці для остійця небезпечні, бо він великий ледар і заздрісник. Самотність його лякає, зате в колективі він відчувається комфортно, як вівця в отарі. Такі типи можуть бути небезпечними в критичні моменти історії.

Співвідношення всіх чотирьох типів в українській історії не завжди було однаковим. За княжої доби, коли суспільство було повністю ієрархізованим, українці мали свою провідну верству (князівство, боярство, дружинників), яка складалася переважно з нордійсько-понтійських типів. Це була активна верства, що об'єднувала націю. Її не могли знищити ні татаро-монгольська навала, ні польсько-литовське панування. Ця раса брала участь і в формуванні нової провідної верстви за часів козаччини.

Проте відомо, що у всі часи на війнах і в суспільних катаклізмах завжди гинули кращі представники нації. Так було і з козацькою шляхетною, хороброю, мудрою верствою, і пізніше з українською свідомою

інтелігенцією. Якщо в XVII-XVIII ст. серед українців ще жила пам'ять про власну національну аристократію, то в XIX і XX ст. ми зовсім її втратили.

Расова структура України змінилась у порівнянні з Князівською добою. Нині 44 % українців – це динарський тип, 27% – остійський, решта 29% – це мішанина цих двох рас і лише незначна кількість понтійського та ще менше нордійського расового типу.

Запитання для самоконтролю

1. Яка роль антропології в дослідженні етногенезу.
2. Охарактеризувати сучасні антропологічні типи українців.
3. Від чого залежить тип національного характеру?
4. Назвати етнічні складники українського характеру.

Список літератури

Вовк Хведір. Антропологічні особливості українського народу. Київ : Мистецтво, 1995. 335 с.

Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. Київ : Наук. думка, 1965. 127 с.

Дністрянський М.С. Етнографія України: Навчальний посібник. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 232 с.

Етнографія України: навч. посібн. / За ред. проф. С.А. Макаруча. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Львів : Світ, 2004. 520 с.

Сегеда С. Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2001. 254 с.

Середа С. Антропологія : навч. посіб. Для студентів гуманітар. спец. вищ. навч. закл. Київ : Либідь, 2001. 335 с.

Тиводар М. Етнологія : Навч. посібник. Львів : Світ, 2004. 624 с.

Українська етнологія. / За ред. В. Борисенко. Етнічний довідник. Етнічні меншини. Київ : Ерідс, 1996. 176 с.

Балушок В. Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. Біла Церква : О.В. Пшонківський, 2008. 304 с.

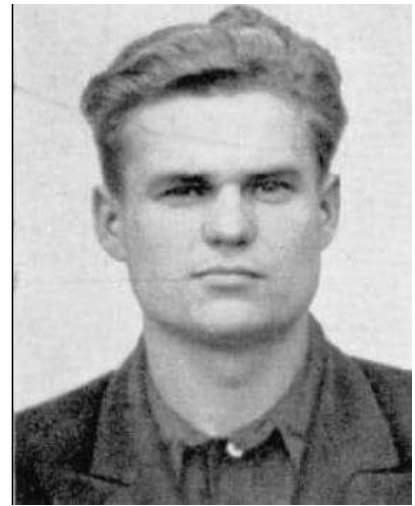
Залізник Л. Л. Походження українців: між наукою та ідеологією. Київ : Темпора, 2008. 104 с.

Малюнок 1. Нижньодніпровсько-пругський тип

Малюнок 2. Центрально-український тип

Малюнок 3. Поліський і волинський типи

Малюнок 4. Карпатський тип

Малюнок 5. Верхньодніпровський тип

Лекція 3. Українська етнічна територія та її населення

План

1. Формування української етнічної території.
2. Етнічний склад населення.
3. Етнолінгвістична структура населення України.
4. Етноконфесійна структура населення України.
5. Українська етнічність поза межами України.
6. Історико-етнографічне районування України.

1. Українські етнічні землі заселяє український народ, який сформувався досить давно. «Порогом історичних часів для українського народу, – писав видатний український історик Михайло Грушевський – можемо прийняти IV вік до Хр... Перед тим про наш нарід можемо говорити тільки як про частину слов'янської групи...».

Наприкінці першого тисячоліття український народ ще складався з численних племен. Між річками Горинню (із заходу), Прип'яттю (з півночі), Дніпром (зі сходу) і Тетеревом (з півдня) були розселені древляни (центр племені Іскоростень, Коростень). На південь від них, тобто в межах сучасної центральної та південної Київщини (між Дніпром, Россю і Тетеревом), жили поляни (Київ). Лівобережжя Дніпра з півночі до його середньої течії заселяли сіверяни (Чернігів). У верхів'ї та середній течії р. Західний Буг знаходилися дуліби, або бужани (волиняни). Передкарпаття і Карпати були місцем оселення білих хорватів (більшість їх, ймовірно, ще в середині VI ст. переселилася, на Закарпаття і далі на захід). У Подністров'ї, в Побужжі та на півночі Причорномор'я осіли уличі, на південний захід від них (між Дністром і Прутом) – тиверці, на північ від Прип'яті, в Поліссі – дреговичі. Ці та інші племена

пізніше увійшли до Київської Русі – великої та могутньої держави з центром у Києві.

Розміщення Київської Русі на перехресті важливих торговельних шляхів сприяло розвитку її господарства, економічних і культурних зв'язків з іншими народами. Через Київську Русь з півночі на південь (Дніпром) проходив важливий шлях «з варягів у греки», через який здійснювалися зв'язки з народами Північної Європи, Малої Азії, Причорномор'я. Київська Русь, особливо князівства її південної та східної частин, стали бар'єром, що заступив шлях до Європи східним войовничим кочовим народам і племенам.

Перебування в одній державі сприяло єдності всього українського народу, його консолідації, культурному зближенню, а прийняття християнства 988 р. – зміцненню зв'язків з високою на той час культурою візантійського світу. Назва «Україна» вперше згадується в 1187 р. в одній з найстаріших пам'яток української культури – «Літописі Руському». У другій половині XII ст. Київська Русь розпалася на ряд удільних земель-князівств. У першій половині XIII ст. руські князівства на ціле століття потрапили під ярмо ординських завойовників. Наприкінці XII-у першій половині XIII ст. зміцніло Галицько-Волинське князівство. Центр управління руськими землями перемістився з Києва в Галич і Холм. Галицько-Волинське князівство мало на той час великий економічний, культурний і політичний вплив на прилеглі землі.

Галицько-Волинське князівство стало великою і могутньою державою Європи. Але міжусобні чвари і войовничі сусіди поступово його знесилювали. У 1340 р. польський король Казимир III приєднав Галичину до Польського королівства. У 50-х роках XIV ст. землі Київського князівства, а в 60-70-ті роки цього ж століття Чернігівщини і Сіверщини увійшли до Великого князівства Литовського. З другої половини XV ст. у північно-східній частині сучасної України зріс вплив Московії. До неї відійшла значна північна територія з містами Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Брянськ. У середині XIV ст. Буковина відійшла до Молдовського князівства. Ще раніше (у другій половині XI-XIII ст.) угорці заволоділи Закарпаттям. Отже, у XIV ст. всі сучасні українські землі потрапили під владу досить сильних сусідніх держав.

Наприкінці XV-на початку XVI ст. в Україні виникло козацтво – військова організація з багатьма демократичними і лицарськими формами військового, а також цивільного управління. У пониззі Дніпра у другій половині XVI ст. на острові Томаківка було засновано першу Запорізьку Січ. Вона відіграла важливу роль у боротьбі проти нападів кримських татар на українські землі. Запорізьким козакам належала вирішальна роль у господарському освоєнні багатих південних регіонів України – Дикого поля. У цих досить небезпечних місцях на Правобережжі та Лівобережжі Дніпра виникали козацькі поселення. Вони швидко зростали за рахунок припливу населення, що втікало від поневолення з центральних, північних і західних районів України. Волелюбні запорожці стали символом боротьби проти поневолювачів народу, його захисниками. За часів гетьмана Богдана Хмельницького (середина XVII ст.) ця боротьба стала всенародною. Україна була звільнена від поневолювачів і стала великою європейською державою.

Хмельниччина – період масштабної спроби повної перебудови польсько-шляхетського ладу на правобережжі України на новий, більш справедливий політичний лад. Період Хмельниччини – героїчні сторінки української історії. Однак держава проіснувала недовго. Після смерті Богдана Хмельницького в результаті змови Росії та Польщі (1667 р.) сучасні українські землі були поділені між ними. Вся Правобережна Україна залишалася під владою Польщі, Лівобережна – Московії. 22 жовтня 1721 р. Московську державу було офіційно перейменовано на Російську імперію, Росію. Спочатку на Лівобережній Україні зберігалися певні привілеї-права. Однак московський уряд поступово дедалі більше обмежував автономію України. У 1775 р. була ліквідована Запорізька Січ. Розпочався розподіл запорізьких земель. Катерина II запрошувала іноземців оселятися на цих землях. Так на півдні України осіли німці, греки, серби, болгари та ін.

У 1783 р. в Україні було запроваджено кріпацтво. У другій половині XVIII ст. Росія (після перемоги над Туреччиною) завоювала всі причорноморські землі та Крим. За короткий час більшість сучасної території України силою зброї було перетворено на колонію. Наприкінці XVIII ст. після поділів Польщі відбувся новий перерозподіл українських земель. До Росії відійшла західна Київщина, Східне Поділля, Волинь, до Австрії (з 1867 р. – Австро-Угорщини) – Галичина і Буковина. У другій половині XIX ст. у підросійській Україні розпочався прискорений розвиток промисловості, особливо харчової. Товарного характеру набувало сільське господарство. Були збудовані залізниці, які з'єднали райони виробництва товарного зерна з морськими портами та внутрішніми районами. Наприкінці XIX ст. продовжувалося залізничне будівництво в Донбасі, Придніпров'ї та районі Кривого Рога. Тут виник найбільший у Російській імперії регіон гірничодобувної промисловості, чорної металургії, важкого машинобудування та основної хімії. У середині XIX ст. у Наддніпрянській Україні (Лісостеп) прискореними темпами розвивалася цукрова промисловість. Друге місце посіли гірничо-промисловість і чорна металургія. Остання концентрувалася в Донбасі, Придніпров'ї та Криворіжжі. У 1913 р. на Східну Україну припадало близько трьох чвертей загальноросійського видобутку кам'яного вугілля та залізних руд, близько 70% виплавки чавуну. У південних портових містах наприкінці XVIII ст. виникло морське суднобудування (Херсон, Миколаїв). Зароджувалася й хімічна промисловість: коксохімія (Донбас та Придніпров'я), виробництво мінеральних добрив (Одеса, Вінниця, Костянтинівка), содова промисловість (Лисичанськ, Слов'янськ), анілінове й лакофарбове виробництво (Харків, Одеса, Київ). Галичина, Закарпаття тривалий час знаходилися під владою Австро-Угорської імперії.

Давню історію в Галичині має нафтодобувна промисловість. Про видобуток нафти (ропи) є згадки в літературних джерелах XIV-XV ст. Тут сформувалися окремі нафтодобувні райони – в Бориславі (Львівщина), поблизу Надвірної та Коломиї (Івано-Франківщина). З нафтовидобутком тісно пов'язана газова промисловість Передкарпаття. У 1911 р. було прокладено перший в Україні газопровід Борислав – Дрогобич. Досить потужними були в Галичині

підприємства з видобутку калійної та кухонної солі. Центрами виробництва калійних солей наприкінці XIX ст. стали Стебник і Калуш, а кухонної (виварної) – Дрогобич, Болехів, Коломия, Добромиль, Стара Сіль тощо. У 60-70-ті роки XIX ст. у Галичині розпочалося залізничне будівництво. До кінця XIX ст. в основному було сформовано сучасну мережу залізниць західної частини України. Певний господарський поступ на українських землях наприкінці XIX-початку XX ст. відбувався на тлі зубожіння та масової еміграції селян, низького освітнього рівня населення, наростання соціальних і національно-політичних протистоянь.

У буремні воєнні роки другого десятиріччя XX ст. під час розпаду великих імперій – Росії та Австро-Угорщини – українці всіх поневолених земель зі зброєю в руках здобули короточасну незалежність. Розпочала боротьбу підросійська Україна. Переворот у царській Росії (1917 р.) призвів до загострення національно-політичної ситуації на її окраїнах, зокрема в Україні. 4 березня 1917 р. було створено Центральну Раду, головою якої став М. С. Грушевський. 7 листопада 1917 р. Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку (УНР). До її складу увійшла значна західна і північно-західна українська територія – Холмщина, Підляшшя і Берестейщина, на півночі – чотири райони, розташовані тепер на північ від Чернігівської області, південно-західна частина Донщини (землі пониззя Дону), а також Крим. 25 жовтня 1918 р. українські політичні представники, які зібралися в Чернівцях, сформувавши парламент буковинського краю – Український Крайовий Комітет, а 3 листопада 1918 р. широке представництво (близько 10 тис. учасників Великого збору в Чернівцях) висунуло вимогу про возз'єднання (злуку) Буковини з Україною.

Важливою історичною віхою в житті українського народу стало 1 листопада 1918 р., коли після розпаду Австро-Угорщини у Львові було створено державу, яка дістала назву Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). На Всенародному Конгресі українців Угорщини (Хуст, 21 січня 1919 р.) було обрано підкарпатську (закарпатську) Центральну Українську Народну Раду. Більша частина створених на українських землях рад висловила за приєднання до України. 22 січня 1919 р. уряд ЗУНР підписав акт з Українською Народною Республікою про возз'єднання (злуку), яка була урочисто проголошена на Софійському майдані у Києві. У липні 1919 р. польські війська захопили Галичину. Втратила незалежність і східна частина України, в якій на багато десятиліть було встановлено радянську владу. На початку 30-х років більшовики провели насильницьку колективізацію в Україні. Щоб придушити відчайдушний опір селян, близько 200 тис. селянських господарств було визнано куркульськими, 1 млн. селян вислано, переважно до Сибіру. У 1932-1933 рр. режим організував небувалий за масштабами штучний голод, у результаті якого помер кожен третій селянин або кожен четвертий житель радянської України (понад 7 млн. чоловік).

За важких матеріальних умов і жорстоких репресій люди змушені були важко працювати, зміцнюючи обороноздатність колишнього СРСР. Розпочалася індустріалізація, прискорена розбудова військової промисловості.

У довоєнний час в Україні були створені нові галузі індустриального виробництва, зокрема машинобудування, приладобудування, верстатобудування. Після окупації західноукраїнських земель Польщею економіка цього регіону майже не розвивалася. Відповідно до договору Польщі з країнами Антанти українцям забезпечувалися рівні громадянські права, вільний розвиток національно-культурного життя. Однак цей та інші подібні договори не виконувалися.

Після Першої світової війни Північну Буковину і частину української Бессарабії окупувала Румунія, яка встановила на цих землях військовий терор. Довоєнну національно-культурну автономію українців на Буковині ліквідовано. Українську мову в школах, Чернівецькому університеті, православних церквах було заборонено. Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини, де мало кращі можливості для господарського і національно-культурного розвитку, ніж інші регіони України. В умовах складної міжнародної ситуації тут було схвалено закон (23 вересня 1938 р.) про утворення Чехословацької Федеративної Республіки з автономним краєм Карпатська Україна (центр у м. Хусті). У виборах до сейму краю населення Закарпаття одностайно проголосувало за державну незалежність, яку й проголосили 14 березня 1939 р. Однак 20 березня 1939 р. Карпатську Україну за сприяння нацистської Німеччини окупувала Угорщина.

У 1939 р. більшу частину Західної України було возз'єднано з Українською РСР. У 1940 р. до складу УРСР увійшла Північна Буковина, у 1945 р. – Закарпаття. Під час окупації нацистською Німеччиною України Галичина увійшла до так званого генерал-губернаторства з центром у Кракові, північна частина Підляшшя – до Німеччини, Буковина (як і Бессарабія), а також межиріччя Дністра і Південного Бугу (з Одесою) відійшли до пронацистської Румунії під назвою Трансністрія. Більша частина українських земель була підпорядкована Рейхскомісаріату України з центром у Рівному.

У перші дні окупації у Львові 30 червня 1941 р. українські національно-патріотичні сили проголосили відновлення української державності. Цей акт призвів до масових і жорстоких репресій. Тисячі українських патріотів нацисти розстріляли, а керівників кинули до концтаборів. У східних районах України ситуація мало відрізнялася від становища в Галичині. Тут також жорстоко придушувались будь-які прояви українського національно-культурного життя. Понад 2 млн. молодих дівчат і хлопців було примусово вивезено на роботу до Німеччини. Патріоти перейшли до збройної боротьби.

Друга світова війна закінчилася ліквідацією нацизму на заході і розгромом агресивної Японії на сході. За важких умов повоєнного часу відбувалися певні зрушення в розвитку економіки України, нарощувався її індустриальний і військовий потенціал. Низькопродуктивним було сільське господарство. Колгоспники не мали пенсійного забезпечення, оплата праці була вкрай низькою. їм не видавали паспортів і вони не могли без спеціального дозволу залишити село. Кожен селянський двір сплачував податок на город, а також постачав державі за дуже низькими цінами часто непомірну кількість м'яса, молока, яєць, вовни тощо. Оподатковувалось кожне фруктове дерево, що

призвело до масового вирубування селянських садів. Українські юнаки змушені були брати участь у численних війнах, що їх вів СРСР за кордоном.

Певна лібералізація економічного і політичного життя, розпочата М. С. Горбачовим у 1986 р., не вирішила основних проблем господарського розвитку і підвищення добробуту людей. Понад 40% випуску промислової продукції України йшло на потреби воєнного комплексу. Різко погіршувалася екологічна ситуація, особливо після катастрофи на Чорнобильській АЕС. В Україні розміщувалися великі енергомісткі виробництва. Дуже низькими темпами оновлювалося обладнання, вводилися нові технології. Все це врешті-решт призвело до деградації промислового і сільськогосподарського виробництва, до розпаду СРСР.

Після розпаду Радянського Союзу його народи реалізували своє право стати незалежними. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України. 1 грудня 1991 р. відбувся референдум, який підтвердив прагнення народу України до розбудови економічних і політичних основ української державності. Розпочався активний державотворчий процес.

28 червня 1996 р. було прийнято нову Конституцію України. Главою української держави є Президент. Президент виступає від її імені та обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Єдиним органом законодавчої влади є парламент – Верховна Рада України. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі виступає її народ. Україна є унітарною державою. Вона керується з єдиного центру (Києва), має єдину конституцію, єдині органи влади. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові. Державною мовою в Україні є українська мова. Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України. Державний прапор України – стяг з двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Дуже важкими виявилися перші роки української незалежності. Були закриті чи різко скоротили випуск продукції військові заводи, багато промислових підприємств розпалося. Почалося масове безробіття. Повільно відбуваються ринкові перетворення, зокрема роздержавлення господарських об'єктів, приватизація землі тощо. Загальний спад виробництва призвів до зниження життєвого рівня населення. Лише останнім часом Україна почала виходити з затяжної економічної кризи.

2. Корінним народом на території України є **українці**. Детально питання раціонального складу населення дізнаються з результатів переписів. Тому для того, щоб скласти собі певне уявлення з цього питання, порівняємо статистичні дані перепису населення 1989 та 2001 років. Отже, на кінець 80-х ХХ ст. частка

українців у населенні держави становила 73 %, а станом на 2001 р. – 77,8 %. Вони є більшістю в усіх областях України.

Серед областей найменша частка українського населення у Донецькій, Луганській і Одеській (52-58 %) областях, а в Автономній Республіці Крим вона становить менше 25 %. Найбільша частка українців у Тернопільській, Івано-Франківській, Волинській областях (96-97 %).

Чисельність українського населення помітно змінювалася протягом різних етапів історичного розвитку. Колоніальний статус України в XVIII-XX ст. мав трагічні наслідки для корінного населення. Вони проявлялися як у цілеспрямованій боротьбі метрополії проти української мови і культури (етноциді), так і фізичному винищенні українців (геноциді).

Нищення колонізаторськими режимами української культури, створення атмосфери неprestижності і безперспективності української мови призвели до того, що частина українців втратила свою мову, записувалася росіянами в паспортах тощо. Так, під час перепису населення у 1989 році 4,6 млн. українців (12 %), які проживають в Україні, назвали в анкеті рідною російську мову, а 2 млн. відповіли, що не володіють українською навіть зі словником. Причому порівняно з 1959 роком кількість таких українців практично подвоїлася, що було наслідком жорсткої русифікаторської політики у 70-80-х роках XX ст.

За підсумки Всеукраїнського перепису населення 2001 року рідною назвали українську мову 67,5 % громадян України (на 2,8 % більше, ніж у 1989 р.), але частка українців, які назвали в анкеті рідною російську мову, зросла з 12,2 % до 14,8 %.

Представників інших народів, які проживають на території даної країни, називають **національними меншинами**. В Україні їх понад 100. Найчисельнішими серед них є росіяни, білоруси, молдавани, кримські татари, болгары, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки та ін. **Росіян** в Україні проживає понад 8,3 млн. осіб, або 17,3% від усього населення. Міграційна політика метрополії, яка була спрямована на збільшення їхньої чисельності, призвела до того, що кількість росіян тільки за 1926-1989 рр. зросла більше, ніж у 3,5 рази. Підвищилася також їхня частка у населенні країни, а в окремих областях вона становила понад третину: Донецькій, Луганській, Харківській, Автономній Республіці Крим. Заселяти українські землі росіяни почали ще з XV ст. Зараз більшість росіян (88 %) проживає в містах.

Представники інших національностей проживають переважно в районах України, прилеглих до їхніх національних держав. **Білоруси** живуть на Поліссі, поблизу кордону з Білоруссю, а також у містах Донбасу й Придніпров'я, селах Миколаївщини й Криму. **Молдавани** проживають, в основному, в селах Одеської та Чернівецької, а також Кіровоградської і Миколаївської областей. **Поляки** найбільшу частку становлять у населенні міст Житомирської, Львівської, Тернопільської, Хмельницької областей. **Болгары** проживають в селах південно-західних районів Одеської області та у Приазов'ї. У західних областях (особливо Закарпатській) поряд з українцями живуть **чехи, угорці, румуни, словаки**. У Донецькій області проживають **греки**, у Запорізькій - **албанці**.

На теренах України є і три **корінні національні меншини**, тобто ті народи, що проживають на своїй етнічній території. Найбільші серед них **кримські татари**, що проживають у Криму й повернулися на свою батьківщину після депортації 1944 р. Корінними національними меншинами є також **караїми** у Криму та **гагаузи** в Одеській області.

У процесі становлення незалежної Української держави, демократизації всіх сфер життя в країні виникають національні культурні товариства, створюються умови для духовного розвитку представників національних меншин. Поряд з єдиними загальнонаціональними ознаками серед певних груп українського населення зберігаються деякі особливості у побуті, мові, традиціях, матеріальній та духовній культурі. Формувалися вони в умовах певної територіальної відособленості, під впливом природного середовища, взаємозв'язків з іншими народами, специфіки історичного розвитку. Такі складові частини народу називають **етнографічними групами**. Території, які заселені окремими етнографічними групами чи відрізняються певними культурно-побутовими ознаками населення, називаються **етнографічними землями (районами)**.

3. Специфічною особливістю етнонаціональної ситуації в Україні є розбіжність етнічної і етнолінгвістичної структури її населення. Іншими словами: самовизначення етнічної приналежності не завжди збігається з ідентифікацією за мовною ознакою. За даними перепису 2001 р. представники 130 етнічних спільнот є носіями близько 60 найпоширеніших мов. Цей же перепис показав наступне: із загального числа етнічних українців (тобто тих, хто ідентифікував себе в такий спосіб у процесі перепису) вказали в якості рідної мову своєї національності 85,2%. Натомість 14,8% (а це понад 5,5 млн. чоловік) такою вважають російську мову; серед етнічних росіян 3,9% вважають рідною українську мову, 95,9% – російську; серед представників інших національностей 11,8% вказали, що рідною мовою для них є українська мова, 31,1% – російська, 57,1% – мова своєї етнічної групи. У цілому серед усього населення України визначили українську як рідну мову 67,5%, російську – 29,6%. При цьому досить поширеним є білінгвізм, коли та чи інша мова використовується у залежності від ситуації. Характерно, що з підвищенням віку зростає кількість тих, хто говорить вдома українською мовою. Водночас дуже низьким на сьогодні є рівень володіння іноетнічного населення державною мовою, а це є однією із перешкод на шляху інтеграції тих чи інших етнічних груп в українське культурне середовище. Найліпше володіння українською мовою характерне для поляків – більше 90%, євреїв – понад 75%, білорусів – понад 60%, росіян та греків – понад 55%, кримських татар – 20%. Загалом вільно українською мовою володіє 40-60% представників іноетнічних груп.

Потрібно відмітити, що збереження володіння рідною мовою етнічною групою або національною меншиною залежить від 2 чинників: 1) від характеру її розселення (компактного чи дисперсного) 2) від місця проживання (сільська або міська місцевість) Як засвідчують результати першого Всеукраїнського перепису населення, який відбувся в грудні 2001 року, українське село

залишається переважно україномовним. Отже, для України характерним є білінгвізм.

4. На сьогодні в Україні діє понад 21 тис. релігійних громад, 80 конфесій, течій та напрямів. В українському суспільстві представлені усі світові та локальні релігії, тобто не лише близькі християнству вірування, а й інші, часто екзотичні, спільноти, відгалуження, групи, далекі від національної культури та релігійних традицій українського народу. Однак природно найбільшого поширення має **християнська релігія**. З огляду на історичний розвиток домінуючим напрямом є православ'я. Гострою проблемою для сучасного українського православ'я залишається його внутрішня диференційованість на кілька юрисдикцій (одну – Московську та дві – Київські).

У західних областях України важливу роль відіграє греко-католицька церква. Католицизм і протестантизм також займають поважне місце в етноконфесійній структурі України. Протестантські громади упродовж 90-х років ХХ ст. кількісно зросли у 2,4 рази. Сьогодні церкви протестантського напрямку є наймасовішими серед аналогічних напрямів у країнах СНД. Вони об'єднують 34 протестантських течії, які охоплюють 6098 організацій. До найчисленніших належать Євангельські християни-баптисти (2506 організацій), Християни віри євангельської (п'ятдесятники) – 1661, Адвентисти сьомого дня – 823, Свідки Єгови – 656. Популярними є Реформати, Євангелісти, Лютерани, Послідовники церкви Божої, Адвентисти-реформісти, Пресвітеріани тощо. Окрім названих, в Україні діють понад 300 різноманітних протестантських громад: Християни віри євангельської поза союзами, Союз вільних церков християн євангельської віри та ін. Язичницькими неорелігіями власне українського походження є РУН-віра, Рідна віра, Великий вогонь.

Одна зі складових конфесійної карти України – **іслам**. Його носіями є волзькі й кримські татари, представники кавказько-іберійської мовної групи, невеликі діаспорні групи інших тюркомовних народів та деякі етнічні українці, росіяни.

Загальна кількість мусульман в Україні становить від 1,2 до 2 млн. осіб. Здебільшого вони сповідують сунізм. Для задоволення духовно-релігійних потреб мусульман в Україні є понад 150 мечетей. Іудейських громад нараховується біля 70, мовою богослужінь є іврит. На території України, зокрема в Криму, представлена мало відома широкому загалу караїмська релігія, носіями якої є етнічні караїми-тюрки (караї) і незначні групи росіян і українців, предки яких були вихідцями з козачих станиць Північного Кавказу і колишньої Астраханської губернії. У культовій сфері караїмів переплітаються впливи ісламу і християнства.

Україна – багатоконфесійна країна, де успішно функціонують різні напрями і течії. Це є очевидним свідченням динамічного відродження релігійно-церковного життя за роки незалежності.

Таким чином, етнонаціональна структура населення України характеризується значною строкатістю. Це стосується як національних меншин, які населяють її територію, так і етнолінгвістичних та етноконфесійних процесів. Зокрема, традиційно найвпливовішою конфесією в Україні є

православ'я. Сьогодні його репрезентують Українська православна церква Київського патріархату, Українська автокефальна православна церква та Українська православна церква Московського патріархату. В українському суспільстві утверджується конфесійний плюралізм: не тільки християни, а й представники інших віровчень – іудаїзму, ісламу, етно- та неорелігій – прагнуть будувати свої відносини на принципах релігійної толерантності.

5. Початок поселення вихідців з України (з різних її частин, які в різні історичні періоди перебували в складі різних країн) поза її межами сягає середини ХІХ ст. Серед головних її здобутків особливе місце посідає збереження етнічної самобутності. Країни, у яких наразі українці становлять помітну частку населення, – це **Аргентина, Бразилія, Італія, Канада, Німеччина, Португалія, Росія, Сполучені Штати Америки та країни Балтії.**

За офіційними даними 2000 р., найчисленніші групи етнічних українців в США проживали у штатах Нью-Йорк (148700 осіб), Пенсильванія (понад 122 тис.), Каліфорнія (понад 83 тис.), Нью-Джерсі (понад 73800), Іллінойс (понад 47600), Огайо (понад 47200), Мічиган (понад 46300), Флорида (понад 42700) та Вашингтон (понад 30 тис. осіб). Крім того, у дев'яти штатах мешкають від 10 до 20 тис. українців, у 29 штатах – від 1 до 10 тис. Найменше їх проживає в штатах Південна Дакота (875 осіб) і Міссісіпі (723 особи).

За офіційними даними канадського перепису населення 2001 р., кількість українців та їхніх нащадків у Канаді – 1071060 осіб, що становить 3,6 % усього населення країни. Така демографія вихідців з України та їхніх нащадків у Канаді дає підстави стверджувати, що в цій країні сформувалися сприятливі умови для збереження української етнокультурної самобутності.

Трохи інша ситуація склалася в південноамериканських країнах, зокрема в Аргентині й Бразилії, куди спрямувався ще один потік еміграції з України. Умови життя тут були вкрай важкими, природа – абсолютно незвичною, чужою.

Іншим континентальним мегаосередком збереження української самобутності є кілька країн Західної Європи, де українські поселення з'явилися досить давно. Кількість українців у Великобританії в середині 80-х рр. ХХ ст. становила 35 тис. осіб, у Франції – 25-30 тис., Бельгії – 10 тис., Данії – 1 тис. Дещо інакше склалася ситуація в країнах Східної Європи, оскільки частина українського населення Польщі, Румунії, Угорщини, Чехії та Словаччини належить до автохтонів. На історичних землях, що входять нині до складу цих держав, предки українців проживали з давніх-давен. У Польщі, приміром, це – частина Бойківщини, Лемківщина, Підляшшя, Холмщина та Надсяння. Якщо за точку відліку взяти новітні часи, то доля українського населення в східноєвропейських країнах нерідко складалася досить драматично, навіть трагічно. Так, у 1947 році внаслідок здійснення тодішнім польським урядом операції «Вісла» майже 150 тис. українців насильницьким шляхом були виселені з їхніх (південно-східних) земель і розкидані по всіх польських територіях. Мотивували це тим, що українське населення становило матеріальну та людську базу Української повстанської армії (УПА). Звідтоді основна маса українського населення проживає на західних і особливо

північних територіях Польщі – в Ольштинському, Гданському, Кошалінському, Щецинському та Вроцлавському воєводствах. Точних відомостей щодо їхньої кількості немає. За даними Об'єднання українців у Польщі, там проживає нині від 250 тис. до 500 тис. українців.

Основними місцевостями розселення українців у Румунії є Сучавський та Марамороський повіти, які межують відповідно з Чернівецькою та Закарпатською областями України (за переписом 2002 р. – 61,4 тис. українців, які за чисельністю посідають четверте місце серед інших національних меншин).

Що ж до Угорщини, то за офіційними даними, тут налічують понад 6 тис. осіб українського походження.

З давніх-давен проживають українці-русини на території Східної Словаччини. Традиційним центром українського громадсько-культурного життя є Пряшів, де проживає понад 2 тис. українців. Загалом на території Словаччини, за офіційною статистикою, проживає понад 32 тис. українців. Понад 22 тис. українців проживає в Чехії.

За офіційними даними переписів населення, у країнах колишньої Югославії проживає понад 26 тис. осіб українського походження (Воєводина, Боснія, Герцеговина).

Українська етнічна група Австралії – наймолодша за часом існування українських поселень у зарубіжному світі. На початку 2003 року, згідно з офіційними даними Федерального бюро статистики Австралії, чисельність української спільноти сягала 33 960 осіб.

Отже, висновки щодо можливостей розбудови української етнічності: 1) досить висока концентрація вихідців з України та їхніх нащадків притаманна кільком країнам – США, Канаді, Австралії, Словаччині, Аргентині, Бразилії, а останнім часом – Італії та Португалії; 2) у зазначених країнах існують компактні поселення або перебування українців.

Традиційно-культурні спільноти етнографічних регіонів також змінні в просторі та в часі. Вони зазвичай не усвідомлюються самими носіями регіональних особливостей.

6. Одним із перших, хто спробував зрозуміти регіональне багатоманіття України і, отже, зональну специфіку української культури, був французький топограф Г. Левассер де Боплан. Він виділяв в Україні XVII ст. вісім регіонів: Волинь, Поділля, Покуття, Брацлавщину, Київщину, Сіверщину, Чернігівщину та Угорську Русь. Серед вітчизняних дослідників до цієї проблеми звернувся О. Шафонський, який бачив Україну XVIII ст. поділеною на дві частини: одна, підкорена Польщею – Правобережжя, друга, залежна від Росії – Лівобережжя. Остання, на його думку, включала Полісся (або Литву) та Степ (або Україну). Пізніше ця типологія була дещо конкретизована Я. Марковичем.

Більш деталізовану картину етнорегіонального розвитку України подав у першій половині XIX ст. лінгвіст П. Білецький-Носенко: Січ Запорізька («головне місцеперебування колишніх запорізьких козаків на островах ріки Дніпра нижче порогів»), Покуття («область Буковини»), Полісся («Чорноросія»), Литва («частина Малоросії від Десни до Смоленської губернії

та Білорусії – землі, колись підвладні Великому князівству Литовському») та Цісарщина (область «колишньої Германно-Римської імперії, а тепер Австрії»), яка включає Галичину та Лодомерію. Деякі інші варіанти висували дослідники на початку нашого століття. Наприклад, М. Сумцов виділяв такі регіони: Слобожанщину, Галичину, Кубанщину, Поділля, Волинь, Київщину, Чернігівщину і Таврію. Як бачимо, крім традиційних земель, він ураховує нові області, що утворилися внаслідок колонізації.

У лютому 1956 р. в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (Київ) була проведена спеціальна нарада, присвячена проблемі етнографічного районування України. Разом з етнографами в ній взяли участь діалектологи, фольклористи, економісти, мистецтвознавці, історики. Беручи до уваги матеріали доповідей, виступів і широкого обговорення, учасники наради запропонували етнографічне районування України кінця ХІХ-початку ХХ ст. з виділенням таких основних зон: Полісся, Карпати, Правобережна і Лівобережна Україна (Подніпров'я), Галичина і Степова Україна. В цьому районуванні очевидні неточності. Скажімо, Галичина – історично-адміністративне поняття, за цим поділом залишаються Північна Буковина і Закарпаття. Вже у книзі «Народи європейської частини СРСР» (1964 р.) до схеми етнографічного районування України внесено істотні корективи. Як і в українській діалектології, виділяються три великі регіони: Центральньо-східний (точніше: південно-східний), Північний (поліський), Західний (південно-західний), які мають свої райони і підрайони. Приблизно в цьому ж плані подано етнографічне районування в книзі «Культура і побут населення України» (1991 р.) та в інших виданнях. Це районування також не зовсім переконливе, але з певними уточненнями і поправками може бути запропоноване як робоча схема.

Під час етнографічного районування України беруться до уваги усі компоненти культури у сфері матеріальної культури це: 1) особливості хліборобства районів: традиції землекористування та перерозподілу землі, способи обробітку ґрунту, відносне значення основних сільськогосподарських культур в структурі землеробства – жита, пшениці, ячменю, вівса, кукурудзи, соняшника, картоплі, гречки, баштанних, льону, конопель тощо, особливості городництва, роль бджільництва, рибальства, мисливства у виробничому побуті, поширення видів тих чи інших знарядь праці – плугів, сох, рал, спосіб зберігання, переробки і використання плодів землеробської праці; 2) типи сільських поселень за соціальним змістом (села, містечка, слободи, хутори) та розташуванням дворів; 3) типи дворів у поселеннях; 4) типи жител за технікою будівництва; 5) ансамблі народних жіночих і чоловічих костюмів та їхні компоненти; 6) особливості їжі, види традиційних страв, в тому числі ритуальних, народний етикет харчування; 7) поширення народних промислів і художні риси виробів (наприклад, кераміка опішнянська, косовська, васильківська; вишивка – подільська, полтавська, поліська; килими – гуцульські, подільські поліські).

У духовній культурі локальні відмінності проявляються у явищах: діалекті і говірках мови; етики родинного побуту, відносин між чоловіком і жінкою, батьками і дітьми, родичами; традицій громадського побуту;

календарних обрядів, пов'язаних із річним виробничим сільськогосподарським циклом, релігійними святами; особливостей сімейних обрядів; усного фольклору.

I. Центральньо-східний регіон охоплює велику територію центральної та південно-східної України. До нього належать сучасні Київська, крім північної частини, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська, Харківська, південні райони Чернігівської і Сумської областей, вся південно-степова частина України (Донецька, Луганська, Запорізька, Дніпропетровська, Херсонська, Миколаївська, Одеська області), південно-східні райони Житомирської, східні Вінницької та північні райони Автономної Республіки Крим.

У складі цього етнографічного регіону виділяються три райони: Середнє Подніпров'я, Слобідська Україна, або Слобожанщина, і Південна степова частина.

Середнє Подніпров'я (більша частина Київської та Полтавської, Черкаська і південна частина Чернігівської, південно-східна Житомирської, південно-західна Сумської, східна Вінницької, північна Кіровоградської та північно-західна Дніпропетровської областей) — один з найдавніше заселених районів української землі, осереддя інтенсивного процесу формування русько-українського етносу. До XI ст. її основу становили Київська, Переяславська і Чернігівська землі, що об'єднувалися спільною назвою «Русь», «Руська земля». Зі зміцненням самостійності від неї відокремлюється Чернігівщина, що одержує назву «Сіверська земля» («Сіверщина» — від етноніма сіверяни). Західна частина Середньої Наддніпрянщини, що зберігала відносну незалежність від Києва, в літописах IX—X ст. іменувалася «Червона Русь». У південній частині Середньої Наддніпрянщини (Південна Наддніпрянщина) вирізняють три історичні зони — Надросся, Надпорожжя, Надтясминщина. Вони відігравали роль пограниччя із кочовим світом, тому в структурі їхнього населення поряд зі слов'янським був надто представлений іноетнічний компонент.

Особлива роль в історії України належить Надпорожжю (інша назва «Козацтво»), що почало формуватися біля острова Хортиці у X ст. як укріплені поселення від нападу кочовиків. Воно зміцніло у XII-XIII ст. коли тут виникли людські об'єднання, які за характером життєдіяльності вважають предтечею козацтва. Від Надпорожжя відрізняють історичну зону Запоріжжя. Ця земля лежить південніше дніпрових порогів (звідси й назва «Запоріжжя»), була заселена внаслідок колонізаційних хвиль XV-XVI ст., коли, рятуючись від соціального і національного гноблення, українське селянство тікало у Дике Поле та Нижню Наддніпрянщину — споконвічні слов'янські землі, що зазнали спустошення внаслідок турецьких й татарських набігів. Ставши центром формування українського козацтва під час національно-визвольних змагань, Запорізька Січ (Запоріжжя) перетворилася на своєрідне етнополітичне утворення. У 1650-х роках за нею закріпилася назва «Гетьманщина», яка згодом поширилася на всю Середню Наддніпрянщину. Гетьманщина проіснувала до ліквідації Катериною II Запорізької Січі у 1775 р. Середня Наддніпрянщина має доволі строкату традиційно-побутову культуру, зокрема тут часто вирізняються й деякі локальні етнографічні групи (полтавці, переяславці та ін.). Проте,

зважаючи на виняткову роль цього регіону у формуванні українського етносу, саме його етнографічні моделі переважно відіграють еталонну роль у маркуванні української етнічності.

Слобожанщина (Слобідщина) охоплює східну частину України – теперішні Харківську, південно-східну частину Сумської, північно-східні райони Дніпропетровської, східні Полтавської, північні Донецької, Луганської областей та суміжні західні райони Белгородської і Воронежської областей, які тепер входять до складу Росії. Назва цього історико-етнографічного району походить від того, що в період інтенсивного його заселення (XVII-XVIII ст.) переселенці з Лівобережної та Правобережної України, з Росії, отримавши тут на певний час різні пільги («свободи»), засновували поселення – слободи або поселення на «слободах». Пізньослов'янський період частину цих земель заселяли сіверяни, потім вона ввійшла до складу Київської держави, а з XI ст. почергово належала до Чернігівського, Переяславського і Новгород-Сіверського князівств. Подальша колонізація Слобожанщини йшла двома потоками: один – із південного заходу, з України, носив господарсько-промисловий характер; другий – із півночі, з Московії, яка просувалася вглиб території шляхом будівництва оборонних ліній. Цей процес, що тривав близько чотирьох століть. Найінтенсивніша колонізація Слобожанщини припадає на другу чверть XVII ст.-першу третину XVIII ст., коли переселенці з Лівобережної та Правобережної України, з Росії, отримавши тут на певний час різні пільги («свободи»), засновували поселення – слободи або поселення на «слободах».

Історичні обставини заселення Слобожанщини спричинили до того, що людність цього регіону порівняно з іншими областями України була чи не найбільш зрусифікованою. Такі суспільно-історичні процеси позначалися на традиційно-побутовій культурі українців Слобожанщини. У XVI-XVII ст. вона являла яскравий зразок субкультури козацько-селянської степової людності України. Але згодом її самобутність втрачається через напашування передусім російських, а також білоруських, сербських, грецьких, болгарських та інших іноетнічних впливів. До остаточної деформації призвів форсований розвиток промисловості регіону, що приніс із собою не лише уніфіковано-фабричний побут і одяг, але й російські «косоворотки», сарафани, частівки.

Південь України. Слобідська Україна з етнографічного погляду – своєрідна перехідна зона між середнім Подніпров'ям, зокрема лівобережним, і південним (причорноморським) історико-етнографічним районом України. Останній охоплює територію Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Одеської, південні райони Дніпропетровської, Кіровоградської, Донецької, Луганської та північні Кримської областей. Це степова частина України, яка в давнину була тереном проживання різних кочівників. Однак з давньоруського часу вона слугує оперативним простором просування русичів на південь, політичного й економічно-господарського освоєння ними Причорномор'я. Зі Середньовіччя ця територія відома як Дике поле – так вона названа, зокрема, і на мапі України Г. Боппана.

З XV-XVI ст. основним фактором українського заселення Дикого поля слугували козацтво і Запорозька Січ. Традиційно-побутова культура цього етнографічного району України ще більшою мірою, ніж на Слобожанщині, позначена печаттю імперсько-русифікаторської експансії царизму та її новітніх послідовників – московсько-більшовицьких асиміляторів.

II. Українське Полісся – це етнографічний регіон, що зі сходу на захід простягається всім північним краєм України і разом із суміжним Білоруським Поліссям, так званим Брянсько-Жиздринським Поліссям у Росії, Люблінським Поліссям у Польщі.

Походження його назви етнологісти пов'язують з лісом, лісною місцевістю. Назву місцевості Полісся нескладно вивести від слів «по» і «ліс». І це абсолютно природно, адже північ України – це ліси. От і селилися наші предки «по лісі». Перша писемна фіксація цієї назви зустрічається в Галицько-Волинському літописі під 1275 роком.

Українське Полісся на півночі межує з Білоруссю й охоплює північні райони Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей. У західній частині до нього історично і на основі мовно-етнографічних даних належать південна смуга Брестської області (нині у складі території Білорусі) та Підляшшя (нині в складі Польщі). Залежно від положення щодо Дніпра Українське Полісся поділяється на правобережне й лівобережне. Відповідно поширені назви Східне (субетнонімом населення його були поліщуки) і Західне Полісся (субетнонімом населення якого були литвини). Західне називають також Прип'ятським, Східне – Наддеснянським.

III. Західний (південно-західний) регіон. З етнографічного погляду він найскладніший і дуже різноманітний. У межах сучасної державної території України – це Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська, південні райони Волинської і Рівненської областей, а також частина Вінницької.

У межах різних природно-географічних зон західноукраїнського регіону (волинсько-подільської, підкарпатської, карпатської і закарпатської) виділяється кілька історико-етнографічних районів і підрайонів, що мають виразні локальні особливості культурно-побутових традицій: Волинь, Поділля, Прикарпаття, Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Закарпаття. Ці етнографічні райони переважно збігаються з ареалами групування локальних діалектно-говіркових рис української народної мови.

Волинь охоплює басейн верхів'я правих приток і середнього поріччя Західного Бугу — південні райони теперішніх Волинської і Рівненської, південно-західні райони Житомирської, північно-західну смугу Хмельницької, північні райони Тернопільської і Львівської областей. До етнографічної Волині прилягає на заході лівобережне Побужжя – Холмщина, корінне населення якої з історичного етногенетичного й етнокультурного поглядів однорідне зі суміжними волинянами. Сьогодні Холмщина належить до Хелмського воєводства Польщі, її українське населення після Другої світової війни було насильно депортоване з рідної землі.

Поділля – історико-етнографічний район, що займає басейн межиріччя Південного Бугу і лівобережного середнього Придністров'я. Він охоплює більшу частину Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та суміжну з ними на півдні – частину Чернівецької, на заході – частини Івано-Франківської та Львівської областей. В етнографічній літературі Поділля розділяють на Східне, Західне, Буковинське.

Опілля. Це поняття більш відоме в географії, ніж в етнографії. Ним визначається територія північно-західної частини Подільської височини у межах Львівської, Івано-Франківської і центрального західного виступу Тернопільської областей. У межах району розташовуються міста Львів, Золочів, Городок, Перемишляни, Рогатин.

На схід від Івано-Франківської області лежить **Покуття.** Походження назви від слова кут – як найменування землі «в кутах», утворюваних крутими згинами рік (у цьому випадку Дністра, Прута і Черемоша з притоками). Найбільші міста – Коломия, Снятів, Заболотів та ін.

Надсяння – західніше від Опілля на території сучасної Львівської області з містами Яворів, Мостиська, Немирів із продовженням на захід за польським кордоном з містами Перемишль, Ярослав.

Яскравою етнографічною своєрідністю вирізняється карпатська зона західноукраїнського регіону. Вона поділяється на три історико-етнографічні райони: Гуцульщину, Бойківщину і Лемківщину. Назва району походить від найменування етнографічної групи: гуцули, бойки, лемки.

Гуцульщина з горою Говерлою в майже її центрі охоплює гірські місцевості Івано-Франківщини, Львівської та Закарпатської областей. Поселення гуцулів займають східну частину Українських Карпат: теперішні Верховинський, Косівський (без північної смуги), південна частина Надвірнянського та Богородчанського районів Івано-Франківської, суміжні Путильський і південна частина Вижницького та Сторожинецький райони Чернівецької і Рахівський Закарпатської областей. До історико-етнографічної Гуцульщини належать у південно-східній частині північні місцевості Сигота і Вишіва, що тепер входять до території Румунії. Походження назви гуцули (гуцул) має різне тлумачення і досі до кінця не в'яснене. Одні автори пов'язують її з волоським словом готуль у значенні розбійник, інші виводять від слова кочувати – кочули, вважаючи гуцулів первісно кочовим племенем.

Бойківщина – з суміжний з Гуцульщиною на заході етнографічний район, що займає центральну частину Українських Карпат. Окреслена територія охоплює південно-західну частину Рожнятівського і Долинського районів Івано-Франківської області, Сколівський, Турківський, південну смугу Стрийського, Дрогобицького, Самбірського і більшу частину Старосамбірського районів Львівської області, північну частину Великоберезівського, Воловецький і Міжгірський райони Закарпатської області. Походження має різне пояснення. Надійшли гіпотеза українського вченого І. Верхратського, який виводив її від уживаного в бойківських говірках діалектного слова бойє (бойє, бойечко) у значенні вигуку ага, їй богу, прислівника справді.

Лемківщина – найдалі висунутий на захід історичний край української землі. Займає західну частину Карпат. Частина південно-східної етнографічної Лемківщини належить тепер до України (частина Великоберезнянського і Перечинського районів Закарпатської області), основна ж частина – вся північна Лемківщина – з до Польщі, а південно-східна – Пряшівщина – до Словаччини. Назву лемки подають джерела з XVI ст. Як вважає частина дослідників, вона надана сусідами лемків від поширеної у народній мові останніх діалектної частки лем (у значенні лише, тільки). Давніми предками лемків, як і бойків, вважається слов'янське плем'я білі хорвати, котре проживало в Карпатах і Прикарпатті.

Закарпаття. Значну частину українського Закарпаття займає територія розселення трьох етнографічних груп українських горян, що разом з північною (галицькою) зоною творить історико-етнографічні райони Гуцульщини, Бойківщини і Лемківщини. Підгірська й низовинна частина Закарпаття поза територією розселення гуцулів, бойків і лемків характерна тим, що тут поряд з українцями значно густіше, ніж у гірській частині, проживають розсіяно і компактними групами представники сусідніх етносів, зокрема угорців, румун, словаків, чехів, а також німецькі колоністи і цигани.

Така загальна схема етнографічного районування України за даними досліджень і етнографічного матеріалу другої половини XIX-першої половини XX ст., коли локальні особливості традиційно-побутової культури певних районів і етнографічних груп населення простежувалися ще достатньо виразно. Маючи більш чи менш виразні регіональні особливості побуту і традиційної культури, корінне населення етнографічних районів України й етнографічні та локальні групи українського народу і в минулому і, тим паче, у новіший час усвідомлювало себе не відособлено, а складовими частинами єдиного українського етносу.

Запитання для самоконтролю

1. Які регіони і підрегіони в історико-етнографічному районуванні України виокремлює сучасна українська етнографія?
2. У чому полягають своєрідність і локальні культурно-побутові відмінності кожного регіону?

Список літератури

- Етнографія України : навч. посібн. / За ред. проф. С.А. Макарчука. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Львів : Світ, 2004. 520 с.
- Пономарьов А.П. Українська етнографія : Курс лекцій. Київ : Либідь, 1994. 320 с.
- Культура і побут населення України / За ред. В.І. Наулка. Вид. 2-е, перероб. і доп. Київ : Либідь, 1993. 288 с.
- Лозко Г. Українське народознавство. Вид. 5-те, зі змін. та допов. Тернопіль : Мандрівець, 2001. 512 с.
- Горленко В. Етнографічне районування. *Географічна енциклопедія України*. Київ : УРЕ, 1989. Т.1. С. 393-394.

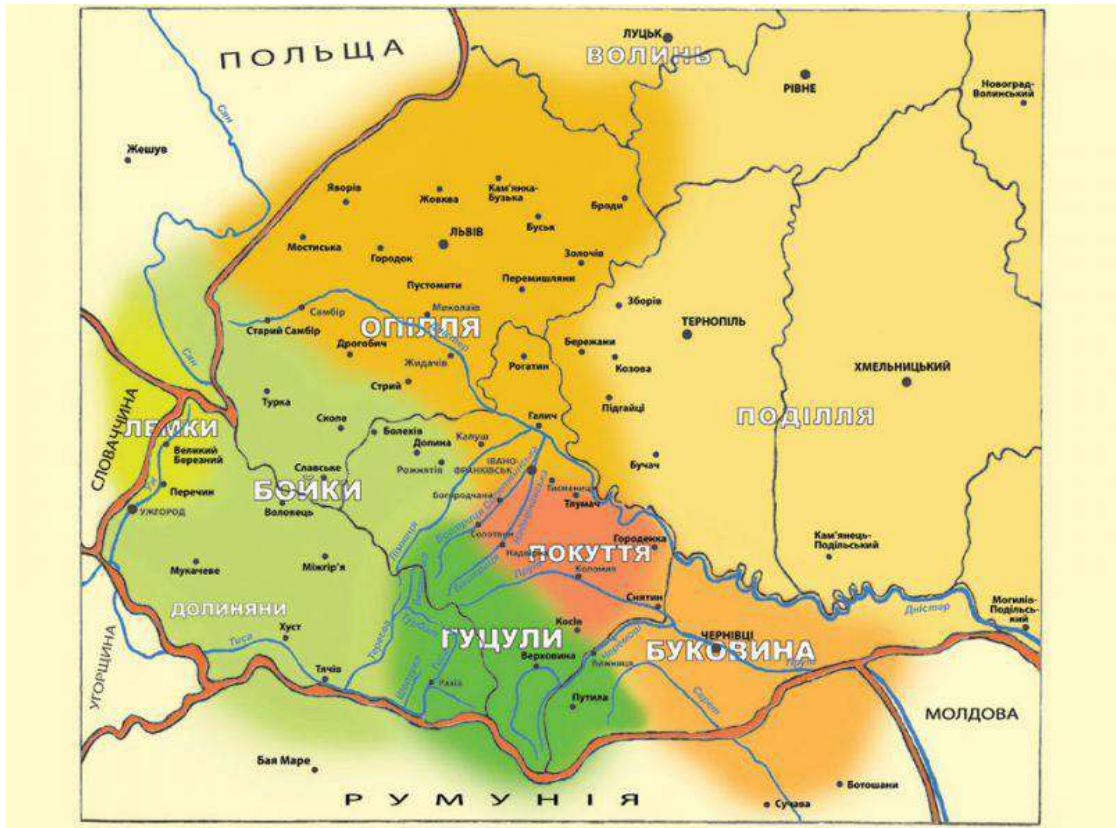
Макарчук С. Історико-політичне та етнографічне районування України: питання співвіднесеності. *Народні зошити*. 2001. № 3. С. 388-393.

Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Київ : ДНВП «Картографія», 2001. 85 с.

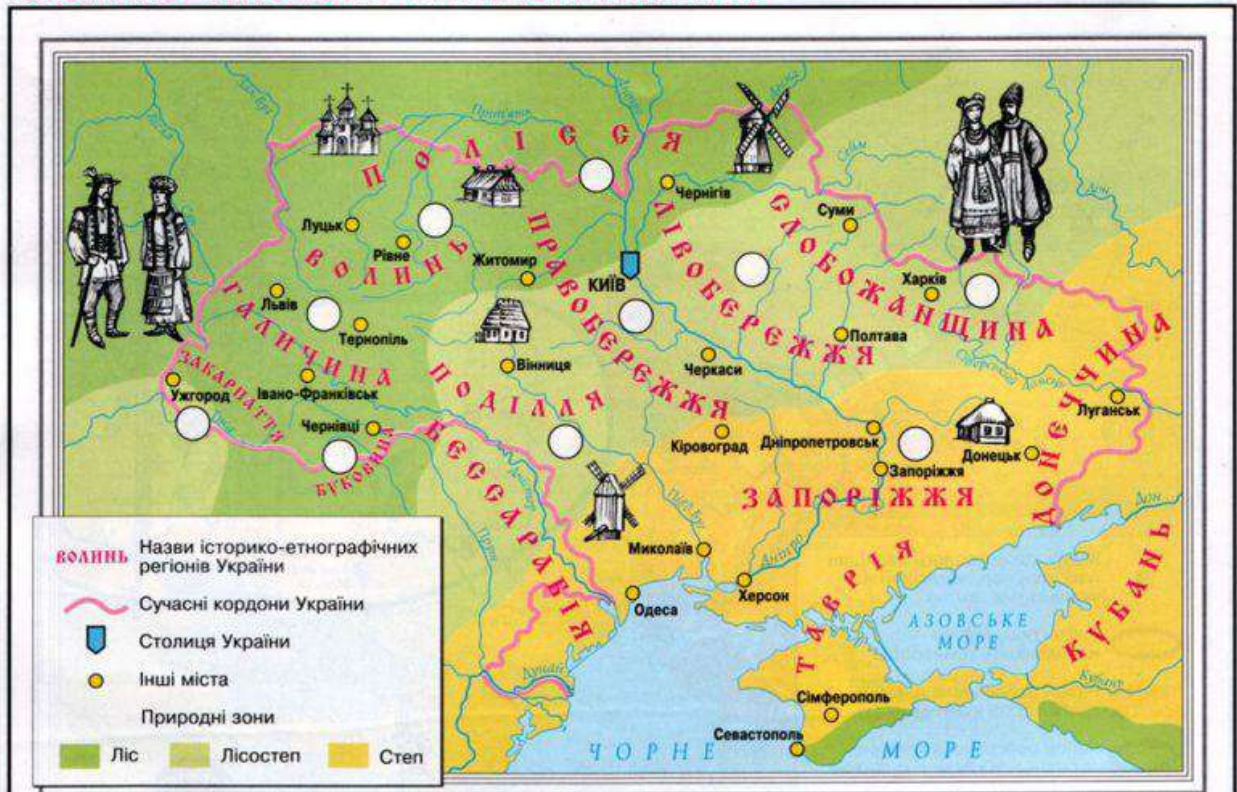
Українська етнологія. / За ред. В. Борисенко. Етнічний довідник. Етнічні меншини. Київ : Ерідс, 1996. 176 с.

Тиводар М. Етнологія : Навч. посібник. Львів : Світ, 2004. 264 с.

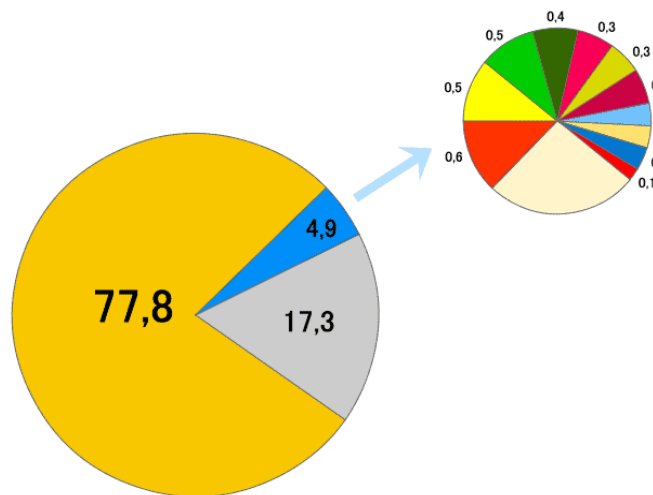

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІ РЕГІОНИ УКРАЇНИ

Національний склад населення України за переписом 2001 року:

українці	росіяни	інші національності	білоруси
молдовани	кримські татари	болгари	угорці
німці	інші національності	румуні	поляки
		євреї	вірмени
		греки	

Лекція 4. Громада і громадський побут

План

1. Організація та господарські функції селянської громади в Україні.
2. Взаємовідносини у громаді.

1. Сільським життям з найдавніших часів керувала громада. Вона владно впливала на розвиток певних рис характеру людини, вчила його дотримуватися певних правил спільного проживання. Замкнутість сільського життя сприяла консервації вироблених століттями життєвих установок. У таку атмосферу суспільного побуту занурювався людина змалку. Все його життя проходила під впливом суспільства, на чому слід зупинитися детальніше.

Селянська громада об'єднувала окремі господарства, життя її контролювалася поміщиком або державою – тим, кому належала земля, хто був її господарем. Розпоряджаючись всією землею, лісом і пасовищами, громада здійснювала розділ і переділ ділянок між селянськими дворами, за якими закріплювалася земля на основі потомственого володіння. Приватне володіння землею селянами існувало лише на околицях держави, в центрі ж поміщицька земля віддавалася у володіння світу, громаді.

Які були **функції громади**? На її сходах вирішувалися в першу чергу господарські, але також і адміністративні, судові, побутові питання. На сході визначалися терміни початку польових робіт, приймалися рішення про наймання пастуха, лагодження доріг і т.д. Крім того, тут розглядалися і

внутрішньо-сімейні конфлікти, конфлікти між сусідами, призначалися опікуни над сиротами та самотніми людьми похилого віку.

Як бачимо, селянський мирської сход виступав організатором громадських справ, регулятором взаємовідносин між господарствами і поколіннями; здійснював контроль за дотриманням норм моралі; це була і середу спілкування людей за певними правилами. Об'єднуючи людей, сільський світ змушував їх підкорятися давно заведеним порядкам. Громадською думкою регулювалися етичні норми.

Розглядаючи випадки, пов'язані із взаємовідносинами, поведінкою окремих членів громади, сход зазвичай вдавався до мирного вирішення конфліктів: переконував, вмовляв, умовляв посварених помиритися, попросити вибачення один у одного; порушників заведених порядків – покаятися перед світом і виправитися; батьків, чії діти в чомусь завинили, – суворіше з них питати. Ігнорувати рішення сходу було не прийнято, тому що він міг використовувати і інші заходи впливу – від штрафу до віддачі в солдати чи й відправки на заслання. Все це заздалегідь було відомо кожному общиннику, тому всі воліли не доводити справи до крайніх заходів: «Що світом належить, так тому і бути», «Миру ніхто не судить».

Спільне рішення справ на сходах позитивно позначалося на самих їх учасників, так як давало можливість кожному з них проявити мудрість і великодушність, відчутти себе відповідальним за людей, залежним від світу і в той же час їм захищеним.

Відзначаючи величезну роль, яку громада відігравала в житті села, треба сказати, що вона не давала достатніх стимулів для розвитку творчості, ініціативи, послаблювала контроль людини за власною поведінкою, оскільки цю функцію брала на себе, а він покладався на опіку з її боку. Але в громаді розвивалися тяга до єднання з іншими, чуйність, готовність до самопожертви, миролюбність, сором'язливість і почуття справедливості.

2. Відкритість сімейного життя в селі, завдяки якій багато подій сімейного характеру ставали надбанням усіх, сприяла саморегулювання поведінки селян, турботі про власну репутацію. У повсякденному житті виявлялися моральні засади і цінності, яких дотримувалася сім'я і окремі її члени, а суспільство оцінювало людини по вчинках і справах, судило про його надійність / ненадійності, про вміння тримати дане слово, про готовність до взаємодопомоги, співчуття, милосердя, а також про скупість, лінощі, жорстокості, брехливості і т.п.

Завдяки громадській думці підтримувалися певні взаємовідносини між поколіннями, засновані на безумовній повазі старших. Діти зобов'язані були у всьому їх слухатися, батьків же почуття й опікувати в старості. Важливим вважалося і зовнішній прояв поваги: обов'язково належало шанобливо привітати старших при зустрічі; поступитися їм місцем і не сидіти в їх присутності; в сімейному застіллі старі сиділи на почесному місці; не можна було перечити літнім людям, належало терпляче їх вислуховувати, просити вибачення за свій вчинок, причому не тільки у батьків, а й у людей похилого віку громади на сході; донька чи син взагалі не мали права суперечити батькові.

Зі скаргою на непокірність дітей, якщо таке траплялося, батьки зверталися до громади, і сход завжди без розгляду приймав рішення на користь старших, а дітей карав.

Спостерігаючи за поведінкою дорослих, дитина з дитинства також привчався бути шанобливим зі старшими, і тому в селах люди похилого віку і хворі зазвичай виявлялися оточеними турботою і доживали свій вік в добрій обстановці. Громада також вважала себе зобов'язаною проявляти турботу про самотніх старих і дітей-сиріт, визначаючи родичів, яким віддавала їх на піклування. Могло бути й так, що, якщо не виявлялося родичів, сім'ї брали їх до себе по черзі на певний строком термін. Сиріт віддавали також у заможні родини і стежили потім за тим, як ставляться до них прийомні батьки. Так діти отримували уроки милосердя, бачили на практиці його плоди і самі чинили милосердні вчинки.

Благополуччя сім'ї багато в чому залежало від загальної її атмосфери, від працьовитості її членів, але також і від об'єктивних обставин: негоди і неврожаю, нещасних випадків, хвороб і т.д. Тому в селі завжди були люди бідні, бездомні, і калік, сироти. Загальне ставлення громади до них було жалісливим, жалісливим; але, звичайно, особливо серед багатих селян, зустрічалися і люди, байдужі до чужого горя, про що свідчать казки, приказки, прислів'я.

Взаємовиручка, взаємодопомога, взаємні послуги відрізняли сусідські стосунки, адже добрі сусіди могли допомогти у важку хвилину, полегшити життя. Діти не тільки спостерігали такі відносини, а й самі вступали в них. Численні життєві випадки подавали їм приклад добросусідства, мирного уживання поруч, милосердя і співчуття. Дитина не була стороннім спостерігачем поведінки дорослих, але залучався батьками і суспільством у вчинення моральних вчинків.

У свою чергу, батькам суспільство зобов'язувала виховання дітей у душі моральності. Особливо варто було піклуватися про виховання дівчини, для якої незаплямована честь вважалася найважливішим гідністю. Втрата невинності до шлюбу, а тим більше вагітність дівчини означали вищу ступінь ганьби і безчестя. Тому суспільством засуджувалися дошлюбні зв'язки, а дівчині, яка порушила моральний заборону, важко було розраховувати на заміжжя; Причинна дівка діставалася тільки бідняку чи старому. Їй могли вимазати дьогтем ворота, підняти поділ, підрізати косу. Ворота, вимазані дьогтем, були ганьбою для всієї родини, дівчину після цього висміювали, ображали, зневажали. Але якщо звинувачення виявлялося хибним, вона могла зняти з себе ганьбу, звернувшись до сходу.

Прийняті етичні норми демонструвалися перед дітьми постійно, молоді їх вбирали, привласнювали, орієнтуючись на приклад батьків, старших братів і сестер. Наочні уроки моральності доповнювалися різними повчальними історіями, як ніби відбувалися насправді.

З самого дитинства людина перебувала в атмосфері загального осуду аморальних вчинків і призивався до дотримання норм поведінки. Так, відповідно до християнської заповіддю "не вкради" гріховним вважалося

посягання на чужу власність. Щоб дитина запам'ятав це правило, прийнято було маленьких дітей сікти на межі, щоб знали, де своє, де чуже; і уроки, мабуть, йшли запас, бо посягання на чужу землю були рідкісні.

Зазвичай двері в селах не замикалися, оскільки злочинство теж траплялося нечасто, а якщо все ж траплялося, то все село займалося пошуками злодія. Якщо сто ловили, чинили самосуд, іноді б'ючи провинився до напівсмерті, а не виявивши злодія, вважали, що він все одно буде покараний Богом. З малолітства дитина засвоював такі моральні уроки: «Воровське наживання не піде про запас», «Як злодієві ні красти, а петлі не минути». Але тут же і гірка прикмета: «Алтин злодія вішають, а полтині вшановують».

Товариством засуджувалося лінощі на громадських роботах, коли всім світом допомагали господареві звести будинок, скласти піч, дотиснути смугу під час жнив; на роботі в своєму господарстві і навіть на посиденьках виявлялися вправність, вміння працювати швидко і добре або, навпаки, можна було уславитися недотепою, ледарем. На адресу останніх чулися уїдливі жарти, вони не тільки отримували образливі прізвиська, а й заробляли погану репутацію, що позначалося на заміжжі і одруження. Адже працювитість було однією з головних вимог до потенційних нареченому і нареченій.

Про достоїнства і недоліки молодих людей було відомо всьому селу, тому людський погосол, думка односельців мали для них велике значення.

Не тільки уроки доброти підносила суспільне життя дитині, спостерігав він і випадки жорстокого, брутального поводження деяких мужів зі своїми дружинами, батьків з дітьми; життя давала чимало прикладів суспільної нерівності, бездушного ставлення господарів до бідних людей, яким доводилося принижуватися, запобігати перед багатіями.

Що з усього цього надавало на дитину більший вплив, багато в чому залежало від загальної атмосфери сім'ї, але головним було його власне ставлення до проявів добра і зла. Можна припустити, що вся система організованих і неорганізованих виховних впливів поєднувалася з процесом самовиховання, роль якого в розвитку особистості в умовах життя селянської громади ставала виключно значущою. Досвід власної практичної діяльності у всіх сферах життя – у праці, громадських справах, розвагах, іграх – завжди опинявся вирішальним фактором самовиховання.

Запитання для самоконтролю

1. Назвати історичні джерела про сільські громади.
2. Які функції виконувала селянська громада в Україні.
3. Охарактеризуйте взаємовідносини в громаді.

Список літератури

Кувеньова О.Ф. Громадський побут українського селянства. Київ : Наукова думка, 1966. 135 с.

Етнографія України : навч. посібн. / За ред. проф. С.А. Макарчука. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Львів : Світ, 2004. 520 с.

Пономарьов А.П. Українська етнографія : Курс лекцій. Київ : Либідь, 1994. 320 с.

Культура і побут населення України. / За ред. В.І. Наулка. Вид. 2-е, перероб. і доп. Київ : Либідь. 1993. 288 с.

Тиводар М. П. Традиційні форми випасу худоби в Українських Карпатах другої половини ХІХ-середини ХХ ст. *Народна творчість та етнографія*. 1986. № 6. С. 28.

Українська родина: родинний і громадський побут : навчально-методич. посіб. для вчителів та викладачів народознавства. Київ : Вид-во ім.Олени Теліги, 2000. 424 с.

Лекція 5. Господарство і заняття населення

План

1. Землеробство.
2. Тваринництво.
3. Промисли і ремесла.

1. **Землеробство** поділяється на три основні галузі: хліборобство, городництво та садівництво. За циклічністю землеробських робіт протягом року розрізняються обробіток ґрунту та посів; догляд з а рослинами; збирання врожаю та його переробка.

Використання слов'янами для землеробства різних ландшафтних зон зменшувало їхню залежність від екологічних катаклізмів, а також урізноманітнювало **форми землекористування** й знарядь праці.

В Україні було відомо кілька систем землеробства. Найбільш давньою, яка до початку ХХ ст. траплялася лише подекуди в Карпатах і на Поліссі, була вирубно-вогнева система. На обраній під посів у лісі ділянці (підсіці) восени або взимку рубали ліс і кущі, залишаючи їх на місці. Навесні їх палили і після цього без оранки сіяли просо або льон. У наступні роки на підсіці висівали жито або інші зернові культури. Через три-чотири роки урожайність такого лану різко знижувалась і його залишали незасіяним – «відпочивати», «лежати». Вирубно-вогнева система характеризувалася вкрай низькою продуктивністю праці.

Другою, також екстенсивною системою землеробства, що побутувала в Україні як пережиток, була залежна, або перелогова, система, більш поширена у степових районах. При перелозі після оранки цілини або земель, що «лежали» певний час необробленими, лан протягом кількох років засівали зерновими культурами: в перші два роки – просом або кукурудзою, на третій – яровою пшеницею або вівсом, після цього — житом та ін. Коли лан переставав родити, його залишали під «залеж» і вдавалися до обробітку нових ділянок цілини або перелогу. На кінець XIX ст. у зв'язку з тим, що в Україні цілинних земель майже не залишилося, ця система землеробства вийшла з ужитку.

Найбільш поширеною в українців була трипільна система землеробства, відома ще з часів Київської Русі. При трипільлі уся придатна для обробітку земля у тому чи іншому селі ділилася громадою на три частини. Одна з них відводилася під озимі культури, друга – під ярові, а третя залишалася на сезон незасіяною, «парувала», тобто відпочивала і використовувалася як толока – пасовисько для худоби. На ділянках, що відводилися під озимину й яровину, кожному домогосподарству належала певна частина. В наступному році толока засівалася озимими культурами, а на землях, що були під озиминою, сіяли ярові; рілля, що перебувала під яровими, залишалася як толока: отже, відбувалося певне чергування.

Трипільна система була прогресивнішою порівняно з вирубно-вогневою та перелоговою. Вона певною мірою створювала можливість відновляти родючість ґрунту внаслідок відпочинку землі та природного її удобрення під час використання як пасовиська, покращувалася й структура ґрунту. З переходом до цієї, системи підвищилась продуктивність праці землеробів. Однак у конкретних умовах тих чи інших регіонів України селяни на практиці не завжди чітко дотримувалися трипільних сівозмін.

У Карпатах довгий час переважала двопільна система, при якій уся земля ділилася на дві основні частини: одна оралася, інша – «відпочивала» і використовувалася як пасовисько. На Поділлі відоме було і чотирипільля, при якому одна частина залишалася під сінокоси, і т. ін. З кінця XIX-початку XX ст., після аграрних реформ і утворення хуторів, в Україні набула поширення прогресивніша система землеробства – багатопільля з раціональною сівозміною, інтенсивним удобренням ланів, травосіянням (конюшина, люпин, люцерна, тимофіївка тощо).

Упродовж I тис. **видовий склад рослин** в асортименті сільськогосподарських культур східнослов'янського регіону залишався досить специфічним і незмінним та істотно відрізнявся від сусідніх етнічних масивів. На території України в цей час переважали злакові – пшениця (кілька сортів), жито, овес, ячмінь, просо, хоча їх питома вага мала свою регіональну специфіку. Зокрема черняхівці Лісостепу культивували ті ж зернові й технічні культури, що і носії київської культури, але вони не вирощували жита, гороху, льону. Серед фракійського населення Українського Прикарпаття значного поширення набули овес і чумиза (італійське просо).

Зернові культури в Україні сіяли восени (озимина) та навесні (яровина). Восени сіяли здебільшого жито та пшеницю, решту рослин – як ярові.

Існували досить усталені уявлення щодо часу сівби, який визначався народним сільськогосподарським календарем. Так, вважалося ідеальним сіяти жито не пізніше вересня.

З початком сіву, першим виїздом у поле було пов'язано чимало прикмет, обрядів і звичаїв. Так, небажаним вважалося засівати поле у вербну неділю. У день виїзду в поле селянин одягав чисту білизну, іноді з цього приводу не топили піч тощо.

Завдяки розширенню міжетнічних зв'язків у давньоруський період значно збільшився **асортимент городніх культур** (ріпа, редька, горох, цибуля, часник та ін.), який не зазнавав суттєвих змін аж до XVIII-XIX ст.

Садівництво мало в основному присадибний характер, хоча при монастирях, у маєтках поміщиків було чимало й великих садів. Серед плодкових дерев головне місце займали завезені із Середземномор'я яблуні, груші, сливи, вишні, ягідні кущі, причому завдяки «селекційній роботі» виводилися їх місцеві сорти. У південніших районах розводили ще й черешню, горіхи, абрикоси, персики, а у Причорномор'ї та на Закарпатті займалися також виноградарством.

Українські селяни здавна вміли прищеплювати дерева й вивели багато сортів яблук, що характеризувалися добрим смаком, високою урожайністю, морозостійкістю: на Лівобережжі – антонівка, боровинка, пепенка, волошка тощо, на Київщині — сорока. Великих розмірів були яблука апорт, або хунтівка – на Чернігівщині, книш (вагою до 600 г) – на Поділлі. Щодо кількості сортів яблук, то тільки на Поділлі їх налічувалося до тисячі. У другій половині XIX ст. видатним українським селекціонером Л. П. Симиренком був виведений цінний сорт яблук – ренет, названий його ім'ям. Він широко побутує і нині.

Існувало багато прекрасних сортів груш: глива, бера на Київщині, глек та іллінка на Поділлі, бабка на Волині та ін. Поділля та Полтавщина славилися сливовими садами. Сливи вживали у свіжому вигляді, а також солили й маринували, вивозячи у великій кількості на продаж навіть за межі України. Взагалі культура садівництва українців характеризувалася високим рівнем розвитку. Не випадково ряд порід плодкових дерев було вивезено з України на початку XX ст. до Американського континенту. Слід зазначити, що згідно з традиційним розподілом праці в родині догляд за садами був цілком компетенцією чоловіків. Городництвом головним чином займалися жінки. Вони готували насіння, зберігали його взимку, пророщували навесні, потім вирощували розсаду і висаджували її на городі.

Технічні культури були представлені льоном і коноплями.

Розвиток **сільськогосподарських знарядь праці** також відбувався шляхом запозичення іноетнічних моделей та їхнього вдосконалення й пристосування до місцевих умов (мал. 1). Впливи античної агрокультури Північного Причорномор'я ще в IV-III ст. до н. е. виразно простежуються серед людності Нижнього Подніпров'я, де з'являється елліністичний тип чотирикутних жорен, які згодом змінюють круглі жорна римського типу. Від провінційно-римської культури черняхівське населення запозичило залізні наральники, мотики, серпи, коси та ін. У VI-VII ст. відбувається модернізація аграрних знарядь праці, які вже набувають виразнішої етнонаціональної специфіки. Відома в

Україні з кінця I тис. до н. е. соха вдосконалюється в напрямі глибшої оранки важких ґрунтів (залізні наральники з плечиками). **Серпи** (знаходять ще серед скіфських старожитностей) стають довші і, набуваючи відігнутої прямої ручки, вже в цей час стають схожі на сучасні знаряддя. Зазубреним серпом жали жито, пшеницю, ячмінь аж до середини 20-х років, а подекуди і пізніше.

Гречку, горох, овес, просо, а іноді й зріджені жито та пшеницю косили **косами**. Українці використовували велику косу – литовку.

Серпами жали і жінки, і чоловіки. Косили виключно чоловіки, оскільки ця робота вимагала значної фізичної сили та вміння настроювати («клепати») косу.

Модифікація знарядь праці прискорюється в останній чверті I тис, коли починає поширюватися інвентар з Подунав'я і Балкан. Зокрема з'являється досконаліше **рало** (складалося з чересла, відвальної дошки і наральника з широким лезом та асиметричними плечиками), що вважається перехідним типом до плуга (мал. . Тоді почав формуватися тип сохи, який згодом отримав назву «української».

Справжню агрокультурну революцію знаменувало застосування **плуга** (примітивні його форми були відомі вже в другій половині I тис), що зумовив перехід від техніки розпушування до обертання і перемішування шарів ґрунту. Плужна оранка спричинила глибокі зміни в усьому господарському комплексі: застосування органічних добрив (гною), перехід до трипілля, зростання посівів жита тощо.

Головним і найдавнішим знаряддям молотби в українців був **ціп**, що складався з держака й прив'язаного до нього ремінним шнурком бияка.

Віяли зерно за допомогою дерев'яних лопати або совка, кидаючи його проти вітру. При транспортуванні збіжжя, роботі на току, складанні снопів широко використовувалися однозубі (однороги, рожни), тризубі (трійчаки) та п'ятизубі **дерев'яні вила**.

Переробка зерна на борошно та крупи здійснювалася головним чином на вітряних, водяних і наплавних **млинах**. Якщо хотіли одержати невелику кількість борошна, зверталися до стародавнього ручного млинка – **жорен**. Крупи у невеликій кількості товкли у **ступях**.

У циклі землеробських робіт українців значне місце посідали догляд за рослинами, їх поливання і особливо прополювання. Картоплю, буряк, кукурудзу та городні культури пололи за допомогою ручного знаряддя – **сапи**. Традиційна українська сапа мала найчастіше форму рівнобічного трикутника з прямим або дещо овальним лезом.

Картоплю та інші овочі копали за допомогою **лопат**, кидали у корзини або відра та зсипали в погребі.

2. Тваринництво забезпечувало продуктами харчування, сировиною (шкіра, вовна) і тяговою силою. Сформований ще у слов'янський період тваринницький комплекс в основних рисах зберігався до XIX ст. Головне місце у ньому займали велика рогата худоба (воли, корови), потім свині й дрібна рогата худоба (вівці, кози). За умов осілого способу життя переважав стійлово-відгінний тип утримання худоби, який поєднувався з відгінним. В XI ст.

відбувається бурхливе розведення коней, які на території України раніше, ніж у Західній Європі, починають використовуватися як тяглова сила, з XII ст. вони застосовуються у плужному землеробстві. Незмінною залишалася регіональна специфіка розвитку тваринництва: у лісовій смузі його рівень був значно нижчий, аніж у лісостеповій.

У залежності від природних та соціально-економічних умов в Україні існувало в різний час кілька **способів утримання худоби**. У зоні Лісостепу і частково Полісся переважала вигінна форма випасу худоби, при якій влітку тварин зранку випускали на пасовисько, а на ніч заганяли у приміщення. Для випасу череди великої рогатої худоби (інколи й отар овець) громада наймала чабана, оговорюючи платню за роботу (часто натурою), порядок харчування (звичайно – по черзі у власників худоби), режим і строки роботи тощо. У табунах випасали влітку і кінський молодняк, наймаючи чабанів-табунників.

Перший вигін худоби на пасовисько, що супроводжувався урочистостями та обрядами, припадав звичайно на Благовіщення (8 квітня), Юрій (6 травня) та Миколин (22 травня) дні і тривав приблизно до Михайла (22 листопада). Взимку худобу утримували у хлівах та стайнях. У степовій зоні України, де до першої половини XIX ст. у зв'язку зі значною кількістю нерозорених земель тримали величезні табуни коней та отари овець, худобу випасали при теплій зимі цілорічно, для чого біля місць зимового утримання тварин залишали з літа незаймані пасовища.

На Поліссі, поряд з вигінною, побутувала й відгінна форма випасу худоби, при якій велику рогату худобу, особливо волів, що відокремлювалися на м'ясо, та молодняк, виганяли на віддалені пасовища лугів або лісів, де вони утримувалися до осені. При цьому вдень тварини паслися, а на ніч їх заганяли у кошару – огорожену жердками чи тином стайню. При кошарах влаштовувалися невеликі курені, де мешкали чабани.

Відгінна форма випасу худоби набула завершеного вигляду у гірському скотарстві Карпат, особливо Гуцульщини. З ним пов'язане існування специфічного полонинського господарства, що характеризувалося багатьма архаїчними рисами. З особливою урочистістю й обрядами, усталеним церемоніалом відбувався навесні вигін худоби, так званий полонинський хід у гори, де вона перебувала до осінніх холодів. У чабанів, що доглядали за худобою, склався своєрідний виробничий побут. Вони обирали найдосвідченішого серед себе за ватага, який розподіляв обов'язки між чабанами, стежив за харчуванням (а часто і сам готував їжу), вказував, де пасти худобу тощо. У Карпатах, на відміну від інших регіонів України, овець доїли, виготовляючи з їхнього молока бринзу, гусянку та масло.

З кінця XIX-початку XX ст. у зв'язку із скороченням пасовищ в усіх регіонах України став все частіше застосовуватися індивідуальний випас худоби, особливо у господарствах, де було багато дітей, які правили за пастухів. Волів та коней, яких протягом дня використовували на роботах, випасали вночі їхні власники, кожний свого, об'єднуючись по кілька осіб для зручності та на випадок нападу вовків. Коней при цьому звичайно путали, щоб вони не могли відійти на далеку відстань від місця випасу.

Свиней утримували у приміщеннях – свинарниках, або сажах, випускаючи на вулицю без особливого догляду. В місцевостях, де були дубові гаї, свиней пасли на галявинах, залишаючи іноді надовго з метою відгодівлі жолудями. На Півдні деякі господарі випускали свиней після спаду води на випас у плавні аж до осені. Доглядаючи худобу протягом віків, українці виробили багато раціональних норм утримання її взимку. Найбільш поширеним і бажаним кормом вважалося сіно, яке обов'язково заготовлялося влітку при наявності сінокосів на весь період зимового утримання худоби. Корів і робочих волів годували також буряками, макухою, половою, готували для них різноманітні пійла.

Скотарство українців не можна уявити без **птахівництва**. У дворі кожного селянина були кури, а також гуси, качки чи гиндики, яких випасали діти.

3. Багатство фауни зумовило застосування широкого комплексу мисливської зброї, де можна віднести стріли зі спеціальними кістяними наконечниками, які мінімально пошкоджували хутро, а також прищемлюючі пастки («тризуби», «трійні»), багатопетельні сільця на птахів тощо. В інших народів фактично не зустрічаємо аналога такому популярному виду полювання, як «боброві гони».

Об'єктом **мисливства** на території України до початку ХХ ст. були зайці, лисиці, кози, сарни, олені, лосі, вепри. Ведмеді зустрічалися в Карпатах і на Волинському Поліссі, рисі — по всій поліській зоні та в Карпатах. На малих притоках Прип'яті, Десни і Дніпра полювали на бобрів і видру. На полях України були сприятливі умови для розпліднення перепелів, куріпок, а у степовій зоні – дроф та інших птахів. Велика кількість водойм сприяла поширенню різної водоплавної дичини, головним чином гусей та качок.

Глибокі традиції на українських землях має **бджільництво**, яке у давніх слов'ян існувало у вигляді природно-дулового, а з середини XIV ст. розпочався етап «домашнього» розведення бджіл у вуликах. Завдяки нагромадженню впродовж віків досвіду була виведена високопродуктивна «українська порода» бджіл. В етнічних уявленнях українців вулик став одним із символів умиротворення, спокою, а особа пасічника користувалася великою повагою в сільській громаді.

Справжню революцію у пасічництві зробив відомий український вчений П. І. Прокопович, який у 1814 р. сконструював рамковий вулик.

Татарські спустошення в XIII ст. і спричинене ними збільшення площі лісів дозволили в наступні століття, за козацьких часів (XVI-XVII ст.), розвинутися галузям промисловості, зв'язаним із лісом, як зокрема поташні буди, залізодобувна промисловість (рудні), сліди чого виразно збереглися в топонімічній номенклатурі селищ. Провадиться інтенсивна експлуатація лісів, болото дає руду, ліс – вугілля, ріка творить енергетичну базу, збезземелене селянство постачає робочі руки, ріки гатять, щоб, утворивши греблю, одночасно поставити млини, які працюють силою падіння води, й обернути водний резервуар у рибний став. Звідси розквіт у ці століття ставкового рибного господарства й наявність великої кількості риби. У **рибальстві** поряд

із використанням поширених серед сусідніх спільнот кістяних, згодом металевих гачків й острогів суто давньослов'янським винайденням вважаються поплавці з берести і кори.

Самобутнім, поширеним у XVI-першій половині XIX ст. етносоціальним явищем стало **чумацтво** (найвірогідніше походить від слова «чума» – хвороба, яку завозили з Криму в Україну), яке також є одним із символів українського етнокультурного комплексу. В традиційних уявленнях воно постає у вигляді перевезення солі й риби (хоча доставляли й інший товар) на спеціальних возах («мажах»), що рухаються «валками» (караваном) у супроводі обмазаних дьогтем (щоб захиститися від пошесті) чумаків (мал. 2).

Виготовлення скла – **гутництво** – відоме в Україні ще з часів Київської Русі. Найбільшого поширення гутництво набуло на території Чернігівського та Волинського Полісся, що зумовлено наявністю значної кількості потрібної сировини: піску, крейди, вапна, тугоплавких глин і великої кількості лісового матеріалу, з якого добували вугілля, смолу і поташ. Скляним посудом у XIX-на початку XX ст. користувалися в основному поміщики, чиновники, купецтво, духовенство, аптекарі. Щодо віконного скла, то воно широко використовувалось як міськими, так і сільськими жителями. Гутники виготовляли столовий, кухонний, аптечний посуд, місткості для зберігання і транспортування харчових продуктів тощо. Нині гутницькі промисли – рідкісне явище в Україні. Відомі тільки три його осередки: один в Івано-Франківській області і два на Львівщині.

Наявність ще у XIX ст. мало не в кожній селянській хаті ручної прялки – веретена засвідчує глибокі традиції **прядіння й ткацтва** в Україні, коріння яких сягає трипільської культури. Внаслідок нагромадженого протягом століть досвіду усталився традиційний цикл робіт, пов'язаний з обробкою волокна і вовни та виготовленням тканини (мал. 3). Він супроводжувався численними ритуальними діями, а також мав багато регіональних відмінностей. Цей промисел уважався суто жіночим заняттям, тож від майстерності та кмітливості дівчини часто залежала перспектива її одруження.

Зовнішньокультурні впливи та місцеві традиції тісно переплелися в розвитку металургії, яка завдяки своїй технологічній специфіці на межі старої та нової ери почала перша виокремлюватися в самостійну галузь ремесла. **Ковальство** – обробка металу способом кування. Ковалі здавна виготовляли зброю та різноманітні речі господарського призначення (сокири, ножі, молотки, лопати, сапи, лемеші, цвяхи, замки, клямки, залізні ворота й огорожі, стремена тощо). Важливими видами ковальства були підковка коней, а також оковка возів і особливо натягування залізних шин на колеса.

Паралельно з розвитком металоліварництва вдосконалювалася технологія обробки **дерева та каменю**. Під впливом античної цивілізації на початку I тис. серед черняхівців поширився «токарний верстат», який компенсував нестачу глиняного столового посуду. Найвищого рівня розвитку обробка каменю набула серед пізньоскіфської людності Причорномор'я. В пізньоримський час у побут населення України ввійшли спочатку вапнякові,

потім туфові ручні жорна, які у другій половині I тис. замінили ручні ротаційні млини. Здобутки праукраїнської кам'яної архітектури яскраво засвідчили зведені в Середньому Подніпров'ї монументи язичницьких богів.

Одними з найбільш стародавніх є ремесла й промисли, пов'язані з обробкою дерева та будівництвом дерев'яних споруд. В Україні здавна виготовляли з дерева також кухонний посуд, хатнє начиння, транспортні засоби, знаряддя праці та багато іншого. Особливо великого розвитку набули деревообробні промисли на Поліссі та у лісостеповій зоні, де був достатній вибір різноманітної деревини. Простішими і, слід гадати, найдавнішими способами обробки дерева були випалювання та видовбування (вирізування).

До пізніших деревообробних промислів, що вимагали досконалішої техніки та інструменту, належить бондарство. Асортимент виробів бондарів був дуже широким. Значне місце посідали різноманітні за призначенням та місткістю й формами бочки з двома дінцями: 50-60-відерні діжі для транспортування води; 20-30-відерні – для пива, вина і квасу, для соління грибів, риби, овочів і фруктів; 5-10-літрові баклаги та барилки тощо. Другу велику групу складали вироби, що мали одне дінце: дерев'яні відра й цебри для води, діжки для квашення овочів, хлібні діжки, бодні, шапки, коновки, мірки, дійниці тощо.

Значного розвитку досягло в Україні **стельмаство** – виготовлення саней та різноманітних возів, а також деталей до них.

Будівництвом житла і господарських будівель, а також, церков, яке подекуди обходилося без жодного цвяха і, отже, було пов'язане виключно з обробкою дерева, займалися **теслярі**. Звичайно вони працювали на місці зведення об'єктів, уклавши угоду з господарем або громадою. Інколи, однак, теслярство набувало вигляду кустарного промислу: збудовані хати у розібраному стані привозили і продавали на місцевих ярмарках.

Серед деревообробних промислів значне місце займало **столярство**. Порівняно з теслярами столяри виконували більш тонку роботу. Ширшою була й номенклатура їхніх виробів. Столяри приєднувалися до теслярів на завершальному етапі будівництва житла, встановлюючи двері, віконні рами, наличники, а також хатнє начиння – столи, лавки, ослони, скрині тощо. Ними виготовлялися й знаряддя праці – плуги, рала, сохи, борони та ін.

У поліських районах України помітне місце серед деревообробних промислів та ремесел посідало **плетіння** з кори дерева (берези або липи), а також з лози (мал.4).

Вичинка шкіри і виготовлення з неї побутових виробів — одне з найдавніших занять українців. Досить високого розвитку техніка і технологія **обробки шкур** тварин досягла ще в давньоруський період, чому сприяли розвинуте тваринництво, значна кількість звірини в лісах, а також кліматичні умови, що вимагали теплового сезонного одягу. Вичинкою шкур для одягу займалися кушніри.

Килимарство – традиційна, найбільш важлива і поширена в усіх місцевостях України галузь народного мистецтва. З найдавніших часів килими служили людині для утеплення і прикрашання житла (завішування стіни,

покривання скрині, стола, ліжка, підлоги), виконували обрядові та естетичні функції (використовувалися у святкових, урочистих, весільних і похоронних обрядах). Килими були обов'язковою частиною віна (приданого жінки); ними сплачували данину. У давні часи килими для власного вжитку ткали в домашніх умовах. Виготовлення їх упродовж тривалого періоду було одним із основних жіночих занять. Згодом килимарство трансформується в ремесло, яким стали займатися й чоловіки-килимари по всій території України. Ремісники виготовляли килими переважно на замовлення та збут на місцевих ринках (мал. 5).

Протягом багатьох століть **гончарство** посідало одне з провідних місць серед селянських промислів. Воно увібрало в себе технічні навички і художні традиції, що існували ще з часів неоліту. Найбільші центри гончарного промислу були зосереджені в лісостеповій зоні, особливо на Лівобережжі. Такими центрами, що збереглись досьогодні, є Опішня на Полтавщині, Кролевець, Олешня, Ічня на Чернігівщині, Нова Водолага, Просяне, Ізюмщина на Харківщині, Бубнівка, Кришинці, Бар – на Поділлі. Є такі центри на Поліссі та в Карпатах.

Керамічні вироби поділялися на чотири основні групи: побутовий посуд, декоративний посуд, оздоблювальні плитки-кахлі, будівельні матеріали – черепиця, плоска цегла. До побутового посуду належали миски, полумиски, ринки, горщики-борщівники, кашники, глечики, тикви, барильця, куманці. До другої групи, крім декоративного посуду, відносились також дитячі іграшки: баранці, півники тощо. Кяхлі у великій кількості вироблялися українськими майстрами і використовувалися для оздоблення будинків, церков, для облицьовування печей.

Писнакарство – у ХІХ-ХХ ст. в Україні побутував цілий ряд технік для виготовлення великодніх яєць. У різні часи їх робили з курячих яєць, цукру, шоколаду, дерева, металу, кераміки. За технікою виготовлення великодні яйця можна поділити на дві великі групи: виготовлені без використання воску та виготовлені за допомогою воскової техніки (власне писанки). Раніше для фарбування писанок використовували природні барвники рослинного походження (мал. 6).

Цікаву етнокультурну еволюцію пройшло **ювелірне ремесло**, адже загальний обсяг прикрас збільшувався паралельно із розширенням їхнього асортименту. На межі старої і нової ери вони переважно виготовлялися шляхом простого кування (фібули, кільця, каблучки, підвіски та ін.), рідше відливання.

Питання для самоконтролю

1. Назвати традиційні види господарської діяльності українського народу.
2. Розкажіть про найдавніші системи землеробства.
3. Який, традиційно, склався, розподіл праці в українській сім'ї?
4. Назвати привласнювальні форми промислів.
5. Які традиційні ремесла досі побутують в Україні?

Список літератури

Етнографія
посібн. / За ред.
Макарчука. Львів
с.

Культура і побут
України. / За ред.
2-е, перероб. і

Либідь, 1993. 288
Горбаненко С.
слов'ян останньої
Археологія. 2006.

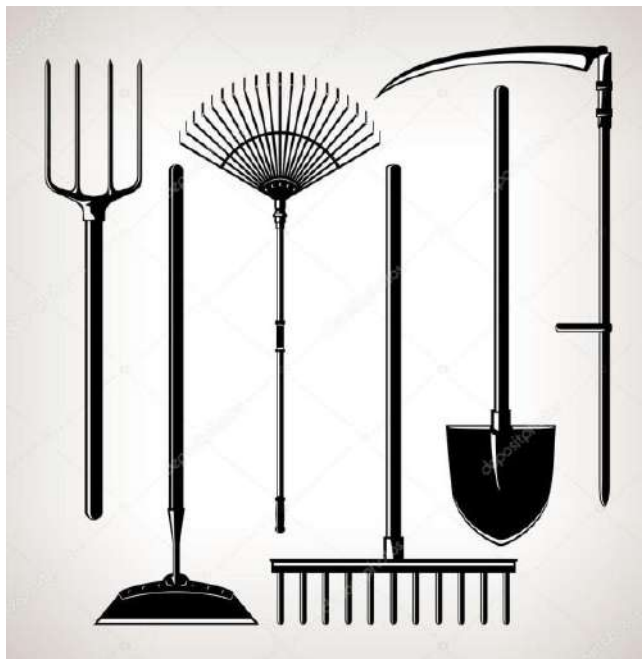
Горленко В.,
Куницький О.
землеробська
(Історико-
монографія). Київ
1971. 164 с.

Мандибура М. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини ХІХ-
30-х років ХХ ст. (Історико-етнографічний нарис). Київ : Наукова думка, 1978.
191 с.

Пошивайло, О. М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна.
Київ : Молодь, 1993. 408 с.

Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах. Опішне :
Українське народознавство, 1999. Кн. 1. 527 с.

Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник.
А.П.Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Космічна. Київ : Либідь, 1993. 256 с.

України : Навч.
проф. С.А.
: Світ, 2004. 520

населення
В.І. Наулка. Вид.
доп. Київ :
с.

Землеробство
чверті I тис. н.е.
№ 3. С. 60-65.

Бойко І.,
Народна
техніка українців
етнографічна
: Наукова думка,

Малюнок 1. Сільськогосподарські знаряддя праці

Малюнок 2. Чумацтво

Малюнок 3. Ткацтво

Малюнок 4. Лозоплетіння

Малюнок 5. Килимарство

Малюнок 6. Писанкарство

Лекція 6. Транспорт

План

- 1. Сухопутний транспорт.**
- 2. Традиційний водний транспорт українців.**

1. В житті українців важливу роль відігравали засоби пересування, які значною мірою впливали на їхній економічний розвиток, спосіб життя, інтенсивність міжетнічних контактів. В Україні протягом століть існувала густа мережа транспортних артерій – водних і сухопутних. Особливе місце належало Дніпру, яким ще за часів Київської Русі пролягав інтенсивний торговельний шлях «із варяг у греки». По водорозділах Дніпра та інших річок, зокрема Дністра і Бугу, ще в XVI-XVIII ст. утворилися основні сухопутні шляхи: так

званий Муравський, або Соляний, що з'єднував Україну з Кримом; на Лівобережжі – Ромоданівський, Сагайдачний, Гетьманський та Український шляхи. Останній вів до Москви. На Правобережжі від Києва один шлях пролягав через Білогородку, Васильків, Фастів, Немирів, Тульчин, Тростянець до Бендер і Константинополя; другий – через Острог і Львів до Варшави. Багатолюдним був і так званий Чорний шлях, який починався від Дніпра і йшов до Львова; досить людними були також Кучманський (між Дністром і Бугом) і Покутсько-Золотий (між Прутом і Дністром) шляхи.

Зміна історичних обставин на кінець XVIII-початок XIX ст., формування капіталістичного укладу позначилися на долі транспортних комунікацій і привели, з одного боку, до занепаду одних шляхів, наприклад Чорного, яким раніше вторгалися татарські загарбники, а з другого – до пожвавлення інших, зокрема шляхів до Москви (через Глухів) та через Чернігів до Петербурга, на яких виникали заїжджі двори, «станції» та корчми для відпочинку й харчування – типові ознаки регулярного пасажирського сполучення. Сільські населені пункти зв'язувалися між собою шляхами місцевого значення. У Карпатах найчастіше вони пролягали між горами: стежки, пішки. Більшість шляхів в Україні були ґрунтовими; мощених, а тим більш асфальтованих доріг налічувалося мало.

Основними видами сухопутного транспорту українців із найдавніших часів були сани і вози. Щодо останніх, то відомо кілька їх різновидів, головним з яких у XVII-XVIII ст. був чотириколісний віз. Відомий в Україні ще з V ст., на цей час він досяг значної досконалості. В етнографічній науці прийнято виділяти найдавніші й пізніші різновиди возів за такою ознакою, як конструкція їхньої ходової частини, зокрема способом з'єднання осей з колесами за допомогою дерев'яного бруса – розвори, або підтоки. У найдавнішому типі воза розвора являла собою жердину з природним розгалуженням у задньому кінці, яке нерухомо кріпилося до задньої осі. Довжину такого воза не можна було змінювати. У пізнішому, більш досконалому різновиді возів, що були поширені вже у XIX ст., розвора складалася з окремих жердини та вилки. Жердина при цьому не скріплювалася із задньою віссю, а вільно рухалася у зробленому для неї отворі, дещо виступаючи за задком воза. Це дозволяло в разі потреби збільшувати чи зменшувати довжину воза (віз розворовий). Отже, український віз складався з передньої та задньої частин, з'єднаних продольною розворою. Передок мав дещо менші в діаметрі колеса, що містили такі деталі: маточини, шпиці, гнуті ободи. На вісь був наглухо насаджений брусок — подушка, або насад, а зверху – ще так звана поворотна подушка (мал. 1).

В залежності від призначення (транспортування снопів, ґрунту, урочисті виїзди тощо), відповідного влаштування кузова й запряжки в Україні існував ряд варіантів воза. На Лівобережжі й Слобожанщині, де у віз запрягали переважно коня у хомут із дугою, пануючим був порівняно невеликий віз із неглибоким напівсферичним кузовом. Кінний віз зустрічався і на Волині та Покутті, хоча тут він, як і в Карпатах, через наявність гірських доріг та просік був вужчим і довшим. На Правобережжі, в Західній Україні, де переважала запряжка паровцею (двоє волів або коней), панував воловий віз, що

характеризувався більшими розмірами і дишловим типом запряжки. Порівняно великими були також гарба та мажара, які призначалися для транспортування снопів, сіна, соломи та інших вантажів.

Починаючи з XVII ст., з появою чумацтва в українців побутувала так звана мажа – міцний місткий віз для перевезення важких речей. Мажа мала порівняно глибокий напівсферичний кузов, виложений з лубу або випалений з липового кряжа, та так звані люшні – розпірки, що одягалися нижніми кінцями на осі, а верхніми вводилися в обручки, які були прикріплені по боках кузова. Люшні надавали мажі більшої рівноваги, запобігаючи її перевертання. Необхідною приналежністю чумацького воза була мазниця з дьогтем для змазування осей і коліс у далекій дорозі та важниця – жердина-важіль, котрою в разі необхідності «підважували» воза. Заможні чумаки застосовували шкіряні покришки, орнаментували передки, люшні, насади своїх возів різьбою, прикрашали ярма волів (мал. 2).

Варіантом українського воза слід вважати і хуру (фірманку) – дещо видовжену і порівняно важку, з ретельно зробленим кузовом, що була поширена у центральних районах, на Півдні та Правобережжі. Для транспортування зерна використовували безтарки – вози з дощатим прямокутним ящиком (коробом), що звужувався у нижній частині й розширювався наверху. Близькими за формою кузова до безтарки були грабарки, в яких перевозили землю та подекуди вугілля. У грабарок ящик складався із трьох широких дощок, одна з яких правила за дно, а дві інші були поставлені навскіс і утворювали боки ящика. При розвантажуванні одна з дощок витягувалася і грабарка легко опорожнялася.

Для транспортування керамічного посуду та інших дрібних вантажів застосовувалися вози з високими кошикоподібними кузовами (кошами), що були виплетені з лози.

Так званою котигною з плетеною будкою, яка була покрита очеретом, користувалися в минулому чабани Півдня України, де до першої половини XIX ст. переважало скотарство. Ящики та бочки у південних містах, зокрема в Одесі, перевозили на биндюгах – возах з широкими плоскими кузовами. Для швидкого пересування використовувалися легші й краще обладнані вози – лінійки, тачанки. Остання, з'явившись спочатку на Півдні України, широко застосовувалася під час громадянської війни. В Україні зберігався і різновид більш стародавнього, одноосевого двоколісного воза – палубці (бідарка), однак помітного поширення в селянському господарстві XIX-початку XX ст. він не мав. У кінці XIX і особливо на початку XX ст. український віз зазнав удосконалень, виникли нові його модифікації. Легкі для виїздів брички стали робити на ресорах, ступиці коліс зміцнювалися металевими втулками, обіддя – шинами, на осі набивалися металеві підіски, іноді застосовувалися суцільні залізні осі тощо. Заможні верстви українського суспільства починаючи з XVII ст. купували західноєвропейські або зроблені на їх зразок місцевими майстрами різноманітні карети (коляски, спальні, будки, ридвани, тарантаси), які оздоблювалися мережаними тканинами, сріблом та золотом.

Для освітлення дороги вночі вони користувалися слюдяними ліхтарями зі свічками, для відпочинку під час далеких подорожей мали намети. Взимку українці їздили на санях – цьому найдавнішому виді традиційного транспорту. Один із ранніх різновидів саней мав назву гринджоли (мал. 3). Вони склалися з двох полозів, так званих копаниць (тобто зроблених з молодих, викопаних з корінням дерев), які забезпечували вигнутість передніх кінців саней. В отвори на полозах вертикально забивалися копили, на які насаджувалися поперечні оплини, що з'єднували полози. По кінцях оплинів забивали навскіс рожна, завдяки яким зручніше ув'язувався вантаж. У кінці XIX-на початку XX ст. гринджоли майже вийшли з ужитку і у зменшених розмірах використовувалися для перевезення невеликих вантажів або дітьми для катання з гір.

Найбільш поширеними у XIX -першій половині XX ст. були сани-оплини, які склалися з двох загнутих спереду полозів, у котрі вертикально забивалися копили, з'єднані дубовими в'язами. Уздовж полозів поверх в'язів на копили насаджували планки. Для збільшення площі саней робилися так звані біла (жердини з двома поперечинами). У разі необхідності днище кузова встилалося рівними гілками або дошками. Сани, як і вози, у залежності від типу запряжки розрізнялися розмірами й способом прикріплення тягла. Зокрема, простим і водночас досконалим способом було прикріплення голобель за допомогою ремінної або мотузкової петлі. Однокінні сани були меншими, волові або парокінні, – звичайно, більшими. Перші використовувалися здебільшого на Лівобережжі та Поліссі; другі – на Правобережжі та в Західній Україні.

Заможні селяни мали спеціальні виїзні сани – козирки, що називалися в північних районах України візком. Вони мали зручний, зроблений з тонких дощок кузов із високою, іноді орнаментованою, спинкою. Панство і магнати ставили взимку на полоззя кибитку, що мала віконця. Із часом сани були дещо вдосконалені, зокрема за рахунок залізних деталей на полозах, які надавали їм більшої рівноваги. В усі часи в Україні була широко розповсюджена верхова їзда на конях як один із засобів пересування. Селяни їздили на невеликі відстані без сідла. Козаки, у яких верхова їзда була пов'язана з військовим побутом, здавна використовували різноманітні види сидел, зокрема черкаське.

У XVII ст. з'явилася така приналежність верхової їзди, як шпори. Верхи їздили, як правило, чоловіки (тільки у гуцулів була поширена верхова їзда і серед жінок). Поклажу вершники везли звичайно в саквах. У гірській місцевості, особливо у гуцулів і бойків, возили вантажі, в тому числі рідину, в'юком на конях, а також носили на плечах за допомогою бесагів (здвоєних мішків, що мали посередині затягнутий розріз – пазуху), плетених із лози кошиків, дерев'яних коновок або керамічних корчаг. При перенесенні вантажів на собі українці, як і більшість європейських народів, тримали їх у руках або на руках (немовлят), на плечах (за допомогою мішка, коромисла), за плечима (мішки з зерном тощо). Спосіб перенесення вантажів на голові серед українців невідомий.

2. Значне поширення здавна мали водні засоби пересування. Українські човни й лодки (байдаки, дубаси, ком'яги, литвиниу берлини, гиляри, барки, баркаси, шаланди, бударі, трембаки та ін.) (мал 5) за будовою можна поділити

на два різновиди: однодеревки (довбанки), тобто видовбані або випалені із суцільних колод, та плоскодонні судна, днище і корпус яких виготовлялись із дощок. У довбанок за стерно слугувало звичайне весло або жердина. Збиті з дощок або пласти судна, щілини яких конопатили мохом або клоччям і заливали смолою, мали стерно та уключини для весел. Вони пересувалися як на веслах, так і на вітрилах і здатні були везти вантажі до кількох тисяч пудів. Відомі були й перехідні між зазначеними різновидами човнів. Це, наприклад, чайки, на яких запорізькі козаки виходили в Чорне море й здійснювали свої походи. Чайка являла собою судно, днище якого було видовбане з товстої колоди, а борти зроблені з дощок. Під час плавання до бортів прив'язувалися балансири (снопи), що надавали чайці тривкості під час штормів. На носу і кормі чайка мала стерно, а вздовж бортів – по 10-15 уключин. Таке судно вмещувало до 50-60 чоловік із провіантом. У XIX ст. на Дніпрі та інших повноводних річках України в широких масштабах здійснювалося транспортування вантажів на досить великих судах – берлинах, баркасах, дубах, барках – місткістю до 500 т. (мал. 4).

Одним із традиційних засобів пересування по воді є плоти. Ними переправляли через річки людей, транспортували різноманітні вантажі. Особливо часто вдавалися до використання плотів при сплаві лісу по гірських річках Карпат, котрий був для частини їх жителів – плотогонів – основним промислом. На плотах – з'єднаних по довжині колодах – влаштовувався спеціальний майданчик, де розводили вогнище, будували невеличкий курінь – своєрідний куточок виробничого побуту.

При переправах через річки українці здавна користувалися також поромами. Відомі два різновиди останніх. До першого відносяться пороми-мости, що являють собою палуби, настелені на барках або байдаках. Вони мали стерно і пересувалися за допомогою 6-7 пар весел. На таких поромах, зокрема, переправляли через Дніпро чумацькі вози.

Другий різновид, що використовується на невеликих річках до наших днів – це пороми, які пересуваються за допомогою блоків по канаті чи дроті, протягнутих з одного берега на інший. Що стосується традиційних споруд переправи, то простішим їх видом є кладка – дошка або колода, перекинута через рівчак. У Карпатах для переходу через стрімкі гірські потоки споруджувались легкі висячі мости – лавки.

На річках із заболоченими берегами будували греблі та капітальні мости, що робилися на сваях або дерев'яних чи зрубних биках. Загалом мостобудівна справа в Україні має давні традиції. Зокрема, слід згадати зведення в 1679 р. на Дніпрі біля Києва моста «на стругах, якорях и канатах». У 1713 р. на Дніпрі біля Наводницького перевозу був збудований новий великий міст. У радянський час там побудований один із перших у світовій практиці суцільнозварний міст ім. Є. О. Патона.

У 1823 р. на Дніпрі з'явився перший пароплав (мал. 6). Це поклало початок переходу від традиційних водних засобів пересування до суден із механічною тягою, котрий різко активізувався в 90-х роках XIX ст. На цей же період припадає початок змін у розвитку й сухопутного транспорту. В 1890 р. у Києві

з'явилася конка, в 1892 р – трамвай, який почав поступово впроваджуватися і в інших містах.

Друга половина XIX ст. характеризувалася початком будівництва залізних та шосейних доріг, прокладанням каналів тощо. Так, у 1865 р. почала працювати Одесько-Балтська залізниця, протягнута до Дніпра, дещо пізніше – Київсько-Одеська, Київсько-Полтавська та ряд інших доріг. Із плином часу залізничний транспорт зазнав докорінної реконструкції: створено ряд сучасних марок тепловозів та електровозів, значна частина залізничної мережі електрифікована, довжина її набагато збільшилася. Значного розвитку набули й інші новітні види транспорту – автомобільний та авіаційний. Усі міста й чимала частина сільських населених пунктів України пов'язані мережею асфальтованих шляхів.

Широко розповсюджене повітряне сполучення. На Київському авіаційному заводі, зокрема, створено серію різноманітних за призначенням літаків «АН», у тому числі «Мрія», що є найбільшим за вантажопідйомністю літаком у світі. Як комунальний транспорт використовуються автобуси, тролейбуси та трамваї, а в ряді найбільших міст – метрополітен. Україна має великі морські порти (Одеса, Миколаїв, Херсон, Маріуполь та ін.), у яких працюють суднобудівні заводи. Традиційні вітрильники та пароплави вийшли з ужитку, а човни використовуються здебільшого для спорту, рибальства, перевезення дрібних вантажів або людей на невеликі відстані. Втратили своє колишнє значення, витіснені автомобілями, тракторами, мотоциклами та велосипедами, й традиційні гужові види транспорту – вози й сани. Вони використовуються в сільській місцевості здебільшого для другорядних сільськогосподарських робіт, а також для обрядових виїздів.

Питання для самоконтролю

1. Назвати генетичні витоки традиційного транспорту українців.
2. Охарактеризувати традиційний водний транспорт українців.
3. Дати характеристики сухопутного транспорту на Україні.

Список літератури

- Бурдо Н. Керамічні моделі саней Трипільської культури. *Укр. керамол. журн.* 2003. № 1. С. 25-30.
- В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко. Культура і побут населення України : Навч. посіб. Київ : Либідь, 1991. 232 с.
- Лозко, Г. С. Українське народознавство. 2-е вид., допов. та перероб. Київ : АртЕк, 2004. 472 с.
- Глушко М. Генезис тваринного запрягу в Україні (Культурно-історична проблема). Львів, 2003. 448 с.
- Глушко М. Генетичні витоки традиційного транспорту населення Східних Карпат. *Народознавчі Зошити.* 2000. № 1. С. 55.
- Етнографія України : Навч. посібн. / За ред. проф. С.А. Макарчука. Львів, 2004. 520 с.

Приходько М. П. Сухопутний транспорт на Україні. *Народна творчість та етнографія*. 1975. № 5. С. 63-66.

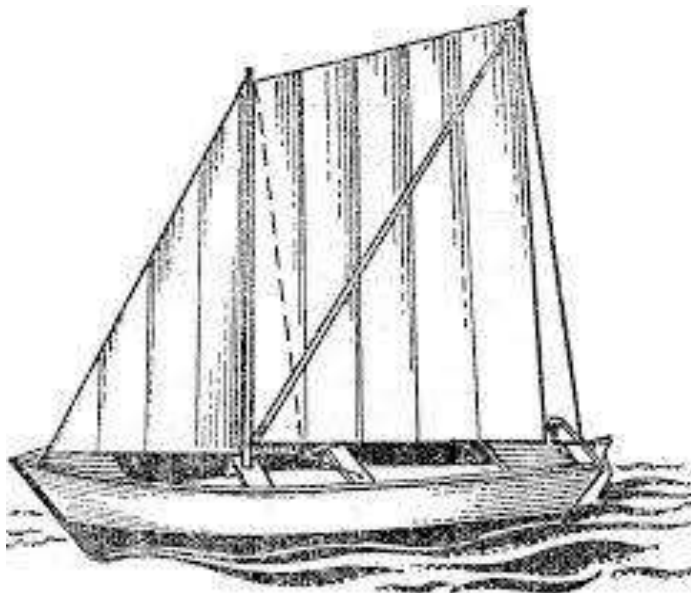
**Малюнок 1.
Український віз**

Малюнок 2 Чумацький віз-мажа

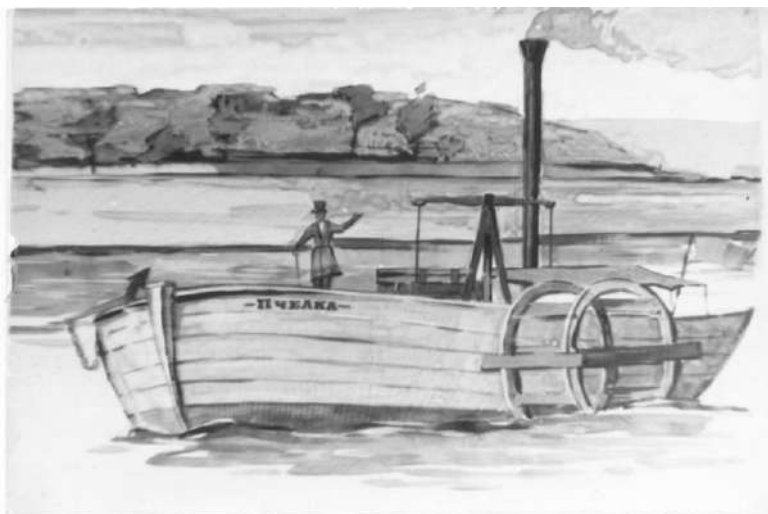

Малюнок 3. Сани-гринджоли

Малюнок 4. Козацька чайка

Малюнок 5. Шаланда

Малюнок 6. Перший пароплав на Дніпрі

Лекція 7. Народна архітектура сільських житлових комплексів

План

1. Типи та форми поселень.
2. Українська хата та її інтер'єр.
3. Подвір'я та господарський реманент.

1. Одним із найважливіших елементів матеріальної культури українського етносу є сільські поселення. Вони створювалися та розвивалися протягом багатьох століть під впливом історичних, природно-географічних, соціально-економічних, культурних факторів. Переважна більшість найдавніших поселень розташовувалася по високих берегах заплавлених річок на

захищених від вітру місцях, найзручніших для проживання та ведення господарства.

В Україні історично склалися три основні соціально-економічні **типи сільських поселень**: село, присілок та хутір.

Найдавнішим типом українських поселень є село, яке було відоме ще з часів Київської Русі. **Села** виникали в процесі господарського освоєння під землеробство певної території групою людей і склалися з дворищ-ланів. Село об'єднувало мешканців у сільську громаду, за якою закріплювалася певна територія, податки, обов'язки. Унаслідок цього зазначений тип поселення вважався адміністративною, економічною та юридичною одиницею. У ХІХ ст.-на початку ХХ ст. українське село як певна цілісна система складалося з ряду **елементів**: **сельбище** охоплювало територію, на якій розташовувалося власне поселення – селянські двори, головна сільська дорога (вулиця), об'єкти інфраструктури. Як правило, воно відзначалося компактним розташуванням. Виняток становить Гуцульщина, де селянські двори розпорошувалися по всій території села; **центром** традиційно вважалася територія поблизу церкви або приміщення громадського управління. Часто ці споруди розташовувалися біля площі і разом з нею становили центр; до **виробничо-побутових об'єктів**, характерних для українського села ХІХ ст.-початку ХХ ст., належали кузня, млин, корчма, крамниця, громадська комора; до **культурно-освітніх об'єктів** належали церковнопарафіяльні та державні початкові школи, хати-читальні а також громадські організації.

Іншим поширеним в Україні типом малодвірного сільського поселення був **присілок**, або ж виселок чи урочище. Присілки виникали переважно внаслідок нестачі землі в селах і розташовувалися поза межами їхніх сельбищ. Адміністративно вони підпорядковувалися селу, на землях якого утворювалися. Існували й інші способи утворення присілків. Зокрема в Карпатах поселення цього типу часто утворювалися з тимчасових сезонних житлово-господарських об'єктів (зимівок, зимарок), які розміщувалися в горах на значній відстані від сельбища. Іноді присілки з'являлися поблизу дрібних промислових підприємств, що функціонували на території певного села. Нерідко вони носили назву підприємства (Гута, Майдан тощо). Населення цих поселень частково було зайняте у промисловому виробництві.

До традиційних типів сільських поселень українців належить **хутір**. Здебільшого це малодвірне, переважно однодвірне, поселення. Певна частина хуторів виникла у період феодалізму внаслідок освоєння нових земель. Це стосується насамперед козацьких хуторів-зимівників. У процесі історичного розвитку типи поселень українців змінювалися під впливом різноманітних чинників: географічного розташування, наявності торговельних шляхів, розвитку промислів, торгівлі, промислового виробництва тощо. За сприятливих обставин деякі села перетворювалися на містечка, хоча інколи мав місце й зворотний процес: окремі містечка внаслідок ряду причин (розвитку залізничного транспорту, занепаду промислів і торгівлі тощо) деградували в села (Стара Сіль, Сможе, Ляшки Муровані у Галичині). Проведена у 30-40-х роках ХХ ст. колективізація спричинила істотні зміни у структурі українського

села: утворилися колгоспи, МТС, розпочалася руйнація храмів тощо. Повністю були ліквідовані хутори та присілки, їхніх мешканців насильно переселяли до сіл. Деякі великі присілки перетворювалися на села. Політика так званих «неперспективних сіл» призвела до спустошення та занепаду традиційних українських сільських поселень.

Найбільш типовими для України були такі **форми поселень**: **безсистемна**: її поява пов'язана з колонізацією нових земель і відсутністю регламентації щодо планування. Безсистемні поселення характерні для Гуцульщини. Їхньому виникненню у цьому етнографічному районі сприяли складність гірського рельєфу та провідна роль скотарства в структурі господарських занять гуцулів. Селянські двори у такому поселенні розташовані на значній відстані один від одного і розсіяні по гірській долині та схилах навколишніх гір; давньою за походженням і широко розповсюдженою в Україні є також **рядова** форма поселення, для якої характерним є розташування дворів у ряд і їхня орієнтація в одному напрямі: уздовж берега водойми або дороги. Рядові поселення були двох видів: однорядовими та багаторядовими; глибокі слов'янські корені має **кругова** форма поселення українців. При такому типі планування садиби розташовувалися найчастіше навколо площі з церквою і цвинтарем або ж навколо ставу. Кругові поселення українців знаходилися переважно на мисах та в луках рік, а найбільшого поширення набули в передстеповій оборонній зоні. Кругову конфігурацію мали також давні східнослов'янські городища та козацькі табори, споруджені з возів; при **ланцюговій** формі поселення селянські двори розташовувались вздовж дороги чи річки. Сусідні двори або невеликі їх групи, що склалися з 2-3 господарств, могли знаходитися як поруч, так і на певній відстані один від одного. Конфігурація ланцюгівки залежала від форми русла річки чи дороги; поширеними на території всієї України були поселення **вуличної** форми. Вони являли собою два ряди будинків, фасади яких звернені до дороги й утворюють вулицю. Відомі однуличні, багатовуличні та квартално-вуличні населені пункти; поселення **комбінованої** форми поєднували різні типи планування. Так, у рівнинних районах України найчастіше траплялися безсистемно-вуличні поселення, в Карпатах – рядово-ланцюгові та безсистемно-рядові.

На сучасному етапі планування сільських поселень регламентується державним законодавством. При цьому нерідко не беруться до уваги традиції місцевого населення та ландшафтна специфіка конкретної місцевості. Поселення у різних регіонах України поступово втрачають свої локальні особливості.

2. Житло – один з найбільш значущих компонентів традиційно-побутової культури будь-якого народу. Найпоширенішою є етнологічна типологізація житла за такими ознаками, як будівельний матеріал, стиль конструкції й планування, розміщення печі й культового місця, зв'язок із господарськими забудовами, внутрішній інтер'єр тощо.

Народне житло пройшло складний і довгий шлях розвитку: від примітивних до сучасних форм сільського будинку. Давньослов'янське помешкання являло собою наближену до квадрата або чотирикутну

однокамерну напівземлянку, заглиблену в землю на 30-80 см, що зумовлювалося природно-кліматичними особливостями: за холодних зим та спекотного літа це сприяло збереженню теплового балансу. Подальші тенденції в еволюції житлового планування проявляються у збільшенні кількості житлових приміщень (кімнати, що називалися «хата», «велика хата», «хижа») та їхньому відокремленому розташуванні щодо сіней («хороми») і комори («комірчина», «хатчина», «клітчина»).

На плануванні житла дедалі помітніше позначалися соціальне розшарування суспільства, а також іноетнічні впливи, які зумовлювали його регіональні відмінності. На Наддніпрянщині зберігся «класичний» трикамерний зв'язок: житлова хата через сіни поєднувалася з коморою. На Поліссі та Слобожанщині ускладнення житло планування проявлялося в тому, що хижа почала відокремлюватися піччю від сіней або сіни повністю приєднувалися до опалювального житлового комплексу. У карпатському житлі «хата» і комора мали окремі прямі виходи на вулицю, а сіней часто не було зовсім.

Приблизно з середини ХІХ ст. найпоширенішим типом горизонтального планування традиційного житла українців стало трикамерне типу: хата+сіни+комора (мал. 1). Приблизно з ХІХ ст. у селянський побут низки регіонів України поступово ввійшло житлове приміщення ванькир, що влаштовували у житловій кімнаті за допомогою перегородки і використовували як кухню, оскільки тут була піч.

Система відведення диму також пройшла еволюцію від «курної» до «пів курної» і нарешті до опалення «по-білому». При курному опаленні піч не була обладнана димозбірником («комином»), і дим під час опалення виходив з устя в кімнату, а звідти крізь отвір у стелі або прочинені двері у сіни і назовні. При «пів курному» опаленні над устям печі прилаштовували димозбірник. Він відводив дим крізь отвір у сінешній стіні («каглу») або у стелі в сіни або на горище. І, нарешті, опалення «по-білому» полягало в тому, що дим за допомогою димозбірника і комина (влаштованого в сінях або на горищі) повністю усувався з хати. Поширення цих трьох варіантів відведення диму було нерівномірним у часі та просторі. Так, у Карпатах та на Поліссі «курне» опалення було ще в першій половині ХХ ст., а в інших регіонах (Поділлі, Покутті, Середньому Подніпров'ї та ін.) про нього забули ще в ХІХ ст. (мал. 4).

Самобутніх рис українському житлові додавала і традиція **декоративно-монументального розпису стін**. Завдяки архаїчності походження він розглядається як образно-символічний ряд знаків, що відображають найбільш значущі для людини певної епохи елементи довколишнього світу отже, і її уявлення про етнічну картину світу. Найдавніші його зразки дають глиняні моделі трипільського житла, що фіксують декоративну насиченість розпису стін, долівки, віконних і дверних отворів. Учені виявили генетичну спорідненість обмазування і побілки давньослов'янського зрубного і каркасного житла з орнаментикою давньоруських рукописів, фресковим живописом храмів та настінними розписами української хати ХVІІІ-ХІХ ст., де також переважали композиції рослинного характеру. В орнаментально-декоративній формі вони

фіксують елементи глибоко традиційних аграрних уявлень, властивих усій індоєвропейській культурі.

Комплекс важливих характеристик традиційного житла пов'язаний з його **інтер'єром**, під яким розуміють взаєморозташування та культурно-символічну (побутово-вжиткову й сакральню-обрядову) значущість розміщених у внутрішньому просторі предметів. Одним з найважливіших його елементів є **піч**. Піч певною мірою визначала весь внутрішній інтер'єр житла. Вже у ранньослов'янські часи (VI-VII ст.) склалася традиція розташовувати діагонально від неї «красний» кут («покуть», «покуття»), де було місце для снання. Біля печі, що ототожнювалася із північчю чи заходом, зосереджувалися різні демонічні сили, тому протилежне від неї південно-східне покуття вважалося святим місцем, тут містилися християнські предмети культу, зокрема й ікони, які у світські оселі проникають вже в XI-XII ст. Ця риса інтер'єру до XX ст. залишалася однією із самотніх етновизначальних рис української хати, що вирізняла її серед інших народів.

Оживляли інтер'єр, радували своїми барвами і прекрасними орнаментами ткани та вишиті рушники, розвішані на стінах хати, картаті та смугасті налавники, килими, скатерки та інші декоративні тканини. В кожному районі або навіть селі склалася свої традиції ткання та вишивання. Особливо яскраво вбиралася хата на свята: господиня розмальовувала піч або розклеювала мальовані візерунки, витинанки, вивішувала на жердці святкові хустки або верети, розстеляла на лавах коци, уквітчувала запашними травами божник, сволок. Рясність рушників у декорі інтер'єру була характерною рисою саме українського традиційного житла.

Будівельний матеріал, з якого українці зводили житлові та господарські будівлі, залежав значною мірою від місцевих природних ресурсів і від заможності конкретного селянина. Одним із найдавніших будівельних матеріалів, на думку вчених, в українців і слов'ян загалом була деревина, з якої зводили стіни споруд за допомогою зрубної і каркасної технік. На Поліссі та в Карпатах дерев'яні зрубні житла з хвойних порід і бука зводять дотепер. В інших регіонах України внаслідок знищення лісів, високої ціни на деревину приблизно з XIX ст. переважає каркасне житло. На півночі Лісостепу дерев'яний каркас заповнювали деревом і глиносоломою, на півдні плетінням (лоза, очерет, глино-солома). На Правобережній Україні відстань між вертикальними стовпами каркасу заповнювали вставленими горизонтально у пази дерев'яними горбилями. На Лівобережній переважало вертикальне заповнення каркасу (мал. 6). Стіни каркасного житла обмазували з обох сторін глиною і білили. В Лісостепу і Степу плетені стіни каркасного житла обмазували товстим шаром глиносоломи і потім білили. В степових районах поширені також житла, в яких стіни без каркасні – зведені з глиносолом'яних вальків, глинолітї, з цегли-сірівки або з природного каменю (ракушняку, солонцю).

У кінці XIX-на початку XX ст. у сільському будівництві з'являються цегла та інший фабричний матеріал. Заможні селяни стіни своїх хат обкладали («личкували»), а також повністю зводили з цегли. Її використання було

своєрідним соціальним символом, як і зрубні хати у лісостепових, степових районах. У мурованих житлах за основу правив перший ряд габаритного каміння, укладений на землю або заглиблений на 20-30 см, так що утворювався цоколь по периметру споруди. Фактично це вже був стрічковий фундамент. За винятком мурованого, в сільському будівництві ХІХ-початку ХХ ст. підведення під стіни фундаменту як такого було поодиноким явищем. Тому і підлога у більшості жител була земляною (глиняною) – долівка. Дерев'яну підлогу настеляли у господарських спорудах, де зберігалося зерно та інше збіжжя (наприклад, у коморах). З другої половини ХІХ ст. заможні верстви селянства клали дерев'яну підлогу. Іноді в давніх житлах вона була комбінованою: біля печі глиняна, а на решті житлової площі – дерев'яна. А щоб утеплити житло і захистити його основу від перезволоження, влаштовували земляний валок – призьбу, яка опоясувала стіни знадвору.

Що стосується конструкції стелі, то вона трималася на товстій поперечній або поздовжній балці («сволок») чи їх комбінації. Сволок був необхідний у зв'язку з давньою традицією присипки стелі хати товстим шаром піску, що сприяло утепленню житла. Цю важливу конструктивну деталь хати українці, як і інші слов'янські народи, прикрашали різьбою, розписом.

В українців відомі кілька конструктивних типів даху. До найдавніших належить конструкція даху на сохах або півсохах. Архаїчним є також зрубний дах (поліський «накот»). Найпоширенішим з ХІХ ст. був дах на кроквах. Покрівельним матеріалом у лісових районах тривалий час слугувала деревина дошка, гонт, драниця, а також очерет. Найбільшого поширення набула солома, якою пошивали дахи жител і господарських споруд на всій території України. В українців побутували двоххилі (Полісся) та чотирихилі дахи, різні їх варіанти (мал. 5).

3. Селянський двір включає в себе житло, господарські будівлі та прилеглий до них невеликий виробничий майданчик. Разом з садом та городом такий двір утворював садибу. Розвинута структура господарських занять, значна за розмірами етнічна територія з неоднорідними природно-кліматичними умовами та місцеві будівельні традиції, що мали певну локальну специфіку, спричинили формування в українців декількох **типів забудови дворів**: вільний, зімкнутий та замкнений (мал. 2).

При **вільному типі** забудови двору житло та господарські будівлі розміщалися окремо одне від одного. Відокремлені від житла господарські будівлі, особливо призначені для худоби (стайні, хліви, сажі тощо), забезпечували дотримання елементарних санітарно-гігієнічних норм.

Особливість **зімкнутого типу** забудови двору полягала у тому, що житло та господарські будівлі блокувалися між собою і вкривалися спільним дахом.

У дворі **замкненого типу** житло, господарські приміщення та міцні високі огорожі, блокуючись між собою, замикали з усіх боків подвір'я в яке можна було потрапити лише через ворота або хвіртку. Зовні такий двір нагадував невелику, але надійну фортецю.

Господарські будівлі традиційного селянського двору можна поділити на декілька **груп**: 1) для утримання свійських тварин і птиці (хлів для великої

рогатої худоби; стайня для коней, овець; саж, куча для свиней; курник для домашньої птиці); 2) для зберігання продуктів сільського господарства (клуня, стодола, половник, осет, стебка, пивниця, льох, погріб, оборіг, комора, кошниця); 3) для зберігання сільськогосподарського реманенту та транспортних засобів (шопа, возівня, повітка тощо). Крім того, окрему групу становлять малі архітектурні форми (огорожі, криниці).

Природні умови, а також взаємини з іншими народами призвели до появи оригінальних споруд, які мали локальне поширення. Серед них – **«кабиця»**, збудована поза стінами хати піч, на основі якої пізніше розвинувся окремий вид житла – кухонний комплекс, так звана літня кухня. Вона побутувала на Поділлі і Півдні, а в наш час поширена майже в усіх районах. **Літня кухня**, згодом, була запозичена українцями в інших народів, можливо, в болгарських переселенців, у яких житловий комплекс складався з «великого будинку» – парадної споруди і «кухні» – основного житлового приміщення.

На подвір'ях горців Карпат, а також на Поліссі обов'язково були **обороги** (навіси) для зберігання сіна й соломи; у степових районах замість колодязя будували басейн – резервуар для збирання дощової води; на Поліссі овочі тримали не тільки в погребях, а й у спеціальних будівлях **«степках»**, які опалювалися в сильні морози, і т. д.

Локальна своєрідність господарських споруд відобразилася в місцевих термінах. Наприклад, комора називалася у Карпатах «кліть», на Поліссі – «амбар», «овиран», на Поділлі – «шпіхлір» тощо. У заможних господарствах перелік господарських будівель був повнішим і включав весь комплекс: повітки, стайні, комори, клуні, погріб, колодязь і т. д. У бідняцьких одна або кілька господарських споруд виконували усі функції: в них і тримали худобу, і зберігали зерно та всяке збіжжя. За свідченнями дослідників, у бідняцьких господарствах весь комплекс складався з хати, конюшні або повітки для коня і телиці та огорожі. Окрему комору мав один з десяти господарів.

Усі будівлі двору об'єднувались в один ансамбль за допомогою **огорож**. Найдавнішою формою огорожі були **вали (окопи)** з землі та глини, перемішаних зі м'ятою соломою. Поверх них висаджували кущі та дерева. Наприкінці XIX-на початку XX ст. у переважній більшості районів лісостепової та степової смуги поширилися плетені з лози **тини**. У лісових районах огорожу робили з тонких стовбурів дерев, горизонтально покладених між подвійними вертикально вбитими в землю стовпчиками. Такий тип огорожі мав назву **вер'є**. **Частокіл** – зроблені з кругляків, вертикально вбитих у землю, та **паркани** – з закладених у пази вертикальних стовпчиків горизонтальних плах чи горбилів. У південних районах, багатих на камінь, огорожі робили з груботесаних брил (плиток) значних розмірів, поставлених на ребро (плетняки), або ж викладали з дрібного каміння без розчину (мури). Огорожа мала в'їзні ворота – браму, вхідні двері – фіртку та перелаз – підвищений над рівнем землі отвір для проходу людини, утруднений для худоби та птиці.

За роки радянської влади у забудові селянської садиби відбулися значні зміни; основні виробничі процеси внаслідок колективізації і усупільнення знарядь праці перемістилися з селянського подвір'я на колгоспну, радгоспну

садиби, тому відпала потреба в ряді традиційних господарських споруд. Асортимент господарських будівель, їх кількість залежали насамперед від структури господарських занять, які історично сформувалися в тому чи іншому регіоні України, а відтак і від господарських потреб місцевого населення, рівня заможності конкретного селянина.

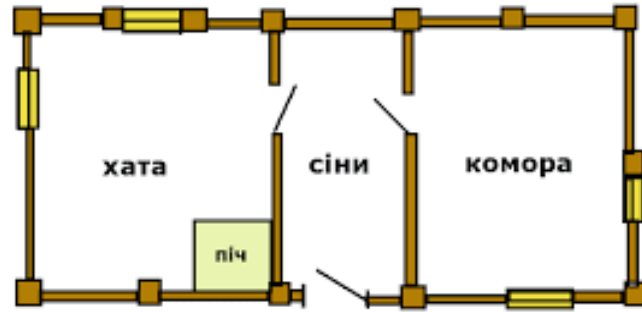
Питання для самоконтролю

1. Назвати елементи цілісної системи українського села наприкінці ХІХ-на початку ХХ ст.
2. Розкрити поняття «двір».
3. Охарактеризувати інтер'єр української хати.

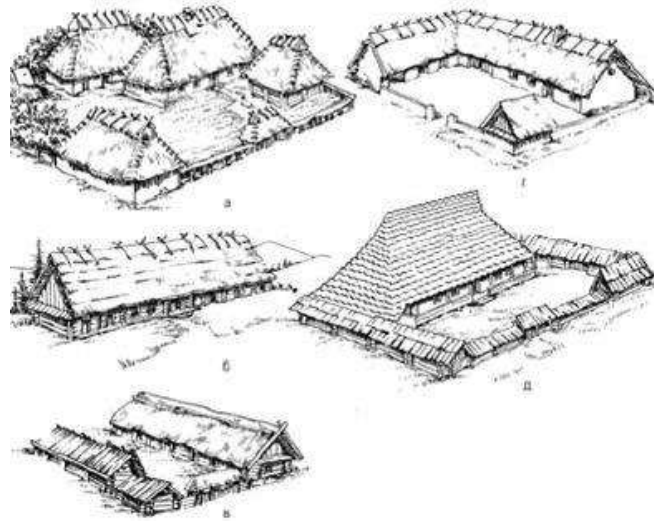
Список літератури

- Етнографія України : Навч. посібн. / За ред. проф. С.А. Макарчука. Львів : Світ, 2004. 520 с.
- Культура і побут населення України. / За ред. В.І. Наулка. Вид. 2-е, перероб. і доп. Київ : Либідь, 1993. 288 с.
- Лозко, Г. С. Українське народознавство. 2-е вид., допов. та перероб. Київ : АртЕк, 2004. 472 с.
- Данилюк А.Б. Українська хата. Київ : Наукова думка, 1991. 110 с.
- Данилюк, А. Давня архітектура українського села: етнографічний нарис. Київ : Техніка, 2008. 256 с.
- Українці : історико-етнографічна монографія у двох книгах. Опішне : Українське народознавство, 1999. Кн.1. 527с.
- Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців : монографія. Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. 425 с.
- Галайчук В. Інша хатка – інша гадка. Дослідження семантики будівельної обрядовості // *Міфологія*. 2011. № 3/4 (10). С. 127-131.

Малюнок1. Трикамерне житло

Малюнок 2. Типи

забудови двору

Малюнок 3.

Інтер'єр

Малюнок 4. Подільська хата

Малюнок 5. Поліська хата

Малюнок 6. Хата на Полтавщині

Лекція 8. Народний одяг

План

1. Функції одягу. Класифікація народного одягу.
2. Жіночі головні убори, зачіски та прикраси.
3. Чоловічі зачіски, головні убори та прикраси.

1. Українські етнографи своєю чергою розглядають народний костюм як етнічний знаковий символ суспільних відносин та етносоціальний паспорт, що містить важливу інформацію про національну належність, місце походження, стать, вік, сімейний статус людини.

Відповідно традиційний одяг виконує низку **функцій: захисну, оберегову, естетичну, етнодиференціюючу, соціальну, статево-вікову.** **Захисна** функція належить, безсумнівно, до найдавніших. Адже одяг насамперед захищав тіло людини від несприятливих природно-кліматичних умов – холоду, спеки, дощу, снігу, морозу, вітру, укусів комах тощо. Не менш давньою слід вважати **оберегову** функцію одягу. Вона тісно пов'язана зі світоглядними уявленнями українців, демонологією, вірою в силу магічних дійств. Адже, згідно з первісними уявленнями, навколишній світ населений різними могутніми духами, ходячими мерццями, які не завжди добре налаштовані до людини, тривалий час побутувала (а подекуди й досі збереглася) віра у небезпеку зловорожої магії, в лихе око тощо. Тому одяг, який облягав тіло, повинен був захистити людину від можливих негативних впливів. Низка елементів одягу чи окремих його компонентів виконувала саме оберегову функцію. Це стосується, наприклад, вишивки, яку наносили на сорочку чи інші компоненти одягу: місце її розміщення, колористики, орнаменту. Недарма вважається, що вишивка – класичний вид українського народного мистецтва. Вишивка на грудях захищає душу людини від руйнування, занепаду, а отже, умирання. Це давня українська традиція протистояти злу красою. Ось що спонукало довгими зимовими вечорами вишивати, гаптувати одяг собі і дорогим своїм рідним, коханим, вкладаючи у вишиті узорі найщиріші, найпотаємніші мрії і почуття. Одяг – своєрідна ізоляція. Наприклад, в народі й нині існує повір'я, що фартух захитає живіт жінки, особливо його рекомендували носити вагітним жінкам, щоб запобігти зуроченню майбутньої дитини.

Роль оберегів виконували прикраси, які доповнювали стрій (дівочий вінок, виготовлений із певних рослин, стрічка тощо). З плином часу оберегова роль багатьох елементів і компонентів одягу була забута, вони почали виконувати здебільшого естетичну функцію. З обереговою функцією тісно пов'язана **обрядова**. В минулому обрядовий одяг українців містив низку атрибутів, характерних, наприклад, для весільного, родильного чи поховального обрядів. Вони відображають світоглядні уявлення етносу, його духовні традиції, норми обрядової поведінки. У весільній обрядовості такими атрибутами можна вважати рушники, гуцульську гуглю, чільце, калачі на поясі в молодих, дружб і дружок (Покуття); в родильному обряді – крижмо; у поховальному – біла або чорна хустка, весільний характер поховального одягу

неодруженої молоді тощо. Істотне місце в обрядовому одязі мала колористика і наявність чи відсутність прикрас. Зокрема, у весільному вбранні домінував червоний колір; в поховальному – білий, який на зламі XIX-XX ст. витіснив чорний колір під впливом європейської міської моди. **Етнодиференціююча** функція одягу виявляється в тому, що засвідчує належність людини до певної етнічної спільноти. В українців кількість специфічно етнічних елементів одягу обмежена вузьким колом декоративно-художніх засобів і конструктивних прийомів.

Така багатофункціональність одягу набрала виразних рис уже на рівні родоплемінних об'єднань. У часи Київської Русі були закладені основи етнічного костюма українців, а в добу Гетьманщини, передусім у межах Запорізької Січі, визначилися його національні характеристики, які ввібрали й чимало іноетнічних елементів. Головними складниками, що становлять цілісну характеристику одягу, є матеріал (сировина), техніка виготовлення (плетення, в'язання, ткацтво та ін.), конструкція (способи з'єднання деталей крою) і техніка пошиття (ручна, машинна), способи носіння тощо. У вітчизняній та зарубіжній літературі поряд із терміном «одяг» уживають поняття «костюм», яке ширше за змістом, бо, крім тканинного вбрання людини, охоплює ще й такі його елементи, як прикраси, зачіска, косметика тощо. Слово «костюм» французького походження, в українській мові його відповідниками є «стрій», «шати», «ноша», «вбрання».

Найзагальнішою класифікацією одягу є його розподіл **за статтю** людини на чоловічий і жіночий. Природно-кліматичні умови України сприяли розвитку великої кількості одягу та різноманітності його форм. **За розташуванням на стані людини** одяг поділяється на такі види: – натільний: сорочка; – поясний (стегновий): запаска, плахта, опинка, дерга, штани; – нагрудний: з рукавами (кофта, куртка) і без рукавів (кептарі, лейбики) та ін.; – верхній (становий): осінньо-весняний, плащоподібний та хутряний зимовий; – пояси; – взуття: плетене (личаки), стягнуте (постоли), зшите (черевики, чоботи); – головні убори.

За способом виготовлення традиційний український одяг прийнято поділяти на шитий і не шитий. Класифікаційною ознакою одягу може бути його **призначення**: робочий, буденний, святковий, обрядовий.

Сировиною для виготовлення традиційного українського одягу слугували рослинні волокна, вовна і шкіра, також використовувалися дерево й метали. При її виборі вирішальну роль відігравали природні умови, які значною мірою визначили етнографічні особливості костюма окремих регіонів України. Не менш важливий вплив на ці процеси мала багатотисячолітня традиція ткацтва, основи якого закладені ще в період трипільської культури. Його розвиток засвідчують такі давньоруські терміни, як «полотно», «шерсть», «ткань» та ін. Прикметною архаїчно-самобутньою рисою української традиційно-побутової культури стала присутність майже в кожній селянській родині саморобного ткацького верстата.

Складова частина чоловічого і жіночого одягу – **сорочка**, характерною ознакою якої є білий колір (давня традиція) (мал 1). Матеріалом для її

виготовлення в українців було конопляне та лляне полотно. На Київщині, Полтавщині, Чернігівщині виготовлялося конопляне полотно, на Поліссі, північних схилах Карпат, Волині – лляне, Поділлі – здебільшого конопляне та лляне зі суміші льоноконопляних і коноплянобавовняних ниток. Крій сорочки визначався способом сполучення пілок полотна на плечах. Українські сорочки виготовлялися переважно з трьох, двох і лише подекуди – з чотирьох полотниць, виходячи з ширини домотканого полотна. Залежно від крою виділяли такі **основні типи українських сорочок**: тунікоподібні, сорочки зі вставками і кокеткою. Тунікоподібну сорочку шили з домотканого полотна, яке складалося на плечах так, щоб обидві частини були рівними і на плечах не мали швів. На заломі робили виріз для голови. Сорочку шили без коміра, з простою обшивкою коло шиї. З-поміж тунікоподібного типу виділяють сорочки з бочками і без бочків. Сорочки з бочками шили з одного перегнутого (в перекидку) полотнища, з прямим розрізом пазухи, зі стоячим коміром і прямими рукавами. Бочки, що розширювали сорочку, пришивали до основного полотнища. Райони побутування такої сорочки – Київщина, Полтавщина, Поділля, Чернігівщина, Закарпаття. Сорочка з бочками мала різновиди. На Закарпатті у чоловіків вона була короткою, з дуже широкими рукавами. Своєрідністю крою сорочки з уставками є прямі плечові вставки. Вони розширювали плечову частину сорочки, що дає змогу утворювати призборювання довкола шиї. Таку сорочку шили з трьох несиметрично складених полотниць, з викладеним, рідше – стоячим коміром. Типовим для сорочок України було те, що в них робили вузьку шийну обшивку (комір), пазуху частіше застібали або зав'язували стрічкою чи тасьмою. Українські сорочки багато оздоблювали вишивкою, яка посідає чільне місце у світовій скарбниці художньої культури (мал. 2).

Різноманітний **поясний жіночий одяг** має багато локальних різновидів. Найдавніші види – незшиті двоплатові запаски (незшитий чотирикутний шмат грубої неваляної вовняної тканини, з зав'язками на верхніх кутах), одноплатові обгортки, плахти (незшита поясна частина жіночого українського національного вбрання), дерги (одяг у вигляді плахти темного кольору. Її носили в будній день, у свята носили плахту). Двоплатові запаски збереглися у гірських районах Карпат і на Поділлі. Це два поздовжніх полотнища, до верхніх кінців яких прикріплені торочки для зав'язування. Носили запаски поверх сорочки; задня запаска була ширшою від передньої. Близькі до запасок обгортки – суцільне вовняне полотнище, ткане у поздовжні смуги, яким жінки обгортають стан, підперізаючись вовняною крайкою. Обгортки побутували на Буковині, західному Поділлі, в деяких районах Карпат. Поясним одягом, однотипним із двоплатовою запаскою й обгорткою, була плахта, поширена в центральних і східних областях України. На відміну від обгортки фоти, які складались з одного горизонтального полотнища, полотнища плахти розміщували вертикально, їх зшивали приблизно на дві третини і згинали вдвоє так, щоб зшита частина була знизу, а незшита перекидалася ззаду через плече й утворювала крила. Плахту обгортали навколо стану, закріплюючи крайкою. На Полтавщині, Черкащині,

Харківщині, південних районах України старші жінки замість плахти носили дергу, споріднену з обгорткою. Наприкінці XIX ст. з'явилися спідниці, які з часом замінили запаску, обгортку, плахту, дергу. Невід'ємною деталлю жіночого одягу був фартух. Його носили поверх спідниці, плахти, запаски. Фартухи були полотняні, вовняні, щедро прикрашені вишивкою або тканим узором.

Самобутні риси мав і чоловічий поясний одяг. Чоловіки носили **штани**: полотняні у смужку або у дрібну клітинку чи сукняні з доморобної тканини. У Карпатах зимові штани виготовляли зі шкіри. Поширені до XV ст. дещо вузькі штани («гачі», «ногавиці») все-таки були помітно ширші, ніж західноєвропейські штани-панталони (шоси). Тенденція до їхнього розширення зумовлювалася впливом козацьких **шароварів** (термін перського походження), так що широкий крій залишався панівним у Східній Україні до кінця XIX ст.

Низка характерних ознак властива верхньому тканинному одягу українців, який від, російського відрізнявся такими конструктивними особливостями, як одnobортність, відрізання нижньої частини, вшивання клинів із боків і ззаду та ін. Різні варіанти старовинного верхнього вбрання (капот, жупан, кунтуш, курта, черкеска та ін.), які здебільшого мали глухий комір, на початку XX ст. майже зникають з ужитку.

Плечовий, або верхній, одяг поділявся на дві сезонні групи – зимово-осінню та весняно-літню. Зимово-осінню становили різноманітні види верхнього одягу з домотканого сукна (загальнопоширені «свитки», західнополіські «латухи» й «сердяги», «бекеші»), з хутра («кожухи», «байбарак») та із фабричних тканин (чоловічі «чумарки» й жіночі, утеплені ватою «юпки з рукавами»). Весняно-літня була представлена безрукавками (правобережними «горсетами», «шнуровицями» й лівобережними «керсетками», «спідницями з нагрудником») та неутепленими (лівобережними) «юпками з рукавами». Неповторна самобутність **хутряного одягу**, який на території України почав використовуватися ще за доби палеоліту, найяскравіше проявилася у традиційних виробках з овечої шкіри, що відзначаються широкою варіативністю конструкцій та художнього декору. Довгий час шуби носили хутром усередину, звідси й походить назва **«кожух»** (мал. 3).

Кожухи за кроєм були як прямоспинні, так і приталені. Чоловічі кожухи мали переважно стоячий комір, а жіночі – великий виложистий із чорного смушка, обрамленого сірим, або навпаки. У XIX ст. на селі під значним впливом міста поширилася мода вкривати кожухи тканиною. Такі кожухи дістали назву **«байбарак»**. До найбільш архаїчного типу безрукавного хутряного одягу належить прямоспинний карпатський **«кептарик»**, який виготовляли з цілої овечої шкіри (роблячи виріз для шиї та розрізи для рук) або з двох шкур. Його прикрашали кольоровим сап'яном, вовною, бляшаними кружечками («капельями»), бавовняними шнурами та смушком. Кептар доповнювали невеликими (накладними або прорізними) кишенями різноманітних форм. Жіноче вбрання України (лише наприкінці XIX-на початку XX ст.) збагатилося таким видом плечового безрукавного одягу, як

керсетка – одяг без рукавів, пошитий в талію з кольорової тканини, характерний для центральних та східних районів України. Спереду не приталена, а ззаду пошита до стану і поширена вусами або зборами. Керсетки в залежності від матеріалу могли бути буденними та святковими. Незалежно від призначення корсетки мали однаковий крій.

Як і в багатьох інших, особливо північних народів, хутряний одяг в українців наділявся багатьма магічними функціями, ставши невід'ємним атрибутом різних обрядів. Вивернений кожух вважався символом урожаю і достатку, тому на ньому благословляли молодих. Хутряні речі передавалися з покоління в покоління, символізуючи безперервність традиції народного костюма.

В еволюції одягу етнологи відзначають одну важливу закономірність: розвиток та ускладнення головного убору відбувалися паралельно з модернізацією **взуття**, яке водночас вважається найбільш консервативною складовою костюма. Історично взуття досить пізно почали поділяти на ліве та праве, а також на жіноче та чоловіче. Проте воно завжди несло велике символічне навантаження, що проявлялося у весільних, похоронних, польових та інших ритуальних обрядах. З часів Київської Русі в традиційному орнаменті взуття були присутні солярні знаки у вигляді кіл, прошви з темних ниток і зелених завитків, що відповідно символізувало дорогу та життя. Взуттям на Україні здавна слугували постолои та личаки. Найдавнішим типом взуття були постолои. Їх виготовляли з прямокутного шматка свинячої або сирової шкіри і прив'язували до ноги. **Личаки** грубо плели із вербової або липової кори. Хоча **чоботи** були відомі з часів Київської Русі, загальне поширення серед українських селян вони дістали тільки наприкінці XVIII та в XIX ст. Дівочі **черевики** поширилися лише в XIX ст. Святкові чоботи, особливо для дівчат та молодиць, шили з кольорового сап'яну (червоного, зеленого, жовтого), з орнаментально вистроченими закаблуками, високими підборами («корками») та мідними підківками. Поширені в XIX ст. жіночі черевики шили з чорної шкіри та облямовували червоним сап'яном.

Низку важливих функцій ужиткового і сакрально-оберегового характеру виконували **пояси**, які також несуть важливу етнокультурну інформацію. В українців вони тривалий час побутовали у вигляді довгого прямокутного шматка тканини, який з'єднував верхній і натільний одяг, хоча серед інших, зокрема балтських, народів тканина такої форми використовувалася лише як наплічне покривало. Традиція зображати на поясі знаки-обереги, символи та емблеми, що існувала ще зі слов'янських часів, збереглася до XX ст. у вигляді багатой орнаменталії, серед якої іноді вміщувалися дані і про самого власника. Від часів козацтва поширився звичай закладання у пояси різних дрібних речей (гроші, кресало, тютюн тощо), який запорожці запозичили від татар.

Величезне етнокультурне навантаження несла **кольористика одягу**, що виступала засобом вираження народного світогляду, психології й естетичних уподобань. Перебуваючи у гармонії з природою цей компонент відбивав усталені уявлення про неї. Колір нерідко виступав головною ознакою, що визначала функціональність костюма, зокрема зміна кольористики окремих

елементів повсякденної ноші могла перетворити її на атрибут ритуально-обрядового характеру. В українців, як і в інших народів, простежується явище, коли символічна знаковість одного кольору в процесі тривалого розвитку набирала іншого, часто зворотного значення. Таким чином, кольористика жалобного одягу українців під впливом християнства змінювалася від білого до синього, а відтак до чорного. Вже в давньослов'янському вбранні почали переважати білий та червоний кольори, які в художній орнаменталії домінували до початку ХХ ст. Це явище, з одного боку, мало глибокий сакральний зміст, а, з другого, – було наслідком збереження давніх традицій виготовлення натуральних барвників. Червоний колір сприймався як колір-оберіг, тому він переважав у вишивках, а також був завжди присутній у поясах, дівочих стрічках, намистах тощо. Слово «красний» стало синонімом таких понять, як «гарний», «вартісний», «найкращий» і т. ін. Українські ремісники-фарбувальники досягли високого рівня майстерності в отриманні широкої гами кольорів: червоний добували з червцю (яєчок хробаків), червоно-коричневий – із гречаника, звіробою, кори дикої яблуні, темно-малиновий – з листя дикої яблуні тощо.

В культурах багатьох народів світу існують традиції **ритуального оголення тіла**, що, як правило, відображало дві протилежні тенденції – захист від нечистої сили або ж, навпаки, «зближення» людини з нею (задобрювання демонів). В українців як хліборобського народу часткове чи повне ритуальне оголення здебільшого жінок, а іноді й чоловіків, переважно було пов'язане з магічними діями, спрямованими на захист від пошестей, хвороб або ж супроводжувало виконання певних польових робіт, зокрема сівбу льону. Однак більш значущими стали морально-етичні норми, які засуджували публічну появу без певних елементів одягу. Серед українців непідперезана людина вважалася оголеною. Такою ж, до речі, у монголів сприймалася особа без взуття, тому навіть дитина тут не виходила з юрти боса. В надзвичайно складній системі уявлень про одяг серед українців, як і багатьох інших європейських народів, не існувало розуміння дитячого костюма, тому від дорослого він відрізнявся лише розмірами.

З XVI-XVII ст. під впливом мануфактурного виробництва серед міського населення починають поширюватися уніфіковані моделі одягу, які істотно відрізнялися від традиційного українського вбрання. Костюм міської верхівки на Лівобережній Україні видозмінюється під впливом іноземної, насамперед польської, російської та угорської моди, у чому важливу роль відіграло розширення імпорту тканин з країн Сходу та Західної Європи. Політика європеїзації побуту, яку, починаючи від Петра I, проводили московські володарі, призводила до поглиблення відмінностей між різними соціальними верствами та послаблення міжпоколінних зв'язків. Так, підтиском соціального чинника костюм заможної верхівки «відривається» від етнічного середовища. За пануючих тоді суспільно-політичних умов дотримання народної традиції часто сприймалося як вияв етносоціального протесту (згадаймо Т. Шевченка: «щирий пан» «у світі ходить між панами, Та п'є горілку з мужиками, Та вільнодумствує в корчмі»). Схожі процеси відбуваються і на Правобережжі, де

одяг перетворюється на виразний індикатор етносоціальної ідентифікації. Зокрема польська шляхта намагалася всіляко виокремитися з інших, навіть вищих верств населення, тому сучасники безпомилково впізнавали її за яскраво-червоним убранням, прикрашеним золотом і коштовностями. На такому тлі сформувалося уявлення про «типову модель» українського національного костюма, основою якого став козацький стрій, що ввібрав у себе як елементи традиційного народного вбрання, так і іноетнічні компоненти. Таке ж його розуміння поширювалося і на жіночий стрій. Це з першого погляду парадоксальне явище (бо більше підстав на таку роль мало селянське вбрання) пояснюється як загальним статусом козацтва, так і механізмом формування етнічних стереотипів, що поширювалися й на матеріальну культуру.

Одяг запорожців ніколи не був одноманітним, а його наслідування в різних регіонах України, нашаровуючись на місцеві традиції, викликало ще більше розмаїття козацького костюмного комплексу. Завдяки фольклорній традиції він отримав найвиразніше втілення в образі козака Мамаю, так що його головними елементами стали розшита сорочка, яскравого кольору широкі шаровари, підперезаний поясом жупан та інша символічна атрибутика – довгі вуса, люлька, оселедець на голові. Незважаючи на європейські впливи, в костюмі української знаті також затрималися риси національної культури. Одним із проявів цього стала мода наносити різнокольоровий орнамент на коштовні тканини в дусі киеворуської традиції. Архаїчна самотність притаманна і для вбрання духівництва, яке, зберігаючи форму давньоруської ризи, відзначалося багатством золотого ткання та культової атрибутики. З кінця XIX ст. традиційний костюм починає виходити з ужитку, хоча продовжує використовуватися в ритуальній сфері. Фабрична продукція поступово «зодягає» не лише міське, а й сільське населення України, так що на зміну трудомісткому самотньому народному строєві приходять уніфіковані машинним виробництвом форми штанів, сорочок, спідниць, пальт, головних уборів тощо.

2. В етнології одягу найбільше символічне навантаження несе **головний убір**. **Намітка** - шматок полотна, який обвивали різними способами по основі («кибалці» – твердому обручику з гнучкої деревини або картону, «очіпку») навколо голови (мал. 4). Старші жінки зав'язували намітку так, щоб вона закривала низ підборіддя. Способи вив'язування намітки мали багато варіативних відмінностей відповідно до району їхнього побутування. Під час весілля молодій «покривали» голову **очіпком** на знак того, що дівчина закінчила дівувати і перейшла в інший статус – стала жінкою, яка вже ніколи не могла вийти на люди з непокритою головою. Буденні очіпки шили у вигляді легкої круглої шапочки-чепчика, під який жінка ховала своє волосся, з дешевої лляної тканини домашнього виробництва або ж однотонного чи кольорового ситцю. Святкові очіпки були твердими на підстьожці або на проклеєному полотні для надання йому певної форми, силуету, висоти. Вироблену форму покривали коштовною тканиною (оксамитом, шовком, парчею) і прикрашали вишивкою золотом, сріблом.

Еволюція головного убору нерозривно пов'язана з **волосся і зачісками**. Їхня символічна функціональність має багато схожого серед різних спільнот. Символіка волосся як «відокремлюваної» частини організму передусім указує на зміну соціально-сексуального статусу особи. У багатьох народів воно також асоціюється з плодючістю, тому у фольклорі поширене порівняння волосся з хлібним колоссям. Попри все розмаїття дівочих і жіночих зачісок та головних уборів вони вирізняються однією важливою закономірністю. Дівочість здебільшого «маркується» розпущеним або ж заплетеним у косу волоссям, а також відкритою маківкою голови, що в різних натурфілософських традиціях пояснюється тим, що через тім'я енергетична субстанція проникає у молодий «дозріваючий» організм. У східнослов'янській традиції це, наприклад, проявляється у дівочих вінках, а серед кавказьких, середньоазійських та інших народів побутують дівочі головні убори без дна. На противагу цьому вважалося, що формування тіла заміжньої жінки вже завершилося, тому вона має носити підібране волосся під закритим головним убором. Протягом тисячоліття зберігалася традиція, коли українські дівчата носили розпущене, розділене посередині волосся, лише в другій половині XIX ст. його почали заплітати в коси. У той же час «засвітити волосся» заміжній жінці вважалося великим гріхом, з яким пов'язували неврожаї та пошесті. Своєрідною межею між статусом дівчини і жінки можна вважати обряд весільного, «покривання», що має дуже давнє походження. Традиційними дівочими головними уборами були начільні стрічки зі шкіри чи тканини, а також налобні вінкоподібні убори, які символізували цнотливість. З поширенням у другій половині XIX ст. хусток дівчата пов'язували їх навколо голови, щоб було видно тім'я.

Український жіночий святковий одяг XIX-початку XX ст. характерний надзвичайним багатством і різновидами прикрас. **Намісто**, наприклад, виготовляли зі справжніх коралів і штучних матеріалів. Скляне молочне та прозоре намисто носили під час посту. На Наддніпрянщині, зокрема, було популярним намисто з бурштину. З середини XIX ст. поширилося скляне намисто різних кольорів фабричного виробництва – **пацьорки**. Побутувало і металеве намисто (колокольці) у формі невеликих округлих дзвіночків. У Галичині як прикрасу одягали нанизані на шнурок **дукачі** – прикраса у вигляді великої медалеподібної монети з металевим бантом, прикрашеним камінцями. .

На Прикарпатті, Закарпатті, Буковині, Поділлі як шийні прикраси відомі **гердани** – силянки, драбинки, шлейки — намисто з бісеру. Орнамент і кольори герданів поєднували з вишивкою, вони мали різні назви місцевого походження: герданіки, герданки, гарди, крайки, аркани, драбинки, рядки тощо. Відмінною за формою від герданів були нашійні прикраси з бісеру – **ліци** або шлейки у формі довгої стрічки, два кінці якої з'єднували спереду на зразок петлі, один кінець закріплювали на шиї, а інший звисав до половини грудей. Гуцулки мали нашійні прикраси – **згарди**, що склалися з однієї, двох, або більше низок мідних хрестиків різної форми і величини, з'єднаних чепрагами. **Ручні прикраси** – це металеві та скляні браслети, перстні. Вони виготовлялись з міді, срібла, золота тощо, з камінцями різних кольорів. З вушних прикрас відомі мідні, срібні, золоті ковтки, різноманітні за формою.

3. Найдавнішими типами чоловічих головних уборів були капелюхи та шоломи із сукна чи овечого хутра. В ірановірменському та елліно-скіфському світі головний убір сприймався як «хатина для волосся», в українців схожі асоціації викликають такі його типи, як **кучма** (циліндрична хутряна шапка) (мал. 5), **малахай** (кругла хутряна шапка з навушниками) та ін. Під впливом південних й азійських народів серед українців набули популярності **солом'яні брилі** з широкими крисами та зрізаним конусоподібним верхом. На початку ХХ ст. ввійшли в моду картузи з чорного, синього та зеленого сукна (мал. 6).

Самобутня традиційність та іноетнічні елементи почергово переважали і в **чоловічих зачісках**. Перша риса проявлялася у високо підстриженому волоссі навколо голови («у кружок», «під макітру»). Іншими поширеними типами зачісок були «підворота», коли на потилиці залишали довше волосся та «чуб» (перське «чоб» – китиця, пасмо) – китицю волосся спереду. Це було відлунням традиції залишати на поголеній голові славнозвісний «оселедець», якого закручували за вухо. До речі, цей елемент козацької культури доволі архаїчний. Схожі зачіски зустрічаємо серед багатьох народів світу – стародавніх єгиптян, вірменів, осетин, скандинавських вікінгів, різних релігійних груп Індії та ін.

Чоловіки набагато менше використовували прикрас, ніж жінки. Так, бойки носили запонки із скла і фольги, гуцули – також ланцюжки – ретязі разом із хрестиком, їх використовували і для прикріплення сердака, коли його накидали на плечі, і підвішування до пояса протички для люльки. На пальцях носили каблучки та мідні перстені з пірамідальними шишками.

Питання для самоконтролю

1. Назвати конструктивні особливості крою та декору українських сорочок.
2. В чому виявляється регіональна своєрідність плечового одягу?
3. Яку роль відіграють головні убори та прикраси у комплексі традиційного вбрання?

Список літератури

- Білан М.М., Стельмащук Г.Г. Український стрій. Львів : Фенікс, 2000. 325 с.
- Етнографія України : Навч. посібн. / За ред. проф. С.А. Макаруча. Львів : Світ, 2004. 520 с.
- Врочинська Г. Українські народні жіночі прикраси ХІХ-початку ХХ століть. Київ : Родовід, 2008. 228 с.
- Матейко К. Український народний одяг : Етнографічний словник. Київ : Наукова думка, 1996.
- Ніколаєва Т.О. Історія українського костюма. Київ : Либідь, 1996. 196 с.
- Стельмащук Г.Г. Традиційні головні убори українців. Київ : Наукова думка, 1993. 240 с.
- Матейко К. Український народний одяг. Київ : Либідь, 1977. 195 с.
- Ніколаєва Т. О. Український костюм. Надія та ренесанс. Київ : Дніпро, 2005. 320 с.

Малюнок 1. Жіноча сорочка

Малюнок 2. Чоловіча сорочка

Малюнок 3. Кожух

Малюнок 4. Намітка

Малюнок 5. Шапка-кучма

Малюнок 6. Український костюм (Поділля)

Лекція 9. Система харчування та народна кулінарія

План

1. Народна кухня.
2. Щоденна їжа.
3. Святкова та обрядова їжа.
4. Посуд.
5. Режим та етикет харчування, основні харчові заборони.

1. Народна їжа та харчування – важлива ділянка традиційної матеріальної культури. Характер, склад і якісні характеристики щоденного харчування залежать від багатьох факторів: природно-географічних, історичних, соціально-економічних, господарсько-культурних та ін. Оскільки їжу необхідно готувати систематично і цей процес нерозривно пов'язаний із сімейним побутом, то й досі народна кулінарія є одним з найстійкіших компонентів етнічної культури з притаманними для нього етнодиференціюючими рисами.

Дослідниця В. Щелоковська підкреслювала, що харчування народу (страви, напої) впливають на фізичний, розумовий і навіть моральний розвиток людини. Асортимент продуктів, що становить основу української кухні, мало чим відрізняється від європейського, тож самотнього характеру їй надають передусім технологічні прийоми приготування їжі, що, власне, й витворює феномен традиційних народних страв. Кулінарним смакам українців відповідала триєдина функціональність печі (випікання хліба, приготування їжі, опалення житла), тоді як у багатьох слов'янських народів існувала окрема двірна «хлібна піч», а їжа готувалася на відкритому вогнищі. Українська піч за допомогою ферментації забезпечувала приготування найрізноманітніших каш, а також юшок і киселів тощо. Завдяки давнім рецептам квашення статус «українських національних страв» здобули квашена капуста, капуста, голубці, «ніжинські огірки» тощо. Але перше місце серед них займає **борщ**, який готується з кількох десятків компонентів. У кухнях народів світу етнічним символом з прикметником «український» визначають «український борщ», «українські вареники», «українські галушки», «українські гречаники», «українську горілку» тощо. Те саме можна сказати і про ковбасу, сальцесон, кров'янку та інші м'ясні страви, що вироблялися на основі специфічних прийомів обробки кишок свиней та копчення («вудження»).

2. Щоденну їжу етнографи традиційно розділяють на дві великі групи: рослинного і тваринного походження.

Хліб і борошняні вироби посідали важливе місце в родинних і календарних звичаях та обрядах українців, оскільки з ними пов'язувалися добробут і щастя сім'ї. Зокрема, з хлібом проводили молодих до шлюбу, його клали на труну небіжчика під час похорону і потім залишали на могилі. З хлібом починали перші весняні польові роботи (заорювання) і закінчували збір урожаю (обжинки). На хлібові клялись під час укладання різних угод, він був обов'язковим атрибутом початку будівництва хати чи господарської споруди, копання криниці тощо.

До випікання хліба господині-українки ставилися з особливим пієтетом. Згідно з народними повір'ями, невдало випечений хліб, передовсім ритуальний {паска, коровай), віщував родині нещастя, біду. Тому матері надзвичайно ретельно навчали дочок технології приготування тіста і випікання з нього борошняних виробів. Значна увага приділялася чистоті рук і посуду. Неохайних господинь засуджували у народі. Про них говорили: «Видно, що Настя хліб пекла – усі ворота в тісті». Хліб був різним за видами борошна, якістю, умовами приготування та рецептурою тіста, характером випікання, формою тощо. Майже скрізь в Україні повсякденний хліб (хлібина, боханець, паляниця) пекли із житнього борошна.

Улюбленою стравою українців були **пирогои**. Пекли їх із того самого тіста, що і хліб (переважно з житнього), але обов'язково з начинкою. Для начинки використовували варену картоплю, капусту, горох, квасолю чи гречану кашу, печений гарбуз із калиною чи без неї, свіжі та розтерті сухі фрукти, товчений мак, сир, інші види продуктів. Поліщуки й автохтони Східних Карпат часто вживали для цього лісові ягоди та гриби. У святкові, вихідні дні готували пироги з м'ясом і рибою.

Меню щоденного харчування українців становило чимало **страв із прісного тіста**, звареного в окропі. Такими були, зокрема, галушки, затірка, локшина. Тісто для них готували з різного борошна, але найчастіше – із пшеничного чи гречаного. Для галушок використовували рідке тісто, яке ложкою кидали в окріп. Перед споживанням мастили їх олією, смаженим салом, часником. Затірку – порізане або дрібно розтерте тісто – також варили у воді. Потім її заливали гарячим молоком, посипали сиром, іноді змащували жиром. У тісто для локшини спочатку вбивали сирі яйця, а відтак розкачували його на тонкі коржі, злегка підсушували і різали на тоненькі смужечки. Локшину варили в окропі, молоці, юшці. Улюблена страва українців – вареники, які бойки, гуцули, лемки, покутяни, буковинці та представники інших етнографічних груп західного регіону України називали пирогами. Тісто для них замішували із пшеничної, житньої чи гречаної муки, яке тонко розкачували і нарізали кружельцями. Вареники завжди готували з начинкою: сиром, вареною товченою картоплею, смаженою капустою, квасолею, вишнями й іншими фруктами, пшоняною чи гречаною кашею. Варили їх в окропі, а їли зі сметаною, маслом, олією, смаженим салом з цибулею.

Із різних круп українці готували також **рідкі страви**, передовсім **куліш** – кашу із пшона з салом, в яку до смаку додавали ще картоплю і цибулю, шматок м'яса або сушену рибу (тараню). Із дрібно товчених або молотих зерен варили також різні кашо- і юшкоподібні мучні страви: **кисіль** (жур), чир, соломаху, мамалигу, лемішку тощо. Одним з найдавніших за походженням був кисіль. Традиційно готували його із добре підсушених (майже підсмажених) вівсяних зерен, які подрібнювали і запарювали окропом, додаючи водночас шматок хліба, щоб підготовлена закваска бродила. Наприкінці ХІХ-початку ХХ ст. для приготування кисілю почали використовувати інші види борошна (пшеничне, житнє, горохове, картопляне). Споживали цю страву гарячою і холодною. Якщо кисіль їли холодним, то його заздалегідь розливали у миски. Українці

Східних Карпат часто споживали чир, який вони готували переважно із вівсяного борошна, спорадично із житнього, пшеничного чи ячмінного. Муку засипали в окріп, розколочували і варили до згущення, після чого готову кашоподібну масу виливали тоненьким струмочком у миску з холодною водою. Їли чир або з цією ж водою, або останню зливали і замість неї додавали молока. Населення Середнього Подніпров'я і східних регіонів України віддавна широко вживало **соломахи**. Зокрема, за свідченнями середньовічних писемних джерел, це була одна з улюблених страв запорозьких козаків. Готували її переважно із гречаного борошна, спорадично із житнього, пшоняного чи пшеничного, яке розбовтували у воді, виливали в підсолений окріп і помішуючи, варили. До готової соломахи додавали олію, масло, смалець. З поширенням у ХІХ ст. на теренах України кукурудзи як зернової культури жителі Півдня, Подільського Подністров'я, Північної Буковини, Покуття і Гуцульщини почали готувати із відповідного борошна так звану **мамалігу** – густу кашу. Їли цю страву гарячою з олією, сиром, бринзою, молоком, кисляком, салом, а також подавали її холодною до борщу. За станом і способом приготування подібною до мамаліги була лемішка, яку варили з гречаної муки.

М'ясо споживали головню на свята, а якщо зважити на суворе дотримання тривалого посту, то стане зрозумілим, що за салом статус «суто українського продукту» закріпився відносно недавно. У ХІХ ст. воно стало символом добробуту, про що свідчить народна приказка: «Якби я був паном, то сало їв би і салом закусував». У той же час «земляне яблуко» (**картопля**) витіснила ріпу, що за часів Середньовіччя була головним овочевим продуктом, а по всій Україні поширилися кукурудза, цукровий буряк, розвинулося промислове садівництво. У ХІV ст. сюди з Європи потрапили томати (помідори) та багато інших овочів і фруктів. Для української кухні характерно також уживання бобових – бобів, сочевиці й особливо квасолі (але тільки не в стручках). Бобові широко використовуються як добавки до інших овочів.

Значне місце в повсякденному харчовому раціоні жителів України посідала **каша** – одна з найархаїчніших за походженням страв. Готували її із пшеничної, ячмінної, гречаної, кукурудзяної, пшоняної та інших круп. За консистенцією вона була крутою і рідкою або розмазною. Як круті, так і густі каші варили однаково – на воді або молоці, часто доводячи їх до повної готовності у печі. Їли цю щоденну страву з молоком, салом, маслом, олією, іноді з медом.

Риба і приготовлені з неї рибні страви посідали другорядне місце в щоденній народній кулінарії українців. Зі свіжої риби вони варили передовсім юшку. Рибу також смажили, тушкували у сметані. Споживали солону рибу («просол») та в'ялену. Значення цього харчового продукту особливо зростало у дні посту, а також у трапезі при відзначенні головних календарних свят – передріздвяного Свят-вечора, Водохресного Свят-вечора тощо.

З **пряностей і приправ** використовуються переважно цибуля, часник, кріп, кмін, аніс, м'ята, любисток, дудник, чабер, червоний перець.

З **фруктів і ягід**, улюблених на Україні моченими, свіжими, сушеними і копчено-в'яленими, національними можна вважати вишню, сливу, грушу, смородину, кавун і в меншому ступені яблука і малину.

Віддавна українці вживали різноманітні **напої**. Одними з найулюбленіших були **кваси**: хлібний (сирівець), буряковий, фруктові, ягідні, виготовлені з соку дерев (берези, клена). Так, хлібний квас готували із сушеного, переважно з житнього, хліба, у деяких регіонах України – із підсмаженого житнього, ячмінного чи вівсяного зерна. Хлібну основу заливали водою, заквашували сушеними дріжджами домашнього приготування або хмелем. Після кількадевного бродіння в теплому місці сирівець відціджували і ховали у льох. Найчастіше пили квас у гарячу для селянина пору – під час весняних і літніх польових робіт. Популярним в українського народу був відвар із сирих і сушених фруктів та ягід – **узвар** (вар, киселиця, сливки). Найчастіше цей напій готували із груш, слив, яблук і вишень. На основі узвару виготовляли ще один традиційний вид безалкогольного або слабоалкогольного напою – варенуху (варену, запіканку тощо). Зокрема, в готовий узвар додавали трохи меду або цурку і заправляли його прянощами (чорним і духмяним перцем, лавровим листям та ін.), запікаючи все разом у печі. Правда, на відміну від узвару як щоденного напою, варенуху готували переважно з приводу різних родинних і календарних свят.

Особливе місце в етнології їжі належить **алкоголеві**. Це зумовлюється існуючими серед різних народів етнічними установками і стереотипами щодо споживання міцних трунків та їхнім місцем у системі традиційної обрядовості. Спочатку алкоголь мав культове значення та виконував важливі ритуальні й магичні функції. Так, уважалося, що людина, яка прийняла міцний трюнок, стає захищеною від дій злих сил. Але поступово він перетворюється на буденний атрибут побуту та починає відігравати помітну роль у способі життя багатьох спільнот.

Учені вважають, що до поширення та зміцнення традиції споживання міцних трунків серед людності України значною мірою спричинилися скіфи. Засвідчивши їхню пристрасть до вина, Геродот відзначав, що вони пили його з великих казанів чашами, зробленими з черепів убитих ворогів (звідси приказка: «Пити, як скіф»; сам етнонім скіф, нагадаймо, походить від слова «чаша»). З нагоди роковин загиблих вождів улаштовувалися бенкети тризни. При виконанні обряду побратимства два приятелі вмочували зброю у великий горнець із вином, далі впускали туди по краплі своєї крові після чого випивали. Цей звичай існував і серед українського козацтва.

Першим міцним напоєм, що культивувався не лише серед слов'ян, але й на всьому євразійському континенті, було вино. У кінці першого – на початку другого тисячоліття нашої ери на території України з'являються та швидко набирають статусу «традиційних» такі алкогольні напої, як квас (вважався найміцнішим дурманним трунком через те, що вміщував багато сивушної олії); пиво (його варили всі члени громади один раз на рік, тому зварити з кимось пиво означало порозумітися); мед – найпоширеніший серед європейських народів міцний трюнок, поява якого сягає праіндоевропейських часів. Оскільки

за часів Київської Русі межа між безалкогольними та алкогольними напоями була досить умовною, бо перші легко переходили в другі, міцні трюнки посіли чільне місце в укладі життя народу. Про це свідчить поширений тоді вислів: «Руси єсть веселіє пити і не можемо без того бити». У Х-ХІV ст. змінився статус міцних трюнків: спочатку, зважаючи на традиції «давності», вони розглядались як священні, але поступово розуміння сутності алкоголю стало наближатися до сучасного. Спершу його вважали Божим даром, тому не пов'язували з меркантильними інтересами держави та окремих станів. Проте з виникненням у Московії в другій половині ХІ-першій половині ХV ст. винокуріння розпочалося зростання обсягів виробництва горілки, що призвело до поширення пияцтва, яке наклало важкий відбиток на традиційно-побутову культуру, ментальність та, врешті, генофонд українського народу. Відтак у ХХ ст. перед ним, як і багатьма іншими європейськими спільнотами, гостро постало питання щодо формування нових етнічних установок споживання міцних трюнків та переосмислення їхньої ролі й місця в системі життєдіяльності.

Чай як різновид напою до ХХ ст. українські селяни не споживали, замість нього вони запарювали та пили настої з цілющих трав. **Кава** стала щоденним напоєм багатьох українців лише у ХХ ст.

Отже, споконвіків повсякденна кухня автохтонів України вирізнялася великою різноманітністю страв, більшість з яких готували передовсім із продуктів рослинного походження (хліб, борошняні вироби, рідкі та круті круп'яні каші, борщ, овочеві юшки, супи тощо). Це стосується і традиційних напоїв, виготовлених переважно із продуктів рослинництва, садівництва та виноградарства. Дещо в менших кількостях українці споживали молочні страви. М'ясні та рибні страви також були невід'ємним компонентом повсякденної їжі українців, але бідне населення споживало їх у будень спорадично.

3. У народному харчуванні українців чільне місце посідала **святкова й обрядова їжа**, яка, на відміну повсякденної, виступала формою громадського і родинного спілкування, виконувала об'єднувальну та символічну функції. Вживання святкових і обрядових страв обов'язково супроводжувало звичаїв та обрядодій. Залежно від характеру таких звичаїв та обрядів учені розділяють їх на великі групи – сімейні (родини, весілля, поминки) і календарні (різдвяно-новорічні, великодні ін.). До святкових і урочистих подій кожний селянин намагався приберегти і придбати необхідну кількість відповідних продуктів, а страви готував із них особливо старанно, суворо дотримуючись усталених традицій. Водночас, крім святкової та обрядової їжі, у такий день споживали багато видів щоденних страв, про які вже згадувалося. Зазначимо лише, що для святкового готували їх або з більшою кількістю приправ і з м'ясом (рибою), або лише пісними, що залежало характеру родинної події чи календарного свята, харчових заборон та інших факторів. Так, у різних регіонах України на весілля традиційно варили борщ із м'ясом, рідше – капустак або суп, голубці круп, вареники, різні густі та рідкі каші, холодець, печеню з м'яса тощо, пригощали учасників весільного дійства узваром, киселем, медухою й іншими видами

безалкогольних і слабоалкогольних напоїв, а також горілкою. І все-таки весільний стіл, як і стіл на родини та у поминальний відрізнявся від щоденного передовсім невластивими для останнього певних страв, причому, випадку з повсякденним харчуванням, більшість їх готували також із продуктів рослинного походження. На відповідних стравах і зосередимо основну увагу.

Обов'язковим атрибутом **українського весілля** були також різні вироби з борошна, передовсім коровай. Наприкінці ХІХ-у першій половині ХХ ст. коровай як обрядовий весільний хліб випікали скрізь Україні, за винятком деяких районів Закарпаття і Середнього Подніпров'я. Тут його виготовлення замісу тіста і до прикрашення готового виробу) супроводжувала низка обрядодій з виконанням великої кількості спеціальних народних пісень. Випікали коровай із кращих сортів муки, переважно із пшеничної, додаючи до тіста яйця, масло. Зверху оздоблювали його виготовленими з муки шишками, голубками, жайворонками, качечками, квіточками й іншими виробами, а також прикрашали зеленню барвінка, цвітом ягодами калини, червоними стрічками, подекуди — гілками плодівих дерев, обплетених тістом, Споживали коровай наприкінці весільного застілля, пригощаючи за винагороду («перепій», «пропій») гостей. Для обдаровування молодими коровайниць, гостей, весільної челяді, молоді, яких не частували короваем, випікали окремі шишки, качки (Середнє Подніпров'я), гуски, калачі (Поділля, історико-етнографічна Волинь, Північна Буковина й інші регіони) тощо. Споживали на весіллі також інші обрядового хліба – дивень (Середнє Подніпров'я, Південь України, Слобожанщина), верч (Полісся), лежень (Слобожанщина, Середнє Подніпров'я). Верч і лежень були переважно овальної форми, а дивень виготовляли, як правило, із плетінки у формі кола. Лежень і дивень часто прикрашали, натомість оздоблювали спорадично.

Гуцули і бойки обов'язково смажили для молодої пари двоє курячих яєць, а весільні куховарки деяких районів Середнього Подніпров'я готували для неї локшину з курятиною. Курей дарували молодим гості теренах Північної Буковини. Тут же відвареними курми пригощали хрещених і весільних батьків молодих.

Широко використовувався у весільній обрядовості українців мед. Зокрема, після церковного шлюбу (вінчання) ним мастили молодим вуста – «аби життя було солодким і багатим у любові на довгі літа».

Поминальний обід після поховання небіжчика, а також під час вшанування його пам'яті на дев'ятий, сороковий день і роковини супроводжувала теж спеціальна обрядова страва – коливо (у більшості регіонів України), канун (Слобожанщина, південні райони Лівобережної України). Традиційно це була прісна з пшеничної чи ячмінної крупи, яку остуджували і заливали медовою ситою. Кожен із присутніх поминальному обіді споживав три ложки цієї страви, примовляючи: «Йому царство небесне і земля пухом, а нам ще прожить». За свідченнями українських етнографів, у середині ст. існував звичай пекти на поминки книші – невеликі житні чи пшеничні хлібини з борошна дрібного помелу. В деяких регіонах України книші роздавали у поминальні дні жебракам. При похованні неодруженого парубка чи

незаміжньої дівчини їх одягали у святковий (весільний) одяг, пекли до сумної події коровай і шишки (калачі тощо), тобто так само, як і на весіллія.

З-поміж свят зимового календарного циклу найбагатшим був **святвовечірній (передріздвяний) стіл**, який подавали від дев'яти до 12, подекуди на теренах Північної Буковини – до 17 прісних страв. Ключове місце серед них посідала кутя, що відображено навіть у народній назві самої вечері – «багата кутя» «кутя», «коляда»). Спосіб приготування цієї страви був однаковим скрізь в Україні. Зокрема, очищені луски пшеничні зерна варили в горщику, а потім готову кашу заправляли медовою ситою, подрібненими волоськими горіхами, розтертим маком тощо. Кутю, на відміну від інших святвовечірніх страв (борща, капуста, вареників, голубців, млинців, страв із риби і грибів тощо), ніколи не солили. У більшості регіонів України з неї починали, власне, вечеряти. Другу обов'язкову страву святвовечірньої трапези становив узвар, яким переважно завершували вечерю. Серед цих святкових страв важливе відводилося і часнику як атропейному засобові. Обрядовим хлібом українців на Свят-вечір здавна керечун (карачун, книш, лежень), який випікали із пшеничної, рідше із житньої чи ячмінної муки. Українці Східних Карпат часто запікали в цьому обрядовому хлібі зерна різних культур – жита, пшениці, квасолі тощо, а також додавали до тіста часник і мед. Загалом вечеря напередодні Різдва завжди мала сімейний характер, тобто була символом домашнього вогнища. До столу сідали всі члени родини, котрі обов'язково згадували добрим словом з тих чи причин відсутніх її членів і близьких.

Тиждень після Різдва, напередодні Нового року (13 січня), українці Покуття і Волині, Поділля Середнього Подніпров'я й інших етнографічних районів відзначали **Щедрий вечір**, витоки якого пов'язують з віддаленою дохристиянською добою. За християнським календарем, це свято преподобної Меланії. В народній традиції обидва ці свята об'єдналися і тепер відзначаються як Щедрий вечір, Маланки. Щедрим, або багатим цей вечір уважався в народі тому, що на відміну від Свят-вечора, передноворічної святкової трапези входили також скромні страви: ковбаса, свиняча кишка з кашею, смажене м'ясо та ін. Крім того, на цю вечерю готували ще вареники зі сметаною, книші й обов'язково гречані млинці з м'ясом. Жителі деяких регіонів України, зокрема українсько-білоруського пограниччя, варили до цієї трапези також другу кутю, заправляючи її смальцем.

Сімейний характер мав вечір напередодні **Водохреща** – 18 січня. Українці відзначали його святковою трапезою, яка основними елементами повторювала передріздвяну. В народі називали цю вечерю по-різному: «Бабин вечір», «Голодний Свят-вечір», «Голодна кутя» тощо. Готували до неї ті самі страви, й на вечерю напередодні Різдва, але в меншому асортименті, що і відображено в зазначених назвах. Головними з таких страв уважалися знов-таки кутя й узвар.

Значну кількість спеціальних страв готували на основне свято весняного календарного циклу **Великдень**, передусім обрядовий хліб – паску. Тісто для неї виготовляли із найкращих гатунків борошна, до якого додавали масло, яйця, цукор, спорадично шафран. Пекли паски переважно у суботу в Самому процесові її приготування надавали дуже великого значення, оскільки

вважалося, що від якою вийде паска, такою буде доля всієї сім'ї впродовж поточного року. Перед споживанням цей обрядовий хліб, як й інші основні великодні страви, обов'язково освячували у церкві. Крім паски, до Великодня готували також калачі у вигляді видовжених плетінок, з якими ходили вітати із святами родичів. Обов'язковою стравою на пасхальному столі були писанки – круто відварені пофарбовані курячі яйця. Згідно з традиційними віруваннями, вони символізували весняне відродження природи, продовження роду тощо. Населення Східних Карпат приписувало великоднім яйцям магічну плодючість. Тому цю святкову трапезу розпочинали саме із споживання посвяченої крашанки. подавали на стіл інші страви, серед яких чільне місце посідали м'ясні: ковбаса, вуджене м'ясо, смажена свинина, холодець, а також масло, сир (у верховинців Східних Карпат — бринза), ряжанка, хрін тощо.

4. В українців, як і в інших народів, під назвою «**посуд**» розумілися не тільки керамічні, але й скляні, дерев'яні та металеві вироби (мал.).

Кухонне начиння кустарного виробництва заможної селянської сім'ї складалося з: горщики для варіння страв (близько 15 штук), горщик для приготування опари, глечики (10-20 штук), макітри (2-3 штуки), миски. Найбільш поширена в господарстві глиняна посуда – **горщик**. У горщиках варили борщ, юшку, галушки, кашу, холодець, кисіль, узвар. У горщиках зберігали сметану і масло. **Глечик** призначався для молока, в ньому збирали сметану і відстоювали сир. **Макітри**, як і горщики, були різного розміру. Великі макітри використовувалися для приготування опари для паляниць, паски, середні – для запікання голубців, висмажування смальцю із сала, для приготування рідкого тіста на пшеничні галушки, для складання вареників, пампушок (для середньої за кількістю членів родини), менші – для розтирання макогоном маку на начинку в пироги, для «розминання» картоплі. **Миски** були призначені для розливання, застигання холодцю, вівсяного кисілю, для запікання «лапшовника».

Наприкінці ХІХ ст. в побут українського селянства ввійшли глиняні вироби фабрично-заводського виробництва. Інтенсивний розвиток фарфоро-фаянсового виробництва спричинив і використання фаянсового посуду для сервірування столу в селянській родині. Кожна більш-менш селянська родина користувалася кількома тарілками, чашками з блюдцями, чайником. Цьому сприяло два основних фактори. Інтенсивний розвиток фарфоро-фаянсового виробництва вимагав розширення ринку збуту її продукції. В умовах посилення конкуренції в сфері випуску цієї елітної продукції фабриканти почали випускати значну кількість дешевого фаянсового посуду, призначеного для середніх заможних селянських родин. Він був не набагато дорожчий за гончарний. Фаянсовий посуд був міцний, легкий і водночас красивий, що вигідно відрізняло від кустарного і тому він швидко знайшов споживача. Другий фактор, що впливав на поширення фаянсового посуду – поширення культури споживання чаю. Більшість різновидів фаянсового посуду, що спочатку увійшли до сервірування столу, а значить і культури харчування українців, були пов'язані зі споживанням цього напою.

При купівлі посуду та введення його в господарство господині здійснювали магичні дії. Вибираючи новий горщик, стукали по ньому рукою і прислухалися як він звучить. Вважали, що глухий звук, свідчить, що це «горщик» – борщ у ньому не буде вдаватися, дзвінкий – «горщиця» – усе зварене в ньому буде смачним. Очевидно, нічого загадкового в такій перевірці немає. Дзвінкий звук від постукування утворюється в добре випаленому горщику без прихованих дефектів. У такому горщику і буде вдаватися будь-яка страва. Глухий звук буде утворюватися в недопаленому виробі, чи такому, що немає тріщин. Одночасно не варто виключати і «магічну» складову такого порівняння. «Горщиця» – жіночого роду. Саме жінка народжує дітей, готує страви, вона господиня в хаті, біля печі. Отже, жінці мали вдаватися страви, напої. Купуючи діжу, господиня перераховувала трості, з яких її було вона складено: «діжа, діж, діжа, діж». І неодмінно треба було щоб закінчувалося «діжею». В іншому випадку тісто не вдавалося. Коли вибирали глечик, просували руку в середину, нащупуючи «пуп» (підвищення по центру, навмисно сформоване гончарем). Вважалося, що в такому виробі буде збиратися багато сметани.

Етнографи фіксували різні прикмети, пов'язані з використанням глиняного посуду. Якщо горщик з борщем чи кашею перевертався, підмічали, що цього дня в родині буде сварка. Якщо в глечик з молоком падала миша – це знаменувало смерть когось із родини. Якщо в горщик зі стравою потрапляла вуглина – чекали «гостя ближнього», якщо «огнина» – вважали, що гість буде поганий.

Кожен предмет столового інвентарю мав своє, закріплене звичаєвою практикою призначення, тому в інших цілях не використовувався. Зокрема традиційний етикет забороняв їсти страву з посудини, в якій вона готувалася, не допускав того, щоб миски і горщики постійно були на столі, засуджував господиню, яка залишала їх на ніч не помитими тощо. Остерігалися ставити посуд відкритим, щоб через отвір не проникли лихі демонічні сили, тому їжу в миски накладали лише для трапези, а якщо її залишали на довший час, то зверху накривали другою мискою.

У внутрішньому просторі хати посуд уявлявся як найбільш рухомий елемент, але його переміщення (перевертання, підвішування) мало не хаотичний, а чітко усталений характер. Навіть розвішування горщиків і глечиків на встромлених у тин палицях (що, до речі, є важливим доповненням до традиційно-символічного образу «української хати») мало обереговий зміст, а також символізувало акт запліднення, бо вважалося, що через палиці посуд набирається від землі сили й достатку. Нехтування віками усталених норм використання хатнього начиння та необережне поводження з ним у народних уявленнях могло накликати на оселю різні біди та нещастя.

5. Режим харчування українців залежав від різних факторів – від сезону року, режиму робочого дня, запасів харчових продуктів, релігійних вірувань та ін. Традиційно у селян було прийнято харчуватися тричі на добу: снідати, обідати і вечеряти. У гарячу для них пору літніх польових робіт, коли світловий день був довгим і виснажливим, селяни приймали їжу ще додатково – у

полудень або підвечірок. Загалом розподіл їжі впродовж дня в Україні майже скрізь був однаковим і залежав передовсім від режиму роботи, а також від заможності сім'ї. Так, при триразовому харчуванні сніданок з'їдали вже о 6-7-й год. до початку робочого дня, обідали – об 11-13-й год., а вечеряли – аж о 20-21-й год. При чотириразовому харчуванні, як уже згадувалося, використовували також полудень або підвечірок (о 16-17-й год.). Взимку, зокрема у Великий піст, бідні селяни часто обмежувалися лише двома прийомами їжі – обідом і вечерею або сніданком і вечерею. У бойків побутувало навіть повір'я про те, що журавлі, які відлітали на зиму в теплі краї, забирали зі собою обід, і від того часу селяни їли лише двічі на день. Повернувшись навесні, вони приносили обід назад, і з того часу селяни їли знову тричі на день. Тобто український селянин завжди розумів необхідність ощадного витрачання харчових продуктів упродовж усього року.

Серед названих прийомів їжі найситнішим був обід, меню якого обов'язково становив хліб, борщ (капусняк), каша чи інша страва. Стосовно сніданку і вечері, то в різних родинях вони були різними. Зокрема, дуже часто селяни снідали вареною картоплею з капустою, коржами зі свіжим молоком чи кисляком, локшиною або затіркою з молоком чи салом тощо. На вечерю традиційно готували куліш, галушки, юшку й інші споріднені страви. Незалежно від соціально-майнового становища для приготування їжі двічі на добу (вранці і ввечері) топили піч. Навіть у найбідніших селян було прийнято варити їжу бодай раз на день – до сніданку. Готували стільки, щоб можна було з'їсти за раз, бо на другий день не годилося залишати страви.

Під час приготування їжі господиня (мати, невістка чи старша дочка) дотримувалася чистоти і тиші – остерігалася стуку посудом або руками, опускання посуду на долівку чи на предмети хатнього побуту, бо, згідно з народними повір'ями, це було для сім'ї недобрим знаком. Суворих правил етикету дотримувалися також під час споживання їжі. Зокрема, заборонялося голосно розмовляти, сміятися, махати під столом ногами тощо. До порушників загальновизнаних правил поведінки за столом голова сім'ї (батько) чи мати тут же застосовували певні санкції, але найчастіше обмежувалися черговим повчанням дітей. Харчові заборони та обмеження передусім стосуються приготування і вживання страв. Так, «нечиста» або вагітна жінка не мала права пекти хліб, особи «нечистих професій» (шкуродери, ловці собак, кішок та ін.) не допускалися до спільної трапези. Одна з найдавніших заборон стосувалася вживання в їжу крові забитих тварин, так що вже згадувана кров'янка (натовчена у товсту кишку свині гречана каша з сирію чи вареною кров'ю) стала однією з небагатьох страв, яка збереглася, незважаючи на заборони християнської церкви. Багато заборон стосувалося приготування хліба. Зокрема, його не мала права пекти вагітна або «нечиста» жінка. Заборонялося ще раз всаджати у піч недопечений хліб, бо тоді, згідно з народними повір'ями, не вийде заміж дівчина родини, а у вагітної жінки будуть важкі пологи. Жінкам, у яких померли малі діти, до свята Спаса (19 серпня) заборонялося їсти фрукти, а у селах західної частини Бойківщини не можна було пекти картоплю. Куховаркою чи коровайницею не могла бути жінка, яка обмивала покійника. В

деяких регіонах України на свято Головосіки (Усічення голови Іоана Предтечі; 11 вересня) дотримувалися заборони різати продукти, що мали головку: капусту, часник, цибулю тощо. Харчові обмеження регламентувалися християнсько-церковним календарем у вигляді посту (заборона споживати їжу тваринного походження), що охоплював понад півроку. Визначний французький інженер і картограф Гійом Боплан був уражений тим, як українці ревно постили: «Вони настільки вперті в дотриманні цієї формальності, що переконують себе, ніби порятунок (їхньої душі) залежить від зміни їжі».

Отже, в системі традиційної матеріальної культури їжа поряд з житлом і одягом становить найбільш стійкий у часовому вимірі феномен, що наближає до досягнення широкого комплексу етнічних уявлень про місце і взаємозв'язок свого народу та інших спільнот в етнічній картині світу. В традиційних стравах знайшли глибоке втілення естетичні цінності та смакові вимоги українців, тому більшість їхніх елементів зберігається в сучасному харчовому раціоні.

Питання для самоконтролю

1. Що є основою харчування українського селянина?
2. Яке місце у народному харчуванні посідали овочеві страви?
3. Які м'ясні та рибні страви були невід'ємними компонентами повсякденної їжі українців?
4. Які функції виконує ритуальна їжа під час свят і обрядів?

Список літератури

- Етнографія України : Навч. посібн. / За ред. проф. С.А. Макарчука. Львів : Світ, 2004. 520 с.
- Культура і побут населення України. / За ред. В.І. Наулка. Вид. 2-е, перероб. і доп. Київ : Либідь, 1993. 288 с.
- Щербань О. Глиняний посуд в українській селянській трапезі: еволюція сервірування столу від народного до псевдо елітарного (остання чверть ХІХ-початок ХХІ століття). *Культурна спадщина Слобожанщини* : зб. наук. ст. Харків, 2012. Чис. 26. С. 190-194.
- Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. Київ : Молодь, 1993. 408 с.
- Дубовіс Г. Українська кухня. Харків : Фоліо, 2006. 591 с.
- Артюх Л. Українська народна кулінарія: історико-етнографічне дослідження Київ : Наукова думка, 1997. 154 с.

Малюнок 1. Макітра

Малюнок 2. Глиняний горщик

Малюнок 3. Глечик

Малюнок 4. Миски

Малюнок 5. Чавун, казан, баняк

Малюнок 6. Ступка з товкачем

Лекція 10. Сімейні відносини

План

1. Вибір пари і шлюб.
2. Типи і структура сім'ї.
3. Внутрісімейні стосунки.
4. Діти в сімейних стосунках.

1. **Сім'я** – основана на шлюбі або кровній спорідненості група людей, члени якої зв'язані спільністю побуту, взаємною допомогою і моральною відповідальністю. Це поняття визначається в українській мові також словом родина. Водночас родиною може називатися і спорідненість кількох сімей, що живуть окремо (батьків і дітей, братів, сестер, дядьків та ін.).

Для інституту сім'ї характерні спільні загальнолюдські визначальні риси, зокрема, основні функції: відтворення етносу – народження дітей і їх виховання (соціалізація); економічно-виробнича функція, по-своєму пов'язана з домашнім господарством; інтимно-психологічна: плекання і підтримання особливих взаємин між подружжям, батьками і дітьми, між дітьми; культурно-репродуктивна: міжпоколінна передача трудових навиків, характерних рис і культурно-побутових традицій народу.

Шлюб та шлюбні відносини характеризувалися певними особливостями. Одруження сприймалося як необхідний етап, який має бути в житті кожної людини за зразком: народився (охрестився) – одружився – народив та виховав дітей – помер. Людей, які не одружилися, вважали не тільки такими, що вибилися з «правильної», «природної» життєвої лінії, але й небезпечними для оточення, бо нібито своєю присутністю та участю у важливих родинних обрядах (уродини, весілля) могли «запрограмувати» інших на таку саму «нещасливу долю». Людина без шлюбної пари не користувалася авторитетом на селі, не брала участі у житті громади й вважалася старими парубком, (дівкою), якого б віку не були. У XIX ст. в українському селі існували такі **основні форми укладення шлюбу**: за домовленістю між батьками; за домовленістю між молодими. Перша форма в усе ще патріархальному середовищі була нормою, а друга – винятком.

Для XIX ст., принаймні його першої половини (до відміни кріпосництва, в умовах доміняльного, або так званого панського права), характерна була ще й третя форма укладення шлюбу – за рішенням землевласника, Укладення шлюбу за домовленістю між батьками мало в українському патріархальному середовищі два варіанти: за згодою молодих (тобто коли вибір партнера і укладення шлюбної угоди здійснювалися батьками, а молодих лише питали згоди на шлюб) і за ініціативою молодих (коли молоді самі обирали собі пару і повідомляли батьків, а ті вже уклали між собою шлюбну угоду). За спостереженнями дослідників XIX ст., в Україні батьки чи не найбільше, порівняно з усією територією Росії, прислухалися до бажання своїх дітей. Якщо не було згоди дітей, батьки не мали права приневолювати їх до шлюбу. В

Україні перешкоджання закоханим взяти шлюб щонайменше засуджувалося, а часом вважалося навіть гріхом.

Шлюбний вік: для дівчат – 15-18 років, для хлопців – 16-20. До головних умов укладання шлюбу також належали розумове і фізичне здоров'я, спільне віросповідання, відсутність між нареченими кровного та духовного споріднення. Любов, взаємна симпатія – враховувалося під час створення сім'ї, але не домінував у виборі шлюбного партнера. Під час вибору шлюбної пари зазвичай перевагу надавали майновим статкам і матеріальному добробуту родини хлопця або дівчини. Пару намагалися обрати зі свого села або найближчого – сусіднього. Загалом народна мораль не дуже схвально ставилася до шлюбів у далекі місцевості. З одного боку, достеменно не було відомо про рід обранця чи обраниці: добрий, заможний, роботящий чи, навпаки, злиденний і питущий. По-друге, що було актуально для дівчат, вийшовши заміж у далеке село, вона їхала на «чужину» і фактично втрачала зв'язок зі своєю сім'єю; могла бачитися з батьками дуже рідко. В українському традиційному суспільстві важливою була черговість одруження дітей, особливо дочок вважалося неправильним видавати молодшу вперед старшої. Етнографи фіксували свідчення, коли батьки відмовляли старостам молодшої дочки, пропонували взяти за дружину старшу. Дехто з наречених приставали на цю пропозицію. Домовленість між батьками про шлюб дітей без їхнього відомо загалом не було характерним для нашої традиції, хоча не можна сказати що цього й не було зовсім.

Найсприятливішим часом для вибору шлюбного партнера був час, вільний від сільськогосподарських робіт – пізня осінь і зима. Саме в цей календарний період традиційно розпочинався сезон вечорниць. Зазвичай офіційний старт ішов від свят Покрови або Святого Миколая (відповідно 14 жовтня та 19 грудня) і тривав до початку Великого посту. Найчастіше весілля справляли пізньої осені і зими, навесні і влітку мало, бо на цей час припадав розпал сільськогосподарських робіт.

Громадою, церквою, традицією шлюб розглядався як довічний, а охочі його розірвати (незалежно від статті) піддавалися осуду на рівні суспільної думки, церкви й народної моралі. Тож офіційних розлучень в українських селах майже не було. Підґрунтям для сімейних конфліктів та негараздів були: чоловічий алкоголізм, подружні зради, фізичне насильство. Проте вони не вважалися серйозними підставами для розлучення. Вагомими причинами до розлучення можна назвати такі: важкі психічні чи тілесні хвороби когось із подружжя, які реально унеможливлювали співжиття й продовження роду.

2. Сім'я об'єднує людей, зв'язаних морально-правовою (шлюбною) чи родинною спільністю. Тому склад (кількість членів, поколінь, шлюбних пар, дітей) і структура сім'ї (спосіб і організація зв'язків між її членами – батьки, діти, чоловік, жінка, родичі) залежать передусім від характеру цих взаємин. В етнографії існує поділ сім'ї на два **типи**: малу і велику. **Мала сім'я** складається з однієї шлюбної пари (проста, нуклеарна) з дітьми чи без них, рідше – з двох чи кількох подружніх пар родинної близькості по вертикалі, наприклад, у складі (з погляду дітей): дід, баба, тато, мама, діти. Господарство мала сім'я

веде спільно і, як правило, його поділ не передбачається. **Велика сім'я** (складна, нерозділена) має у своєму складі дві або більше подружні пари горизонтальної родинної близькості. У такій сім'ї так само можуть бути шлюбні пари старшого покоління, неодружені діти, а також члени сім'ї іншої родинної спорідненості. Залежно від спорідненості великі сім'ї розрізняються на **батьківські** (спільно живуть батьки та їх одружені сини) і **братські** (спільно живуть два чи більше одружені брати). Велика сім'я може становити певну структурну цілісність лише в тому випадку, коли вона об'єднана спільним проживанням, спільністю виробництва і споживання під єдиним началом (батька, матері чи старшого брата). Отже, основною ознакою великої сім'ї є господарська єдність її членів, спільна власність на засоби виробництва і спільне споживання. Як засвідчують археологічні та пізніші писемні дані, на території України здавна була поширеною мала (проста) сім'я.

Серед українців мав місце великосімейний уклад – не тільки в далекому минулому, а й у XIX та XX ст. Так, у документах першої половини, середини, кінця XIX ст. зустрічаємо чимало відомостей про спільне проживання, господарювання кілька поколінь сімей, наприклад: господаря з дружиною, чотирьох одружених синів з невістками, дочки з зятем, восьми онуків – всього 20 осіб. Мали такі сім'ї по 30 і більше осіб. Існування, функціонування великих сімей зумовлювалося не стільки традицією, законсервованістю в окремих місцевостях пережиткових явищ, скільки економічними причинами: більшими спільними силами легше було вести господарство, справлятися з феодалними повинностями, сплачувати податки від одного, а не від кількох дворів тощо. Внутрішні негаразди призводили до розпаду великої сім'ї, виділення з неї окремих малих сімей. Проте основною причиною цього процесу був розвиток товарно-грошових відносин і проникнення капіталізму на село, посилення його соціальної диференціації, чим зумовлювалися, в свою чергу, послаблення патріархальних колективістських традицій і наростання індивідуалістичних тенденцій. Найдовше (фактично до колективізації в радянський час) збереглися залишки великої сім'ї у Карпатах, Закарпатті, на Поліссі.

З кінця XVIII ст. **мала сім'я** була основною на всій етнічній території України, їй властиві певні регіональні особливості, зокрема стосовно звичаєво-правових установок, традицій внутрішньосімейного побуту. Але основні визначальні її риси – спільні. Вона виступає як самостійна і неподільна господарська одиниця, є переважно двопоколінною – складається з подружжя і їх неодружених дітей, веде окреме господарство, володіє певними власними виробничими засобами (землею, реманентом), має власне житло, господарські приміщення тощо. Середній чисельний склад малої сім'ї в минулому – сім-вісім осіб. **Мала сім'я** поділялася на: **повну** (подружжя і неодружені діти), **неповну** (лише один зі членів подружжя та неодружені діти) та **елементарну** (лише подружжя). Найпоширенішою в Україні в XIX-початку XX ст. була повна мала сім'я. Неповні сім'ї виникали здебільшого через смерть одного з батьків і дуже рідко – через подружню невірність та розлучення. Бездітне подружжя найчастіше усиновлювало дитину з сім'ї родичів, де було багато дітей.

3. Українська традиційна родина була патріархальною, що прямо впливало на стосунки в родині. Зокрема, дівчина переходила в рід чоловіка, жила з його батьками або в будинку побудованому ними, або на території батьків чоловіка; відлік родоводу вівся по чоловічій лінії; жінка, вийшовши заміж, брала прізвище чоловіка; культурою і мораллю визнавалося головування у родині чоловіка; чоловік був розпорядником сімейного майна і представником родини перед сільською громадою, судом й іншими державними органами. Народна традиція схвалювала порядок і злагоду у повсякденному житті сім'ї, мудре і вимогливе керівництво глави, підпорядкування та послух йому всіх її членів.

У великій нерозділеній сім'ї **глава** (дід, батько або при їх відсутності – мати, старший брат) був наділений великою владою. Він розпоряджався майном сім'ї, розділяв обов'язки між її членами, організовував і контролював господарську діяльність, стежив за релігійно-моральним життям кожного з членів сім'ї, вихованням дітей, дбав про злагоду, порядок. Його слово було вирішальним у полагодженні сімейних справ і конфліктів, а розпорядження і вказівки мали виконуватися беззастережно. Однак ця влада не була необмеженою і не могла бути деспотичною в сім'ї. Господар повинен був рахуватися з думкою всіх дорослих членів сім'ї, у всьому служити їм добрим власним прикладом, важливі справи мали вирішуватися на сімейній раді. В малій сім'ї главенство також традиційно належало чоловікові, батькові, йому зобов'язані були коритися всі члени сім'ї, він виконував основну чоловічу господарську роботу, відповідав за благополуччя і внутрішній лад у сім'ї перед громадою. Неформально головою родини також могла бути жінка. «Чоловік – голова, а жінка – шия: куди шия поверне, туди й чоловік подивиться», – говорить відома українська приказка. Власне традиційне суспільство лояльно, навіть, схвально, ставилося до того, аби дружина підказувала, допомагала, підтримувала чоловіка, родину. Проте самотужки керувати чи вирішувати не могла. Поміж тим існували сфери, де жінки прямо і неприховано головували. Наприклад, обряди ключових періодів людського життя – народження, одруження, смерть. Саме жінки були головними розпорядницями й виконавцями цих обрядів. Якщо чоловіки і залучалися, то зазвичай на другі ролі й під пильним наглядом жіноцтва (саджав у піч коровай винятково чоловік, але контролювали цей процес жінки).

Етнографічні матеріали засвідчують пильну увагу в народному середовищі до внутрісімейних відносин і їх залежність передусім від взаємин подружжя – чоловіка і жінки. Патріархальні устої сім'ї робили жінку залежною і підневільною від чоловіка. «Муж жоні – закон», – гласить народне прислів'я. З таким становищем жінки пов'язані різні зловживання чоловіка, важка доля, особливо молодої невістки в сім'ї чоловіка, яка повинна була покійно терпіти химери лихої свекрухи, годити іншим членам сім'ї. Характерні аспекти недолі жінки у давній сім'ї відображені у фольклорі, зокрема численних народних піснях і творах української народної літератури. Водночас, як уже зазначалося, в умовах історичного буття склалися і певні особливості місця та ролі жінки в українській сім'ї. «Коли се правда, – писав І. Франко в праці «Жіноча неволя в

руських піснях народних», що мірою культурності всякого народу може служити то, як той народ обходиться з жінками, то й се безперечна правда, що русько-український народ після сеї міри покажеться високо культурним у відношенні до других сусідніх народів. Від давніх-давен всі учені люди, котрі пильно придивлялися до життя українського народу, признавали, що українці обходяться зі своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше й свобідніше, аніж їх сусіди».

Слід звернути увагу і на функціонування **інституту приймацтва** – перехід чоловіка у прийма в сім'ю дружини. Якщо в родині були самі дочки, то один із зятів міг перейти до дружини і після смерті її батьків ставав головою сім'ї. Народна традиція була схильна прирівнювати зятя-приймака до сина за умови доброго ставлення й умілого господарювання. Укладалася угода про приймацтво (при свідках), в якій прописувалося: активна участь приймака у господарстві на правах господаря з перспективою отримання всього майна після смерті.

В великій нерозділеній сім'ї жіноче, хатне господарство велося під керівництвом старшої господині – найчастіше матері (свекрухи) у батьківській сім'ї, жінки старшого брата – у братській сім'ї. Тут мали місце різні несправедливості в розподілі обов'язків, ставленні старших до молодих невісток. Але глава сім'ї повинен був стежити, щоб нікому не чинилася кривда. Уклад малої сім'ї, в якій усе господарство ґрунтується на праці подружньої пари, забезпечувало жінці більшу самостійність і більші права. Велике значення мало і те, що, згідно з народним звичаєвим правом, кодифікованим з часів «Руської правди» і в писаному законодавстві, придане, посаг, які приносила жінка у сім'ю чоловіка, залишалися її особистим майном. Жінка мала право розпоряджатися і здобутками домашнього господарства (молоком, птицею, яйцями тощо). Здавна в сім'ї утвердився певний традиційний розподіл праці на «чоловіче діло», «жіноче діло», «спільну працю». До чоловіка належало все «надвірне господарство» (обробіток землі, будівництво, обмолот зерна, догляд за худобою, виготовлення сільськогосподарського інвентаря, забезпечення паливом, кормами для худоби та ін.), до жінки – «хатне» (підтримання порядку в хаті і біля хати, готування їжі, обробіток городу, прядіння, виготовлення тканини, шиття одягу, догляд і виховання дітей тощо).

У малій сім'ї, крім повного обсягу хатньої роботи, жінка змушена була виконувати і значну частину спільної з чоловіком господарської роботи (заготівля сіна, збір урожаю). Варто зазначити, що виконання чоловіком «жіночої роботи» суспільством не схвалювалося, натомість виконання жінкою «чоловічої» знаходило схвальні відгуки. Як показують етнографічні записи, при щасливому шлюбі і бажанні допомогти жінці у щоденній роботі деякі чоловіки таки не вважали за ганебне допомогти дружині.

Нелегка робота, яка лягала на плечі жіноцтво – материнство. Сільський соціум уважно контролював процес дітонародження й жорстоко карав «порушниць» ганьбою, приниженням, зневагою, образою. Якщо пара була бездітною, то провина найчастіше лягала саме на жінку. Це може бути пов'язано з тим, що саме жіночий рід традиційно був «відповідальний» за

народження дітей, продовження роду. Бездітність розглядалася як покарання жінці за гріхи або наслідок родового прокляття. Лише народивши, жінка ставала «справжньою», у такий спосіб виконувала своє «голове призначення» у цьому світі – народила нове життя й продовжила існування людського роду.

4. Українська традиційна родина без дітей вважалася неповноцінною, такою, що не виконала основного призначення – продовження роду. «З дітьми хата базар, без дітей – кладовище». В українців існували певні вірування, пов'язані із зачаттям дитини. Вони вважали, що їх дотримання гарантує появу повноцінних, здорових і щасливих дітей. Заборонялося статеві зносини під час постів: Великий, Петрівський, Успенський, Пилипівський; пісних днів – середа й п'ятниця; у великі церковні свята та поминальні дні. Сприятливими для зачаття хлопчика вважали «чоловічі дні» - понеділок, вівторок, четвер.

Важливу роль у вихованні відіграло старше покоління – бабусі і дідусі. З самого малечку дітей залучали до роботи. Зазвичай 5-7 років діти вже самостійно виконували господарчі або побутові роботи. Хлопчики найчастіше залучалися до випасу птиці (гусей) та худоби (свиней, телят), після 10-річного віку – корів, в підлітковому – коней та волів. Дівчатам доручали догляд за малими дітьми, підмітання хати, прибирання посуду, підлітків починали навчати шиттю і вишиванню. Крім трудового виховання й здобуття господарських навичок діти брали активну участь і в обрядовому житті громади (щедрування, колядування, засівання, «зустріч» весни). Брак належного догляду (через щоденну важку фізичну працю батьків), ефективних медичних засобів (народна медицина могла вилікувати не від кожної хвороби) призводили до високої дитячої смертності, проте ставлення до неї на загальне було філософським: «Бог дав, Бог взяв». Звісно, це в жодному разі не применшує смутку, тугу, жаль за померлими дітьми.

У внутрішньосімейних взаєминах традиційно важливого значення надавалося **стосункам батьків і дітей**. Неповага дітей, якого б віку вони не були, до батьків просто не допускалася, вважалася великим злом і гріхом з релігійного погляду (як порушення однієї з Божих заповідей – «Шануй отця і матір твою»), осуджувалася громадою. У випадках конфліктів батьків і дітей звичай, як і громадська думка, часто віддавали перевагу першим, навіть коли їхня позиція була не зовсім справедливою. Зовнішнім виявом поваги батьків було обов'язкове звертання до них на «Ви». «Ти» було неприпустимим і виражало б неповагу. Особливе місце в сімейних стосунках належало матері. Авторитет матері проявлявся у материнському слові, насамперед благословенні (шлюб, вирядження в далеку дорогу) або проклятті. Невдячність дітей, вчинена матері кривда трактувалися народною традицією як порушення основоположних морально-етичних засад сімейного і взагалі людського співжиття – злочин, за який постає неминуча розплата. Звичай утверджував доброзичливі, дружні стосунки, почуття родинності й між іншими членами сім'ї, зокрема братами і сестрами. Традиція вимагала субординації не лише у взаєминах між батьками і дітьми, а й між братами та сестрами. Першим за стіл сідав господар сім'ї, а за ним – усі інші (за старшинством). Старші брат і сестра мали перевагу перед молодшими, останні повинні були слухатися їх. Коли

помирав батько, обов'язком старшого брата було опікуватися молодшими братами і сестрами, подбати про їхнє одруження і наділення часткою господарського майна. Розвиток капіталізму, проникнення породжених ним економічних відносин у народне середовище істотно позначилися і на характері внутрісімейних звичаїв і взаємин. Посилювалися приватновласницькі інтереси, прагнення до економічної незалежності, зиску, а з ними – нерідко і нехтування звичаєвих морально-етичних норм, якими освячувалися традиційні внутрісімейні стосунки, витіснення патріархальних засад у взаєминах дітей з батьками.

Питання для самоконтролю

1. Пояснити основні функції інституту сім'ї.
2. Які традиційні форми укладання шлюбу?
3. Яке місце та роль жінки в українській сім'ї?
4. Які засади виховання дітей традиційно склалися в українських сім'ях?

Список літератури

- Етнографія України : Навч. посібн. / За ред. проф. С.А. Макарчука. Львів : Світ, 2004. 520 с.
- Культура і побут населення України. / За ред. В.І. Наулка. Вид. 2-е, перероб. і доп. Київ : Либідь, 1993. 288 с.
- Лозко, Г. С. Українське народознавство. 2-е вид., допов. та перероб. Київ : АртЕк, 2004. 472 с.
- Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди України. *Хв. Вовк. Студії з української етнографії та антропології*. Київ : «Мистецтво», 1995. С. 215-337.
- Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Київ : Наукова думка, 1966. 198 с.
- Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ-початку ХХ ст. (Структура і функції). Львів : ІН НАНУ, 1999. 143 с.

Лекція 11. Родинна обрядовість

План

1. Сімейні звичаї та обряди.
2. Весільна обрядовість.
3. Звичаї й обряди, пов'язані з народженням дитини.
4. Похоронні та поминальні звичаї і обряди.

1. До традиційно-побутової сімейної культури народу належать цикли звичаїв і обрядів, що стосуються особливих подій у житті сім'ї, родини, зокрема: одруження, створення нової сім'ї; появи нового члена сім'ї, народження дитини; смерті, відходу в небуття члена сім'ї. Крім прямого відношення до внутрісімейних справ, змін, переживань, ці звичаї і обряди великою мірою визначають або навіть знаменують зв'язок сім'ї з ширшою родиною, сусідами і громадою, які беруть участь, активно діють у них. Тому з покоління в покоління дотриманню певних стереотипів цих звичаїв і обрядів приділялася велика увага. З ними пов'язувалися різні норми поведінки, ритуали, вірування, забобони, що створювали особливу атмосферу урочистості, таємничості цих традицій, своєрідну семантику з нашаруванням і поєднанням у ній різночасових рівнів світоглядних уявлень, вірувань і знань. В українців, як і в багатьох інших народів, до названих подій приурочені відповідно: **весільна обрядовість; цикл звичаїв і обрядів, пов'язаних з народженням дитини; похоронно-поминальні звичаї та обряди.** У різних місцевостях України вони вирізняються певною специфікою, різновидами тих чи інших моментів, але загалом становлять цікаві самотутні масиви народної культури.

2. Незважаючи на локальні відміни традиційної **весільної обрядовості** українців, все-таки вона має спільну основу на всіх теренах України. Умовно обряд можна поділити на **три етапи: передвесільний, власне весільний і післявесільний.**

Передвесільний поділяється на кілька традиційних складових: сватання, оглядини, заручини. Подекуди він охоплював і попереднє вивідування про згоду батьків, домовленість про сватання. Якщо батьки молодої давали згоду на «засилання сватів, тоді вже розпочиналося сватання. Однак часто сватання відбувалося лише за домовленістю молодих або й було несподіваним. У таких випадках наречений міг отримати відмову (отримати гарбуза, схопити облизня, облизати макогона).

Сватання (локальні назви в різних регіонах: могорич, сватанки, змовини, рушники, старости, слово та ін.) – це перша офіційна зустріч сторін молодого і молодої для домовленості про одруження. Сватати дівку йшли чоловіки – одружені представники з роду парубка або добрі сусіди, авторитетні люди з громади, відомі під традиційним найменуваннями «сват» чи «староста». Хлопець, якого сватали, також міг йти, але роль його була пасивною: він чекав біля хати або дверей й не втручався в розмову. Старший староста повинен був добре «знати звичай», гарно говорити традиційну промову про мисливців, що прийшли за «куницею – красною дівцею» (у центральних районах) чи купців,

що шукають телички, ягнички (в західному регіоні), бути чемним, влучним на слово, вміло і вигідно представляти молодого. Атрибутами сватів були хліб у руках і спеціальні палиці. Обмін хлібом з батьками молодої, пов'язування старостів рушниками (загальновідомо, що до весілля дівчина мусила вишивати рушники якраз саме для цього випадку) і молодого хусткою, частування за столом означало згоду. Обов'язково запитували при цьому згоду молодої. Дівчині не годилося відповідати прямо, відповідь мала бути більш гнучкою, приміром: «Як Ви, тато й мамо, так і я» відомо, що при цьому дівчата досить часто ніби колупали піч. Крім сором'язливості, тут була ще й прихована символіка. Піч уособлювала родинне вогнище, сім'ю. «Колупання» дівчиною печі під час сватання символізували її бажання відійти «відколупатися» від свого роду та приєднатися до роду чоловіка. Знаками відмови було неприйняття хліба старостів та відсутність іншої атрибутики успішного сватання. Причому відмова мала коректну форму, батьки молодої казали: «Ми ще думаємо оддавати, вона в нас ще молода, шукайте собі з Богом», на Поділлі дівчина підходила до столу, брала принесений хліб і, поцілувавши його, казала: «Спасибі за честь. Хай вам Бог дає з інших рук»; у деяких місцях відмовлялася випити піднесену їй чарку, забирала зі столу і ставила в мисник чарку тощо. Якщо дівчина не виходила до сватів, це означало її небажання бачити за чоловіка пропонованого сватами парубка.

На позитивний результат сватання вказував той факт, що батьки кликали дівчину до хати, питали її згоди. Для сватання надавалася перевага певним дням – насамперед вівторку і четвергу. Ці дні вважалися «чоловічими», «щасливими», а до того ж непісними, коли можна вживати м'ясні страви. Щоправда, були і локальні відмінності. Приміром на Волині й Поліссі найчастіше ходили сватати в суботу і в неділю.

Після сватання відбувалися **оглядини**, коли батьки та родичі нареченої приходили в дім парубка, щоб ознайомитися з матеріальними статками його родини, побутовими умовами, господарством. Зазвичай це практикували коли парубок був з іншого села, тому про матеріальні статки його родини було мало відомо. Цікаво, що господарство могли оглядати й, навпаки, родичі молодого, якщо наречений йшов у «прийми», «за зятя».

Після оглядин відбувалися **заручини**. Подекуди (Полтавщина, Слобожанщина) заручини звали ще малим весіллям, наголошуючи цим самим на його важливій обрядовій сутності. Від сватання до заручин проходив певний проміжок часу, коли можна було належно зважити всі «за» і «проти», прийняти остаточне рішення. На заручинах відбувалося обрядове з'єднання рук молодих на хлібі, зерні, батьківське благословення. На Полтавщині, Черкащині саме на заручинах, а не на сватанні відбувалося обнародування і пов'язування старостів рушниками. В заручинах уже брали участь бояри і дружки, співали обрядові пісні, грали музики, в окремих місцевостях (Волинь, центральна Львівщина, Покуття) їх обов'язковим елементом був ритуальний танець батьків і родичів наречених, «затанцювання весілля» з хлібом.

Традиційне **весілля** тривало в Україні декілька днів, у деяких місцевостях – цілий тиждень. Здебільшого весілля починали в п'ятницю (бо п'ятниця –

початниця). Весільне дійство складалося з низки обрядових актів, що відбувалися послідовно і в супроводі відповідних обрядових пісень, ритуалів: випікання короваю, сплітання вінка, запрошення на весілля, благословення, вінчання, посад, пов'язування молодої, переїзд молодої в дім чоловіка. Найбільш відомим та важливим було випікання короваю – круглої паляниці, оздобленої різними виробами з тіста: квітами, шишками, пташками тощо. Коровайниці мали бути заміжніми жінками, щасливими у шлюбі. У різних регіонах України ці складові були розвинуті неоднаково і посідали різне місце в загальній структурі весільної обрядовості. Так, у Карпатах і Прикарпатті в розвинутішому вигляді виступав обряд вінкоплетіння, з нього і починалося весілля. Цей обряд містив урочистий вихід дружок або свах у городчик або до лісу за барвінком (подекуди з музикою), благословення матері чи старости на виплітання вінків для молодої і молодого, участь у вінкоплетіннях жінок, щасливих у сімейному житті.

До передшлюбної групи весільних обрядів належали **запросини на весілля**, прибирання весільного деревця – гільця, обмін подарунками між молодим і молодою та молодіжний вечір (дівич-вечір). На весілля йшли запрошувати окремо молодий з боярами (дружбами) і молода з дружками, їх випроводжали з обрядовим співом і благословенням батьків. Традиція вимагала відвідання дому запрошуваних і дотримання певного церемоніалу (поклін чи ставати на коліна перед запрошуваними, проказування відповідних словесних формул – «Просили мама, тато, і я вас прошу...» та ін.). Запрошували родичів, сусідів і нерідко, як велів звичай, – все село.

Дівич-вечір. Залежно від домінування певних дій вона мала й інші локальні назви: молодечий вечір, головиця, дружбини, чоботоносини, заграванки та ін. В більшості місцевостей України після запросин на весілля **прикрашали весільне деревце** (локальні назви: гільце, вільце, райське деревце, різка, сосонка, дідування). Воно символізувало створення нової сім'ї, появу нового сімейного «дерева», тому повинно було виглядати якнайпривабливіше. Виготовленням гільця розпочиналася частина весільного дійства, яка в різних місцевостях України більш чи менш виразно визначалася як обрядове прощання молодих з дівуванням і парубоцтвом, з неодруженими товаришами і безпосередня підготовка до переходу в новий статус.

Дівич-вечір відбувався водночас у молодого і молодої або лише в молодої, але з обов'язковою участю молодого з боярами. Він охоплював обрядове розплітання коси молодої на хлібній діжі, на подушці чи на стільці, покритому кожухом вовною догори, одягання вінка на голову молодої, частування за столом дружок і боярів, обмін подарунками між молодими: молодий з боярами приносив дівчині чоботи (звідси і назва чоботоносини) і хустку (чи намітку), а молода обдаровувала його шлюбною сорочкою (вишиваною) або весільною хустиною. Подекуди обмін подарунками виконувався через «післанців», «послів».

В неділю в хатах обох наречених ретельно готувалися. У нареченого виряджали **весільний поїзд** – непарну кількість осіб, які на чолі з нареченим їхали по молоду. Учасниками запрошували бути поважних людей, які

виконували функції весільних чинів (старости, свахи, світилки), що позначалися весільними атрибутами, зокрема рушниками. Виряджаючи молодого, мати за допомогою магічних та захисних дій намагалася убезпечити сина від зурочення. Зокрема, із залізним предметом (вилами, сокирою, косою тощо) в руках оббігала навколо воза, у який сідав молодий, кропила свяченою водою та благословляла в дорогу. Під час руху з однієї домівки в іншу передбачався триразовий викуп родиною молодого молодої: біля воріт, біля порогу хати, у самій хаті. Зазвичай перепону ставили чоловіки з роду нареченої, а рід нареченої мав відкупити, даючи гроші, горілку, калачі тощо.

Однією з головних обрядодій народного весілля був **посад молодих** за столом на кожух або (наприклад, на Поліссі) на необмолочених снопах. Він відбувався на дівич-вечорі напередодні шлюбу (в суботу) або безпосередньо перед вирядженням наречених до вінчання, обов'язково з материним і батьківським благословенням. Посад міг відбуватися окремо в нареченого і молодої або разом у нареченої.

Після пов'язання молодої хусткою чи наміткою відбувалося прощання її з дівчатами і подекуди проводи боярами старшої дружки з музикою, співами і частуванням у її домі – дружчини. Зі старшою дружкою неодружена молодь покидала весілля. Далі відбувалися виряди нареченої до дому чоловіка з підготовкою скрині-посагу, «продаванням» молодому подушок, прощанням нареченої з рідною оселею, батьком-матір'ю, братами-сестрами – зі своїм родом. Проводи і переїзд до чоловіка відбувалися здебільшого пізно ввечері головного весільного дня – вінчання (в суботу або в неділю). За віруванням українців, молода дружина була представницею чужого роду й могла нести небезпеку, тому, зустрічаючи невістку, свекруха проводила обряди, спрямовані на її «очищення» – переводила через вогонь, бризкала водою. Вважалося недобрим, якщо невістка встигне кинути під піч чорну курку. Вірили, що від того свекруха до року помре, тож, щоб уникнути цього, біля печі ставили декілька жінок з роду молодого й стежили за діями молодої.

Після привітання, вручення подарунків від нареченої і частування молодих відводили на шлюбну постіль, яку стелили переважно в коморі на необмолочених снопах жита, пшениці або вівса. В узголів'ї постелі клали спеціальний весільний хліб (лежень, стульник, пара, короваєць, тещин пиріг та ін.). Наступного дня до дому нареченого запрошували батьків і родичів нареченої, відбувалися обряди з подякою за дочку, подекуди обрядове вмивання молодих – митвини, розбивання горщика з кашею і частування нею всіх присутніх (Центральне Подніпров'я) – так зване биття каші. Подавання гостям каші означало закінчення весілля.

До **післявесільних обрядів** належали частування гостей у нареченого – пропій, гостина молодого подружжя у батьків молодої, що відбувалася через день-два, тиждень після весілля та прийом у молодого через місяць (калачини, покалачини, розхідний борщ, свашини тощо).

3. Етнографічні матеріали засвідчують, що в усіх місцевостях України велика увага приділялася традиційним звичаям і обрядам, пов'язаним з **народженням дитини**. Згідно з народними віруваннями, дотримання і

виконання відповідних звичаєвих настанов і обрядів – необхідна передумова успішного народження, здоров'я і благополуччя матері, дитини та щасливої їхньої долі. Цей комплекс обрядовості поділяють в етнографії на **чотири групи**: дородові звичаї і обряди; власне народини; післяродові; обрядові дії, що знаменують «приєднання» дитини до сім'ї, роду, громади. Дородові охоплюють низку ритуальних, магічних дій і звичаїв, що виконувалися вже під час весілля і спрямовувались на забезпечення плодовитості подружжя, народження синів (розплітання коси молодої хлопчиком, влаштування першої постелі молодих на необмолочених снопах та ін.).

Період вагітності був обставлений низкою оберег, пересторог і вірувань. Старалися якнайдовше приховувати вагітність від сторонніх. Жінці, яка чекала дитину, радили уникати зустрічей з каліками, хворими, негарними на вигляд людьми і, взагалі, поганих вражень, щоб це не передалося, не вплинуло на фізичний розвиток плоду. Вона не повинна була дивитися на вогонь і померлого, бити тварин, взяти щось чуже, сердитися, сваритися, гніватися та ін. Вважалося, що поведінка матері, її психологічний стан безпосередньо впливають на здоров'я, розвиток, формування характеру і зовнішності дитини ще до її народження. Звичай велів не відмовляти вагітній жінці, коли вона попросить щось допомогти чи позичити, намагалися задовольнити, коли їй хотілося (забаглося) щось з'їсти, випити.

Пологи (злоги, родиво, народини) відбувалися в домашніх умовах, але без сторонніх. Постіль породіллі намагалися відгородити «завісою» (рядном чи іншою тканиною), щоб оберегти її та немовля від поганих очей. Приймала пологи бабка-повитуха, котру заздалегідь запрошували. В різних місцевостях України її називали: баба, бабка, баба-повитуха, баба-кушарка, баба-бранка, породільна, баба-пупорізка та ін. Саме від її знання і вміння залежали значною мірою успішні роди, життя і здоров'я матері та дитини. Не годилося, аби дитину приймала жінка, що мала родинні стосунки з породіллем, особливо мати чи свекруха. Вважалося, що породілля довго народжуватиме й буде мучитися під час пологів. Тому бабка-повитуха користувалася пошаною в народному середовищі. Крім безпосередніх заходів щодо прийняття дитини, бабка-повитуха виконувала певні обрядові дії, що також додавало їй поваги: розв'язування вузлів, відмикання замків, розплітання кіс та інше – для полегшення родів, відсікання пуповини хлопчиком на сокирі, поліні, а дівчинці – на веретені, гребені, щоб прищепити їм навички до основних видів сільськогосподарської праці; закопування посліду (місця), перше купання дитини тощо. Бабці навіть надавалося право охрестити хвору, вмираючу дитину. Пуповину зав'язували конопляним прядивом – матіркою, – «щоб дитина була плодовитою», «щоб у жінки діти велися». Коли вже не хотіли мати дітей, то зав'язувала лляним прядивом. Зав'язуючи, бабка-повитуха примовляла: «Зав'язую щастя, здоров'я і многії літа», «Зав'язую тобі щастя і здоров'я, і вік довгий, і розум добрий».

Якщо пологи були важкими, то це пояснювали «карою Божою» за гріхи або не дотриманням жінкою заборон, які накладали на неї під час вагітності.

Вагомим ритуалом після народження дитини була **перша купіль**. Перша купіль розглядалася не лише як очищення, а й як охорона дитини від злих духів. Досвідчені баби-повитухи розумілися на травах і додавали в купіль ті, які добре впливали на здоров'я новонародженої дитини: череду, ромашку, чистотіл, любисток. Дівчат купали в півонії, щоб любили хлопці, хлопчиків – у чорнобривцях, щоб були гарними. Подекуди до першої купелі дівчаток доливали меду, молока, клали голку (Гуцульщина), хлопчикам клали свердло, щоб умів майструвати (Бойківщина). В новіший час до цих та інших предметів додалися ручка і олівець, аби дитина була розумною, добре вчилася. Коли хтось заходив до хати під час першої купелі, повинен був укинути якусь монету. Воду з першої купелі годилося вилити вранці в якийсь куток, куди ніхто не заходив.

Вірування в магічну силу води простежується і в народних очисних обрядах жінки-породіллі та бабки-повитухи. Вважалося, що жінка після пологів – «нечиста» і може зашкодити людям, що стикаються з нею, негативно вплинути на врожай, сімейний достаток тощо. Тому годилося якнайшвидше охрестити дитину, після чого бабка-повитуха проводила обряд «очищення» породіллі та себе (зливки, очищення, зливання, проща, злиття на руки та ін.). Скрізь в Україні цей обряд відбувався зі свяченою або «непочатою» (вперше зачерпнутою вранці з криниці) водою. Бабка-повитуха скроплювала породіллю, до трьох раз давала їй надпити води або змивала зовнішньою стороною долонь її руки і лице, проказуючи молитви чи побажання. Породілля в свою чергу зливала на руки повитухи, обдаровуючи її – підносила хліб, сіль, кусок полотна, хустку або намітку тощо. Народно-звичаєва процедура очищення доповнювалася церковним ритуалом виводу через 35 днів від пологів, після чого породілля вважалася повністю очищеною.

Упродовж кількох днів після народження дитини в українців було відвідування породіллі заміжніми жінками з родини, сусідів, подруг із поздоровленнями й обов'язковим принесенням традиційних для такої okazji продуктів (сиру, масла, калача, каші, сирих яєць тощо).

У різних місцевостях України побутували й інші звичаї, які повинні були оберігати дитину, забезпечити їй щасливе життя, символізували прилучення до сім'ї та громади. Загальноприйнятим звичаєм було святкування, урочисте відзначення народження дитини, на яке запрошували родину, кумів, сусідів. Цей давній звичай у християнський час переважно приурочували до дня хрещення. Після хрестин також практикували різні охоронні дії для захисту дитини та матері від шкідливого впливу злих сил і духів, «поганих очей» – вроків. У колиску клали металеві гострі предмети (ніж, ножиці, голку), вірячи в їх магічну силу. На руку дитині пов'язували червону стрічку або нитку – «від уроків». Спеленану дитину перев'язували червоною крайкою. Через рік після народження відбувався обряд пострижин дитини – першого постригу, а на Полтавщині, Харківщині, Чернігівщині навіть досить урочисто, з участю кумів і з гостиною. Цей звичай мав традиційні ритуальні елементи: спочатку кум чи кума вистригали волосся над чолом, потилицею, вухом, потім достригали, ховали волосся або зберігали, пускали за водою, спалювали. На

західноукраїнських землях зафіксовані лише окремі елементи обряду першого постригу.

В звичаях і віруваннях українців, **пов'язаних зі смертю людини**, простежується нашарування елементів різних часів і культурних рівнів: архаїчні язичницькі уявлення про смерть, загробне життя і вплив покійників на живих поєдналися з пізнішими християнськими, утворивши складний смислово-емоційний комплекс. У ньому виділяються **три цикли**: перший пов'язаний з актом смерті; другий – з похоронами; третій – післяпохоронні звичаї та обряди, в тому числі й поминальні. Перший цикл охоплює традиційні дії, якими супроводжувалося наближення смерті, споряджання покійника. Про **наближення смерті** здогадувалися не лише на основі стану здоров'я людини, а й різних прикмет, що начебто віщували її: виття собаки, крик курки півнячим голосом, крик пугача над хатою, погані сни, тріщини на стіні, ворона часто сидить на деревах чи будівлях садиби або кружляє над хатою, зі стіни падав на долівку й розбивався образ та ін. Вірили, що перед смертю рідної людини сім'ї сняться віщі сни. Побутувало повір'я, що смерті слід чекати, коли наснився сон, що в когось із членів родини випав зуб. Якщо при цьому була кров, то помре хтось із близьких родичів, а якщо без крові, то з далеких. Вважали віщим сон про будівництво нової хати. Може померти той, кому ця хата призначена. Поганою прикметою було, якщо наснилося, що розвалюється піч, падає стеля, порвалися чоботи, людина топиться в каламутній воді. Також передвісником смерті вважали сон, у якому приходив покійник і забирив із собою когось із живих родичів.

Стан людини, яка помирала, тримали в таємниці: чим більше осіб знатиме про це, тим довше триватимуть муки. Людина, котра помирала, повинна була попрощатися з рідними, близькими, знайомими, попросити вибачення за вчинені кривди й образи, а також виявити свою останню волю. Коли помирав батько, то, згідно зі звичаєм, він «мав зробити лад» між дітьми, тобто при свідках сказати або письмово оформити, «що кому належиться» – скласти заповіт, завіщання, якщо це не було зроблено раніше. Коли ж помирали парубок або дівчина, вони обов'язково прощалися зі своїми коханими, бо інакше було б погано і для померлого, і для того, хто залишається жити. При помираючому не годилося плакати, робити таке, що б тривожило його. В руки помираючого вкладали запалену свічку (громницю). Передсмертні приготування охоплювали й останню сповідь та причастя.

Смерть трактувалася як розлучення душі з тілом. За поширеними уявленнями, душа виходила з людини горлом у вигляді пари, мухи, метелика. Вважалося, що добрі, справедливі люди помирали легко, а злі, котрі за життя коїли лихо, зналися з нечистою силою, мали тяжку смерть («яке життя, така й смерть»). Недоброю вважалася і раптова, «нагла» смерть, коли людина не встигла належно до цього приготуватися. У випадку важкої смерті відчиняли двері, вікна, треба було розв'язати вузли, розстебнути гудзики. Коли людина помирала, їй закривали очі й починали голосити (заводити, плакати, йойкати). Розрізняються голосіння: дітей за батьком, матір'ю, матері за сином або дочкою, жінки за чоловіком тощо.

Сповідали про смерть звуками церковного дзвону, а на Гуцульщині – також трембітанням і запалюванням ватри біля хати померлого. Подекуди на вікно знадвору вішали рушник або перемітку. Покійника обмивали й одягали в «приготовлене на смерть». На Гуцульщині одягали ще помираючу людину в святковий одяг, той, що покійник любив і приготував собі. Майже скрізь в Україні жінки намагалися «зберегти на смерть» шлюбний одяг. Обмивали й одягали покійника жінки старшого віку, котрих на Чернігівщині називали рядільниці. Обмивали водою, яку спеціально підігрівали (або горілкою). У поліщуків воду виливали в те місце, яке визначалося за формулою «де ніхто не ходить», «щоб чужий не вступав у неї». Звідси звичай виливати воду під «німу стіну» знадвору. на лаву, на яку клали небіжчика, вже ніколи не викладатимуть весільного короваю. Рушник, яким обтирали померлого, – його закопували в тому ж місці, куди виливали воду. Наряджали тіло на лаві під вікнами – головою до покуття або на столі чи спеціально підготовленому катафалку. В одязі молодих, ще не одружених померлих, повсюдно вживалися елементи шлюбного вбрання (вінки, стрічки, фата).

Певні звичаї були пов'язані з виготовленням домовини (деревища, труни), її робили майстер або, як на Гуцульщині, сусіди біля хати померлого. Ті, хто відвідували померлого, повинні були «замовити молитву» за його душу. Біля тіла покійного годилося постійно бути комусь із рідних, знайомих, не спати, пильнувати, згадувати добрі справи померлого, розповідати різні бувальщини. На Гуцульщині звичай групового перебування біля тіла покійника ввечері та вночі називався посижінє. Подекуди в Карпатах, на Закарпатті, в деяких місцевостях Полісся донедавна зберігався давній звичай влаштовувати забави при померлому, щоб розважити його родину, не дати заснути присутнім. Ці ігри часто мали характер певних сюжетних сценок і були відомими під назвами грушки, лопатки, лубки.

У звичай увійшов і релігійний елемент – читання «Псалтиря» при померлому.

Церковна обрядовість **похорону** скрізь поєднувалася з різними народними звичаями: прощання родини з померлим перед закриттям домовини, розв'язування всього зав'язаного на покійнику, обсипання зерном місця, на якому лежав померлий, потрійний обхід родинною столом з покладеними на ньому хлібом, сіллю, потрійне доторкання домовиною порогів при винесенні тіла (прощання з домівкою), обсівання домовини зерном на подвір'ї, посівання маком за домовиною (щоб померлий не повернувся) та ін. Домовину покривали полотном або рушником, куди клали хліб. Подекуди хліб несли за домовиною. На Гуцульщині, Буковині був звичай роздавати речі померлого, в деяких інших місцевостях після похорону неодружених роздавали їх товаришам рушники, стрічки, ділили коровай. На українські землях у різні історичні епохи практикувалися й різні способи поховання. Померлих відправляли до країн духів за водою в човнах на деревах підвішували горщики з попелом від поховального багаття. Ще до ХХ ст. подекуди в Карпатах зберігся старовинний звичай, що тіло померлого в будь-яку пору везли на кладовище на санях, запряжених волами. Коли небіжчика спалювали на вогнищі, гадали, що його

душа з вогнем і димом відлітає на небо і там потрапляє до раю. Пізніше, коли тіла померлих стали класти в землю, сподівалися, що небіжчик і там знайде собі притулок. Мати-земля «відроджувала» померлого у вигляді дерева або квітки. Певними узвичаєними особливостями вирізнялися похорони самогубців: їх ховали за межею посвяченого кладовища, на їхніх могилах садили терен, перехожий повинен був кинути на могилу чи місце самогубства галузку, пучок соломи або камінь.

У традиційній духовній культурі українців стійко побутувало уявлення про те, що смерть людини є лише її переходом з одного світу в інший. Тому в поховальному обряді є чимало елементів, які були спрямовані на забезпечення покійнику певних умов існування в потойбічному світі. Про це свідчить, зокрема, звичай покладання до труни необхідних для життя речей. На Поліссі, Холмщині неодруженим клали гарбузове насіння, що мало забезпечити їм плідність у потойбіччі. Оскільки вважалося, що смерть людини – лише перехід до іншого стану, небіжчика споряджали так, щоб він мав усе необхідне у потойбіччі: наприклад, клали за пазуху калачик, гроші за перевіз тощо. Обов'язком живих членів сім'ї здавна вважалося утримувати в належному порядку могили померлих, дбати, щоб на них були відповідні пам'ятники – дерев'яні або кам'яні хрести, надгробні плити і виконувалися узвичаєні традицією обряди.

Порушення цих звичаїв вважалося провиною перед померлим, осуджувалося людьми. У різних формах трансформований давній звичай поминок, поминального обіду (опроводу, обіду, комашні, мерлин) відразу ж після того, коли домовину винесли з хати до сіней чи на подвір'я (Холмщина, Гуцульщина), на кладовищі після поховання (Полісся), в будинку померлого після похорону (більшість місцевостей України). Цей звичай пов'язаний з віруванням, що душа померлого впродовж 40 днів повертається в певні дні додому, потребуючи, аби про неї згадували, чинили відповідні відправи та обряди для того, щоб її нагодували. Тому поминки справляли також у три, сім, дев'ять, 30, 40 днів і в роковини смерті. Дотепер збереглися, крім поминання в день похорону, також поминання через дев'ять днів (дев'ятини), 40 (сороковини) і через рік (роковини).

Обрядовою стравою поминок вважалася кутя, коливо – пшенична каша з медом. Подекуди як спеціальний харч «для душі» вживався так званий канун – мед у мисці з крихітками білого хліба, а також страви, які померлий любив за життя. Покійних поминали і під час загальних поминальних днів: на другий чи третій день Великодня, в першу неділю після Великодня (Фомину, Провідну), провідний понеділок або вівторок, коли відвідують могили родичів.

Питання для самоконтролю

1. Описати складові весільно-обрядовості.
2. Які звичаї і обряди пов'язані з народженням дитини?
3. Назвати цикли смислово-емоційного комплексу, пов'язаних зі смертю людини?

Список літератури

- Етнографія України : Навч. посібн. / За ред. проф. С.А. Макарчука. Львів : Світ, 2004. 520 с.
- Лозко, Г. С. Українське народознавство. 2-е вид., допов. та перероб. Київ : АртЕк, 2004. 472 с.
- Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні. Київ : Либідь, 1987. 192 с.
- Гайова Є. Лемківське весілля. *Народна творчість та етнографія*. 2008. №1. С.80–88.
- Курочкін О. В. Українці в сім'ї європейській: звичаї, обряди, свята. Київ : Б-ка українця, 2004. 248с.
- Новарчук Б.Д. Сучасне українське весілля. Луцьк : Надстир'я, 1993. 40с.
- Щербань, О. Весільний обряд у с. Великі Будища (Полтавщина, Україна). *Берегиня*. 2009. №2. С.5-34.

Лекція 12. Вірування, міфологія, демонологія українців

План

1. Міфи українців.
2. Народні вірування.
3. Демонологія.

1. У фольклорі України втілена пам'ять про найдавніші астральні культури. В пантеоні стародавніх дохристиянських богів виділявся бог вогню Цур (староукраїнське Сур, що означає полиск неба у значенні зодіаку, або Сонця, що у космічному русі проходить через 12 сузір'їв), зображений, до речі, своєрідними знаками у Софіївському соборі в Києві. На орнаментованій шиферній плиті головного храму Київської Русі вирізьблено знак – три великі кола, – який символізує сонце, небесний вогонь, світло. Серед легенд і переказів Нижньої Наддніпрянщини існує легенда і про те, як діти Сонце визволяли, що було викрадено нечистою силою і сховано у темну яму, за грати з трьома замками. Хоробрі хлопці розшукали Сонце, розбили замки і знову день повернувся на землю. Пораділи люди і все живе, а нечиста сила провалилася у чорну яму і загула на віки вічні. За іншими переказами, раніше люди жили у суцільній темряві, адже Бог створив їх раніше, ніж Сонце. Аж ось з'явилося і це світило. Люди сполошилися і намагалися прогнати Сонце. Виходили вони на високі могили і плювали на нього. Прокляті за це Богом, скам'яніли вони там, де стояли і стоять донині на степових могилах. За іншою легендою, скам'яніли і жінки, які теж плювали на Сонце за те, що воно заважало їм працювати у полі. Ритуали й обряди свята Різдва Всесвіту – Сварога (Різдва богів астральної тріади: Сонця, Місяця і Зорі) наголошують прямо на тому, що Цур був небесним вогнем зодіаку. Підземний вогонь, яким його спостерігала первісна людина, уособив Пек. Знали східні слов'яни і Кия-громовержця – творця блискавок і грому.

Як зазначав Прокопій Кесарійський, слов'яни й анти вважали, що один Бог, творець блискавок, є володарем над усіма, і йому приносять у жертву биків, учиняють інші священні обряди. Вони пошановують і річки, і німф, і всіляких інших демонів, приносять жертви усім їм і за допомогою цих жертв учиняють і гадання. В часи дохристиянства Кий-громовержець успішно ввійшов у нову релігію і постав у ній в образі Іллі, котрий, ідучи небом, творить громи й блискавки. Повірником бога-громовержця і творця блискавок у народній уяві був лелека. Народне повір'я попереджало: не можна не лише вбивати, а й кривдити цього птаха. Бо якщо не цей, то інший птах неодмінно помститься: принесе вогонь у дзьобі, кине на стріху й підпалить хату. Лелека приносить весну і дітей тим, хто справив щасливе весілля. Пізніше замість Кия з'явився Перун і вкорінився у слов'янських краях у людській подобі як бог сонця, неба, світу.

Як і в багатьох стародавніх цивілізаціях, дохристиянське язичництво Київської Русі ґрунтувалося на астральному культі. Вшановували понад усе

вогонь небесний – Сварога і вогонь земний – Сваротича. Вклонялися небові з його світилами та блискавкою-громом. **Сонце** мало сім образів. Молоде весняне сонце – Ярило, а в розквіті сили – Семиярило. Весілля Семиярила з богинею води Даною відзначалося обрядами у ніч на Івана Купала. Виплетений із квітів дівочий вінок, що пускався з запаленими свічками за течією ріки, вогняне колесо, що котилося з крутого берега у воду, – це символи Сонця. На вищому ступені розвитку язичницького світогляду батьком, творцем усього земного визнавалося Світло. А воно однієї природи з вогнем, таке ж, як і вогонь, що від Сонця, від блискавки, а також із надр землі. Старослов'янський Хорив співзвучний давньоєгипетському Хорсові (богу Сонця). Він витіснив Коло – символ, який східні слов'яни шанували й оспівували як святий образ Сонця. Отже, вогнепоклонство близьке та споріднене сонцепоклонінню.

Цікава аналогія: загальновідомий релігійний центр Стародавнього Єгипту – м. Іуну. Греки іменували його Геліополем – містом Сонця. Воно було центром культу бога Сонця і творця світу. У знаменитому «Папірусі Бремнер – Рінд», який зберігається в Британському музеї, пишеться: «Я той, хто виник як Хеопрі... Все, що було створене, з'явилося після того, як виник я, і все, що виникло у великій множині, вийшло з моїх вуст. Не було ще ні неба, не було ще землі, не було ще суші і зміїв у тому місці». В українських колядках і щедрівках трапляється чимало перегуків із цим текстом: Ой як се було на початку світа: Не було тоді ні неба, ні землі. Тільки-но було синє море...

На Гуцульщині до цього часу існує прадавній культ Перуна – бога грози і війни, який у християнській версії набув подоби пророка Іллі-громовержця. Збереглося чимало повір'їв і табу стосовно небесної сили грому. Грім може побити худобу, вдарити в хату, спалити сіно, вбити людину. Давній культ вогню, посідаючи чимало місця у віруваннях і повсякденному житті народу, зберігся (з відповідною трансформацією) донині. З вогнем (вогнищем) пов'язуються певні ритуали, які не мають жодного культового змісту.

В українських селах традиційно відбувалися вечорниці, досвітки, які відродилися наприкінці ХХ ст. Восени та взимку, коли негода заганяла людей до тепла, до хат, часто збиралася молодь для праці, розмов, пісень і розваг. Навколо вогню гуртувалися учасники таких вечорів, які сповідували чарівність спільної праці, тепло людської близькості. На Поліссі сам вогонь отримав назву посвіт, а зібрання навколо нього – посвітки. Посвіт гуртував, об'єднував, його світло освячувало роботу, пісні, ігри, танці й забави. При тому вогні народжувалися прекрасні мелодійні пісні, чудові легенди, казки, історичні оповідання. Живе полум'я вогню заохочувало до того, щоб уважніше придивитися до людей, до минулого рідної землі. У деяких районах Полісся тривалий час існував обряд запалювання смоляного вогнища у тих, хто займався дьогтярським промислом. Сезон розпочинався запалюванням отаманом промисловиків ями, наповненої берестом. Тричі обходив отаман яму із зав'язаними очима та зі смолоскипом в руках і хлібом-сіллю, а потім ставав у центр ями, яку запалювали з чотирьох боків, і стояв там доти, доки берест не охоплювало полум'я. Астральні вірування в Україні, культ Сонця, а також

багатство міфів, створених навколо них, засвідчують високу вітчизняну культуру та її прадавні корені.

Чимало міфів створили наші предки навколо божества астральної тріади – **Місяця**. Він вважався предком народу і символізувався снопом пшениці на покутті напередодні Різдва. В Україні Місяць як божество й сьогодні називається в обрядах іменами, відомими й іншим народам: Дідух, Коляда, Василя. У стародавній колядці співається: Свята Василя діжу місила. Пирого пекла букатії, рогатії. «Слово о полку Ігоревім», описуючи роль прадавніх богів у давньоруському суспільстві, зазначає, що «коли чвари на Русі стали, встала обида в силах Даждьбогового внука, вступила Дівою у землю Троянову, заплескала лебединими крилами на синім морі, біля Дону плещучи злякала добрі часи». До початку XV ст. у Києво-Печерській лаврі переписувалися «Лунники». Це були заборонені церквою рукописи, так звані апокрифи. В них збереглися елементи уже призабутої астрології – ворожіння за розташуванням Місяця і зірок, його фаз і поверхні.

Аж до XVII ст. збереглися громники (астрологія ворожіння за блискавками) і колядники (ворожіння на нутрощах тварин). У пам'яті народній Місяць зберігався як бог. «Місяць, наш боже, а хто ж нам буде богувати, як тебе не стане». В християнські часи свято народження Місяця змінили святом, Андрія. Проте ритуали на честь Місяця збереглися. Спеціально пекли круглий пшеничний корж на меду, який підвішувався горизонтально до стелі. Хлопці та дівчата, ставши довкола, розгойдували корж і намагалися вхопити його ротом і відкусити. Це – обряд ущерблення Місяця, що народиться (воскресне) 1 січня, отже, воскресне головний Бог. У ніч під Андрія дівчата ворожать, бажаючи дізнатися, чи вийдуть заміж. Існував звичай випікати в цей день балабухи – невеликі круглі тістечка і годувати ними собак. Чию балабушку першу з'їсть пес, та дівчина першою вийде заміж. В ніч під Андрія – це єдиний час, коли парубкам пробачали всілякі бешкетування. Вони могли розібрати огорожу біля хати, зняти ворота, сховати воза та ін. Культ Місяця – урочистого Молодика – пов'язаний зі святкуванням 12 священних ночей, під час яких твориться Всесвіт, коли Сонце проходить сузір'я Стрільця, або Перуна («той, що робить вогонь, кидає вогонь, стріляє вогнем»).

Із космогонії та міфології, яка уособила народне розуміння природи, космосу, небесних світил, дізнаємося про уявлення та ідеї, які містилися в основі розуміння будови і розвитку Всесвіту. Прокопій Кесарійський ще у V ст. зауважив, що анти шанують **річки**, їх жителів німф і деякі інші божества, приносячи їм жертви, а на тих жертвах творять собі ворожбу, отже, наділяють річки надприродними властивостями, обожествляють. Біля річок влаштовують купальські свята й русалії. У них Щек (Змій) має подвійний символ: уособлення зла і образ сили.

Зміна погоди, кліматичні явища, зміна пір року, прогнозування погоди в побуті тісно пов'язуються із розташуванням **небесних світил**. Селяни дуже точно визначають час за розташуванням зірок і сузір'їв, деякі з них отримали народні назви. Небесний Віз – це душі людей, які стали зірками. За легендою, єдина дочка хворої вдови пішла за водою для матері. Нелегко було розшукати

воду, бо посуха висушила в тому краю річки й колодязі. Коли ж, нарешті, розшукала дівчина воду і набрала у глечик, то дорогою напувала людей, котрі вмирили від спраги. Сім чоловік врятувала вона від смерті. Води залишилося на самому денці. Тоді дівчина сіла відпочити. Де не взявся в той час собака, перекинув глечик і вилетіло з нього сім зірок великих і восьма маленька. Та й розмістилися вони на небі. Це душі тих людей, котрим дівчина давала пити, а восьма маленька – душа собаки. А стали ті зорі на небі, щоб усі бачили, яка щира душа у дівчини. За її щедрість послав Бог на землю рясний дощ.

2. Традиційно українські персоніфікації сонця, місяця, зірок, дощу, вітру, грому, хмар та інших подібних природних явищ відповідають поширеним поняттям у цій галузі космогонічних уявлень і міфології в інших народів, які в різних областях України мають свій колорит, низку особливостей, пов'язаних із **віруваннями**, звичаями, обрядами, ритуалами. Природа в уявленні людей наповнена дуже часто таємничим і незрозумілим життям. У ній тісно переплітаються реальне й ірреальне, звичайне, видиме та зрозуміле з надзвичайним, недоступним для розуміння. Все розвивається за внутрішніми законами. Люди наділили рослини здатністю спілкуватися, а тварин – можливістю розуміти людину, її мову, а також розмовляти між собою в певні періоди – на Святий Вечір, напередодні Нового року, на св. Юрія, в інші дні. Цікаву і глибоко поетичну легенду про перевтілення дівчат у лілеї донесла до наших часів народна пам'ять. Подія ця трапилася в той неспокійний час, коли в широкі українські степи налітали татарські орди, залишаючи за собою спалені оселі, порубані шаблями невинні жертви і витопані кіньми поля. Молодих дівчат і хлопців гнали у полон. ...В одному селі розцвітали вродливі, чорноокі, працьовиті й веселі красуні. Були вони ніжні й непорочні, мов білий цвіт лілеї. Коли одного разу налетіли дикі кочівники на село і почали грабувати, вбивати та палити, дівчата, щоб не стати невольницями, втопились у глибокій річці. І там, де темна вода поглинула вродливиць, котрі замість татарського полону вибрали смерть, на світанку з'явилися ніжні білі пуп'янки невідомих квітів. З першими променями сонця вони розцвітають яскравим, сліпучо-білим цвітом. І казали в народі, що це ніжні руки красунь-дівчат тягнуться до сонця, вітаючи новий день. А ввечері, коли заходило сонце, вони ховалися від чорноти ночі. З того часу ці дивовижні білі квіти, які стали називатися лілеями, прокидаються з сонцем і засипають із його заходом. Селянин з болем сприймає покалічене дерево, витопаний посів, зіпсований город, хворобу худоби. Поряд з примовляннями над хворою людиною таке ж дійство мало місце і над свійськими тваринами (ворожба, щоб корови та вівці були здоровими, давали більше молока, здорове потомство та ін.).

В Україні поширювалися уявлення про залежність людської долі від щасливого чи нещасливого часу її народження, від того, під якою зіркою («планідою») вона народилася. Існує специфічна галузь знань – **передбачення людської долі, поведінки, характеру** за гороскопами. Небесні сузір'я, за цією системою понять, визначають суть людського життя, взаємини між людьми. Наприклад, той, хто народився під знаком Тельця, який перебуває під захистом Венери, – натура складна, емоційна, має характер суперечливий, у свої

взаємини з людьми привносить багато елегантності й привабливості, проте нерідко сперечається через власну впертість та примхи. Кожен знак зодіаку визначає свої якості й характеристики. Побутує розуміння, що кожен має бути таким, як йому на роду написано. На Гуцульщині збереглося давньослов'янське вірування про визначення долі людини рожаницями (у південних слов'ян – орісниця). Це дванадцять «судців», котрі збираються в момент народження людини. Вони і визначають, ким бути новонародженому.

Своєрідним «образом» людини була сорочка немовляти, яка безпосередньо прилягала до тіла. Свою сорочку не можна продавати, бо продаєш своє щастя. Існували вірування, що з сорочки хворої людини хвороба передається іншому (в цьому, безперечно, був раціональний смисл). Вінчальна сорочка мала допомагати при тяжких пологах, а новонародженого часто загортали в сорочку матері чи батька, щоб він був дужий і щоб його любили батьки. Деколи це могла бути запаска, штани, кожух. Вишита сорочка мала оберігати людину, відганяти від неї злі сили. Звідси магічне значення знаків традиційної української вишивки, орнаменту. Вони перешкоджали проникненню будь-якої хвороби, лиха. Оберігав і колір, зокрема червоний, який у народі вважається чародійним. Сорочка була своєрідним еталоном. «Тоді в домі Великдень, як сорочка біла», – казали на Чернігівщині. Побутував звичай, коли діти змалечку (хлопці й дівчата) ходили у самій сорочці. Кожній події, для кожного свята добирався відповідний одяг. Весільний вінок вважався охоронцем щастя молодих. Його зашивали в подушку одружених або вішали на ікони. Традиція одягати шлюбну пару в теплий одяг, незалежно від пори року, була викликана магічною метою – забезпечити щасливе життя і достаток.

Вихідна міфологічна структура, яка опиралася на відомості про рослини, тварин, мінерали, метали, рух планет, доповнювалася магією знаків, певною заданістю ритуалів, звичаїв, ототожненням психічних процесів із зовнішніми об'єктами, табу. Широко відома **магія самоцвітів**. Існує дотепер регламентація: кожен тип людини має свій камінь-самоцвіт, який може навіть випромінювати енергію, або «прани» добра, а співакам допомагає мати завжди голос. Інші ж самоцвіти сприяють, щоб у всьому щастило. Так, сердолік викликає любов і симпатію до людей. Сьогодні вчені вважають, що магія самоцвітів має не лише давню традицію, а й науковий смисл. Розроблена навіть методика лікування хворих із допомогою самоцвітів. Оскільки кожній людині відповідає свій камінь, а його «магічна» залежність визначається місяцем народження, то й лікування відбувається відповідним самоцвітом. Січню відповідають темно-червоний гранат, лютому – фіолетовий аметист, березню – аквамарин та ін.

Анімізм – віра в наявність душі чи духу в кожній речі або явищі навколишнього світу. Анімізм особливо характерний для традиційних уявлень та вірувань українців, їхньої календарної та родинної обрядовості. Але найвиразніше анімістичними віруваннями позначена українська демонологія. Її образи – це фантастичні, зооморфні чи антропоморфні істоти, які наділені людськими властивостями та можуть впливати на живу та неживу природу. Одухотворювалися і природні явища – грім, блискавка, вихор тощо. Згодом ці образи втратили свої демонологічні риси і стали художньо-фантастичними

персонажами фольклору. **Фетишизм** – віра у надприродні властивості предметів і речей. В українській релігійно-міфологічній традиції фетишами – об'єктами релігійного поклоніння – вважалися різноманітні амулети й талісмани. Зокрема, чудодійною силою народна уява наділяла певні види каміння, яке нібито лікує від хвороб. Залишки фетишизму проявляються і в сучасному християнстві (культ хреста, ікон). **Тотемізм** – сукупність релігійних уявлень і вірувань про існування надприродних зв'язків між певною родовою групою людей і певним видом рослин чи тварин. Елементи тотемізму залишилися в обрядовості та звичаях українців (зокрема в обрядах водіння кози, куста, тополі тощо).

До реліктів давньослов'янських вірувань, що пов'язані із традиціями міфологічного мислення, належать і численні залишки загальнопоширених **культів**. Одним із головних був культ вогню. Українці вірили в небесне походження вогню, який Бог передав людям через громові стріли. Звідси й віра у святість домашнього вогнища. З культом вогню пов'язані різноманітні обряди та магічно-ритуальні дії. Так, витопивши піч, господиня ставила в неї горня з водою та кидала трошки дров – своєрідне жертвоприношення домашньому вогнищу. Важливого значення надавалося і ритуально-очисній функції вогню (обкурювання димом, символічне спалювання, переведення через вогонь, аби позбутися хвороби, відвернути злих духів тощо). З цією ж метою вогонь використовувався у купальських, весільних та інших обрядах. Священні властивості приписувалися і воді, до якої слід було ставитись обережно, щоб не осквернити її. «Вода Уляно, ти очищаєш луги, береги, очисти та ісціли раба божого...» – так починається одне з поширених замовлянь від шкірних захворювань.

Особливо цінувалася так звана непочата вода, яку треба було набирати з трьох чи семи криниць до схід сонця. Неодмінним атрибутом лікувальної та господарської магії українців вважалася освячена йорданська вода, якою кропили обійстя, худобу, щоб відігнати нечисту силу. Чудодійна сила приписувалася нашептаний воді, над якою проказав примовку знахар. Культ води відбивався й у звичаях кидати гроші в криницю, в річку як викуп за душу утопленика тощо. Культ грози, пов'язаний із давнім слов'янським Культ бога грози Перуна, зберігся у народній свідомості у пізнішому християнському трактуванні боротьби пророка Іллі з нечистим. Народна уява наділяла громові стріли магічними властивостями, вони вважалися помічними при лікуванні різних недуг. Подекуди вірили, що під час грому Ілля-пророк возить по небу колачі, тобто дає землі плодючу силу. Збереглися різноманітні повір'я, пов'язані з громовими святами, які християнство приурочило до Іллі.

Важливе місце у світорозумінні українців займали численні вірування, пов'язані із пересторогами, обмеженнями, табу тощо (**забобони**). Зокрема, подекуди вірили, що недобрими є перші дев'ять днів березня. Тяжким днем вважався понеділок: у цей день не слід було впускати до хати сторонню жінку чи щось позичати, бо весь тиждень буде лихий. У середу та п'ятницю не можна було когось проклинати, бо прокляття збудеться. Вірили також, що лихі години бувають у лихі дні (з ранку і до обіду). Щоб убезпечити себе від лихої години,

неодмінно слід було застерегтись: «В добрий час сказати, а в лихий промовчати»; чи: «В добру годину будь сказано».

Часто народна уява пов'язувала успіх або невдачу в господарстві з молодиком: «Якщо в новий місяць робота не вдається – то не вдаватиметься весь місяць». Чимало забобон іноді й зовсім небезпідставних, складають ті, що пов'язані з вирощуванням городніх рослин. Це й не дивно: городництво посідало значне місце в житті українських селян. Великого значення надавали дотриманню численних засторог і табу, що стосуються християнських свят. Зокрема, на Благовіщення заборонялося торкатися насіння, бо не зійде; на Іллю не можна було іти в поле, бо Ілля спалить урожай, тощо. Цілий комплекс забобон приурочувався до Свят-вечора, Великодня, Нового року, Зелених свят. Так, на Свят-вечір після заходу сонця намагалися не працювати, бо інакше добрі духи зникнуть із оселі.

Ворожіння – різні способи вгадувати долю, передрікати майбутнє. Певна частина ворожінь, передусім пов'язаних із господарською діяльністю людини, спостереженнями за явищами природи, поведінкою тварин тощо, акумулювала деякий раціональний досвід. Проте переважна більшість їх ґрунтувалась на забобонних уявленнях: люди зазирали в майбутнє переважно через посередництво потойбічних сил, через контакти з померлими предками. В. прийнято ділити на так звані okazialni, тобто приурочені до певного випадку (побудови житла, народження дитини, шлюбу тощо), та календарні, себто закріплені за тими чи іншими святами. Найзручнішими періодами для ворожіння українці вважали переддень Різдва (Свят-вечір), Новий рік, Андрія, Катерини, Великдень, Івана Купала. З давніх-давен ворожили по зорях та інших небесних світилах, по нутрощах тварин, сновидіннях, голосах «віщих птахів», лініях долоні, на зернах, квітах, за допомогою води, вогню, снігу тощо. З цією ж метою використовували різноманітні речі: обручки, люстерка, гребінці, черевики, пояси, свічки та ін.

Були й «професійні» віщуни. На Україні це – ворожки, ворожбити, знахарі, відьми, мольфари. У селянському побуті переважали самодіяльні ворожіння, які звичайно передували важливим етапам господарської діяльності або суттєвим змінам у приватному житті. Практикувались індивідуальні й колективні, суто жіночі й суто чоловічі ворожіння. Існували спеціальні обмеження щодо часу й місця проведення ворожіння. Як правило, ворожили увечері або вночі потай від чужого ока. Наведемо кілька типових варіантів українських ворожінь. Першу ложку куті підкидали до стелі. Якщо зерна куті прилипали до неї, чекали успіху у бджільництві. За довжиною стеблини соломи, яку витягали з-під святкової скатертини, гадали, кому судився вік довгий, а кому короткий. На Закарпатті перспективи врожаю овочів визначали за допомогою жевріючих вуглин, витягнутих із печі на Новий рік. При цьому кожній вуглині давали назву рослини, яку передбачалося вирощувати наступного року. Вуглина, що згоряла повністю, віщувала урожай відповідних овочів.

Різноманітними були дівочі ворожіння про шлюб. У новорічну або андріївську ніч рахували кілки тину (9 або три рази по 9); останній кіл із корою

означав багате життя в шлюбі, обдертий – бідне. Влаштували також своєрідні змагання – дівчата перекидали чобіт через хату. Кому це вдавалося з першого разу, того очікував близький шлюб. Кидали чобота і через ворота на вулицю: куди покаже його носок, звідти й прийде наречений. Вже у ХІХ ст. більшість ворожінь втратили своє магічне значення і стали веселою традиційною розвагою.

3. Демонологія – сукупність міфічних уявлень, заснованих на вірі в духів-демонів, які шкодять або сприяють людині в її справах. Переважна частина образів української народної Демонологія має дохристиянське походження. Демонологічні уявлення пов'язувалися з явищами природи, господарсько-побутовим життям. Народна уява найчастіше надавала демонічним істотам людської подоби, тобто наділяла їх антропоморфними рисами.

Баба (дика баба) – фантастичний образ українського фольклору. На Західній Україні уявлялася жінкою з довгим волоссям, яка може вбити людину або залоскотати до смерті. Натрапити на неї можна було в лісових хащах або в полі. Існувало повір'я, що зловлена в полі баба служитиме господареві, як вірна наймичка. Подекуди вірили, що баба полюбляє підміняти ще нехрещених дітей на свої відміни, одмінки. Іноді у цьому образі вбачали жіночу іпостась домовика (домовинки, домані), генетичне пов'язану з прадавньою богинею родючості.

Блуд – різновид нечистої сили, який не має виразної персоніфікації. Згідно з легендою – це скинутий з неба злий дух, що не встиг приземлитися і завис у повітрі. Відтак блуд чіпляється до кожного, хто випадково торкнеться його. Може прибирати вигляд птаха, чоловіка, kota, собаки, світла тощо. Найчастіше він чатує на роздоріжжі. Вчепившись у людину, блуд може змушувати її блукати до повного знесилення на одному місці або завести в болото чи іншу пастку. Серед численних захисних засобів проти блуд бажано було знати дні своїх родин і хрестин; пригадати, на який день припадав Святий вечір і які страви тоді подавалися або хто стояв праворуч від людини, що заблудилася; перевернути на собі сорочку та ін. Розсіювався блуд, як і інша нечиста сила, з першим криком півня.

Богині (лісниці, мамуни) – злобні людині істоти, зовні подібні до диких баб. Наділялися здатністю перевтілюватися, прибираючи вигляд та голос певних дівчат чи молодиць, щоб заманювати чоловіків. Українці вірили, що богині бувають не лише жіночої, а й чоловічої статі. Зваблені ними люди зникають безвісти. Як і дикі баби, богині підмінювали нехрещених дітей, а іноді й виступали в ролі «пастухів від звіра». Для захисту від них слід було мати оберіг – металевий предмет, часник чи трій-зілля.

Вихор – це різновид нечистого: вкритий шерстю чорний чоловік з крилами, великими нігтями та хвостом. Живота вихор не має, і нутроці його відкриті. Живе він у полі або в скелі, постійно перелітаючи з місця на місце. Особливо рухливим вихор стає перед бурею. Коли він здійметься, казали, що це сам нечистий справляє своє весілля. Потрапити у вихор вважалося небезпечним, оскільки це могло спричинити психічну хворобу або каліцтво. В

народі існувала ціла система магічно-захисних дій, аби уникнути підвію вихора Зокрема, вірили, що вихор можна вбити, якщо кинути в нього ножем.

Відьма (чаклунка, чародійка, чарівниця, обавниця, потворниця) – популярний демонологічний персонаж українського фольклору. Розрізняли дві «категорії» відьом – родимих та вчених. Останні вважались найбільш активними у здійсненні шкідливих вчинків, бо набували свої знання від досвідчених чарівниць або від самого чорта. Розпізнати відьму дуже важко: вона може бути бабою і дівчиною, красивою і потворною, прибирати вигляд тварин або речей. Для розпізнання відьми застосовувалися спеціальні магічні прийоми та засоби. Найчастіше відьму виявляли себе серед односельців на великі календарні свята: різдвяно-новорічні, Великдень, Юрія, Івана Купала та ін. Вважалося, наприклад, що коли відкладати кожного понеділка Великого посту по одному поліну та вранці на Паску розкласти з них багаття, то відьма сама прийде і попросить вогню. Побутували уявлення про те, що відьму можна виявити, підсмажуючи молоко на сковороді чи поклавши на поріг розігріту кінську підкову або відварюючи у воді шматок сирого полотна з дев'ятьма застромленими шпильками тощо.

На відміну від католицької і протестантської Європи, на Україні відьмарські процеси не набрали широких масштабів. Але й тут за доби феодалізму вряди-годи застосовувались такі радикальні способи боротьби з відьмами як спалення на вогні і так звані іспити водою. Правдивий опис варварського потоплення безвинних жінок знаходимо у повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма». Усна традиція інкримінувала відьму насамперед те, що вони псували чужих корів, забираючи у них молоко. Повсюдно вірили, що відьми накликають на людей хвороби, висмоктують кров, сприяють неврожаю зернових. Їхні чари поширювались на царину космічної та метеорологічної магії. Загальновідомі повір'я про те, що відьми влаштовують свої регулярні зборища (шабаші, сейми, бали) на голих вершинах гір. Особливо багато легенд існувало про Лису гору в Києві, куди в ніч на Івана Купала злітали відьми не лише з ближньої околиці, а й з віддалених місцевостей. Відьми начебто вміли не тільки проходити крізь стіну, воду чи дерево, а й могли скидати свій людський образ і приймати інші – антропоморфні, зооморфні, предметні тощо. Вірили, що за допомогою зеленої гілки, батога, вуздечки, пояса та певних словесних формул, що зберігалися в глибокій таємниці, В. могли змінювати зовнішній вигляд інших людей.

Вій – демонічна істота, що має образ старого дідугана з величезними бровами. Назву свою отримав через довгі й густі вій, що тягнуться аж до землі. В народних переказах відомий ще під назвою шолудивий Буняк. Погляд його може вбити людину, від нього будинки западають під землю, а на їхньому місці утворюються озера або провалля. Однак від згубної дії його погляду рятує те, що Вій нікого не бачить крізь свої густі вій та брови. Ймовірно, з оповідями про Вія пов'язані повір'я про недобрі очі й зурочення, згідно з якими від злого погляду все гине чи псується.

Вовкулака (вовкун) – надзвичайна напівфантастична істота (мал.1). Вовкулаками могли бути вроджені та зачаровані (обернені). Вродженим

вовкулакою ставала людина, що народилася під певною планетою. Вірили також, що коли вагітна жінка побачить вовка, то в неї народиться дитина-вовкун. Зачарованими ж вовкулаками стають ті, яких обертають у вовків чаклуни, відьми. Для цього достатньо було забути Бога і за вказівкою відьми перекинутись тричі через устромлений в землю ніж. Таке перевтілення відьма могла здійснити і без згоди людини. На відміну від зачарованих вовкулаками, що перебувають у вовчій подобі по кілька років, вроджені вовкулаки живуть у сім'ї як звичайні люди і лише у певний час, найчастіше вночі, перетворюються на вовків, об'єднуються з їхніми зграями і винищують худобу. Існували різні засоби повернути зачарованому вовкулаці людський образ: стягнути з нього шкуру, провести через хомут, розірвати мотузку, що висить у нього на шиї, та ін.

Водяник – різновид нечистої сили. Як і всі духи, що є на землі, водяник, згідно з українськими легендами про створення світу, походить від чорта. Отож, Бог скинув чорта та злих духів з неба і кожен із них летів до землі 40 діб; коли ж Господь сказав «Амінь», то хто де був, там і залишився: у воді – водяник, у болоті – болотяник, у лісі – лісовик тощо. Водяник мав вигляд старезного діда, покритого водоростями, з довгою бородою і хвостом. Міг перевтілюватися у різні істоти – дитину, козла, собаку, качура, рибу тощо. Цей володар річок, ставків та водоймищ головував над русалками та опікувався рибами. Жив здебільшого у вирах річок, коло млинів. Розгнівавшись, міг руйнувати греблі, млини, розливати ріки, топити людей.

Доля (талан) – фантастично-поетичний образ, який у повір'ях українців ототожнювався зі щастям. Побутували й відповідні повір'я про долю та нещастя. Найчастіше доля змальовувалася в образах жінки, панича, незнайомця тощо. Щаслива доля – приємна на вигляд, чепурна, а лиха – заспана, запухла, неряшниця. За народною уявою, кожна людина має свою долю, яка фатально визначає її вік, благополуччя тощо. Під якою планетою та в яку годину народиться людина – така й її доля. Доля сприймалася не як божество, а як двійник людини. У народних оповідях доля багатой та щасливої людини з'являється на її ниві і дбає про добре ведення всіх господарських справ. Доля ж убогої людини найчастіше байдикує, гойдається на верболозі або спить. Отже, за всієї своєї вродженості та невідворотності доля все ж залежить від характеру та здібностей людини: щоб зажити успіхів, вона мусить знайти свою долю. Оповіді пізнішого походження пройняті християнським забарвленням: доля дається людині від Бога і уникнути її неможливо. Вважалося, що щасливу долю слід приймати зі вдячністю, а не з погордою, бо інакше втратиш її. Українці вірили, що довідатися про долю можна, випадково підслухавши розмови «віщих птахів». Разом із тим охоче вдавалися до послуг різноманітних ворожбитів та ворожок, планетників, мольфарів тощо.

Домовик (похатник, господар, хованець, служка, помічник). Українське трактування домовика аналогічне уявленням інших народів. Іноді його вважали істотою невизначеного роду (воно). Проте найчастіше домовик змальовувався як невеличкий (вершків дванадцять заввишки) геть оброслий волоссям дідок. Вірили, що домовик є в кожній оселі. За добрих взаємин із ним він забезпечував

добробут родини, пильнував уночі худобу. Проте домовик міг завдавати великих прикрощів тому, хто його розсердить. Образ домовика як опікуна родинного вогнища переплітається з образом домашнього чорта — дідька. Побутувало повір'я, що дідько сидить у курячому зноску і його може виховати кожен, хто виносить яйце дев'ять днів під пахвою. Заможні господарі прагнули мати собі таких опікунів і регулярно ставили для них у кутку їжу.

Заложні мерці – померлі неприродною смертю люди (утопленики, самогубці), котрі вважалися нечистими. Ховали їх на перехрестях доріг, на межах полів, у ярах. Душі заложних мерців набирають різного вигляду і тиняються по світі, доки не спокутують своїх гріхів. При цьому вони нерідко збиткуються над живими людьми. До заложних мерців належали й діти, що померли нехрещеними (мавки, потерчата). Народна уява наділяла заложних мерців надприродними властивостями. Під час засухи їхні могили поливали водою, щоб викликати дощ. Аби позбавити таких покійників здатності відвідувати живих людей, в їхні могили клали вузлик свяченого маку-видюку, забивали осикові кілки. Власні ж хати обсипали свяченим маком або льоном. Робити це слід було до обіду, бо по обіді вже мрець починав ходити. Вважалося, що, на відміну від звичайних небіжчиків, душі заложні мерці не можуть з'являтися до родичів на поминки, коли за померлі душі обід ставлять. Ці мотиви виразно ілюструють вірування українців у безсмертя душі, її окреме існування.

Земляний дух – різновид нечистої сили, покараної Богом і приреченої жити під землею. Такі духи можуть жорстоко помститися тому, хто порушить їхній спокій. Щоб уберегтися від них, треба було, зокрема, вилити у викопану ямку чарку горілки, яка мала задобрити духів. Злидні. Найчастіше народна уява змальовувала їх у вигляді дідків-жебраків або маленьких ненажерливих невиразно окреслених істот. Вважалося, що там, де поселяться З., надовго запанує крайня бідність: Багатство – дочасне, а злидні – довічні; Просилися злидні на три дні, та й вигнати неможна. Позбутися земляного духу за народними повір'ями, можна хитрощами, заманивши їх у якусь посудину чи іншу засідку.

Змій – популярний персонаж української демонології та фольклору, в якому злилися язичницькі, християнські та середньовічні фантастичні мотиви. Змію завжди було притаманне зловороже ставлення до людей (він зваблює дівчат і жінок, вбиває чоловіків, спалює оселі тощо). Як представник нечистої сили, змії може перевтілюватись: ударившись об землю, він прибирає вигляд молодого привабливого парубка. Звичайно він нагадує куль соломи, з якого сипляться іскри. Проте може виглядати і як людина, тільки з кількома головами. Має він і крила, які знімає, йдучи межі люди. Заманюючи дівчат, змії підкидає на дорогу шовкову хустку, перстень чи запаску. Котра з дівчат підніме якусь річ і принесе додому, до тієї й ходитиме він ночами у вигляді парубка. Аби позбутися змія, слід віднести знайдену річ назад. Полює змії і за людськими душами, підмовляючи людей записати їх йому за викуп.

Лісовик – міфологічний образ, який уособлював небезпеку, що підстерігає людину в лісі. Найчастіше змальовується як старезний кошлатий

дід. На відміну від людей лісовик не має тіні. Про його нечисту природу свідчить і прагнення заповучити душі мисливців, які відрікаються від Бога, щоб дістати у винагороду різну дичину. Лісовик зваблював жінок, збивав людей з дороги, заподіював чимало іншої шкоди. Водночас існували версії, згідно з якими лісовик був «пастухом від звіра», тобто охороняв звірів від хижаків, мисливців, інших небезпек. Вважалося, що лісовик бував не лише чоловічої, а й жіночої статі. Лісові люди вели своє господарство, створювали сім'ю і жили, як звичайні люди, хоч і походили від вовчиць, ведмедиць, олениць тощо.

Мавки (нявки, бісиці) – істоти, що уособлюють душі дітей, котрі народилися мертвими або померли нехрещеними (мал. 2). Їх ще називають потерчатами, страдчатами, повітрулями, лісними, лоскотницями. Мають вигляд гарних молодих дівчат, що співом та привабливим виглядом заманюють хлопців і залоскочують їх до смерті. На відміну від русалок, різновидом яких є мавки, останні мали довге лляне волосся. У народі вірили, що на Троїцькі святки потерчата літали у вигляді птаха і просили собі хрещення криками: «Христу, Христу!». Вважалося, що в таких випадках треба кинути якусь хустину і назвати ім'я, промовивши: «Хрещу тебе». Після цього душа немовляти потрапляє в рай. Якщо ж цей обряд не здійснити до семи років, то немовля перетворюється на русалку або нявку, стає нечистим духом і завдає людині шкоди. Оберегом від мавок слугували часник, цибуля, полин.

Мара – міфічна богиня зла. Пізніше образ мари уособлював хворобливий, тривожний, неспокійний сон. Мислилася страшною істотою жіночої статі, нічним привидом, що насідав на сонну людину, а коли та прокидалася, то мара миттю зникала.

Нічниці (крикси) – злі демонічні істоти, яким народна уява приписувала здатність відбирати у людини, особливо у маленьких дітей, сон. Як втілення душ померлих дівчат, вони з'являлися до того, кому хотіли помститися, або ж до його дітей. Вважалося, що нічницю можна внести до хати з водою, тому ввечері застерігалися ходити до колодязя. Коли ж вода все-таки вносилася після заходу сонця, рекомендувалося очистити її вогнем, зануривши запалену трісочку.

Одмінок (обмінчук, відміна) – дитина, підмінена нечистою силою. Українці вірили, що дика баба чи богиня може викрасти людське немовля, підкинувши натомість своє. Впізнати одмінок можна за мішкуватою будовою тіла (маленька голова, велике черево, тонкі ноги). Підмінені діти невгамовно кричали й погано розвивалися. Подекуди їм приписували здатність змінювати розміри свого тіла. Одмінок міг вигодовуватися у людей до двадцяти років. Аби позбутися одмінка, радилося винести його у мішку на перехрестя доріг чи кинути на смітник. Тоді нечиста, пожалівши свою дитину, забере її. Загальнопоширеною була засторога: не слід лихословити і згадувати нечистого (особливо після заходу сонця), щоб не накликати його на свою дитину.

Перелесник (летавиць) – різновид злого духу, що, як зірка, падає з неба та відвідує людей, прибираючи вигляд рідних, близьких, коханих (мал. 3). Вірили, що його можна «дістати» з великої туги за покійною людиною. Втілившись в її образ, перелесник міг вступати у подружнє життя з живими

людьми. Діти, що народжувалися від перелесника, зовні нагадували одмінків. Вигнати перелесника з хати, де він оселився, дуже важко.

Песиголовці (бесиголовці, сиріоди) – міфічні велетні-людоді, що вирізнялися нечуваною жорстокістю. Мали вигляд вкритої шерстю людини з собачою головою, одним оком посеред чола, іноді з рогом. За переказами, жили десь у Туреччині чи на краю землі. Пересувалися вони дуже швидко, чіпляючись один за одного. Були й велети жіночої статі – одноокі баби. У цілому песиголовці – це трансформоване в народній уяві уособлення небезпеки від чужоземних ворожих народів.

Польовик – міфічний володар полів, степів і лук. Може прибирати різний вигляд і вводити людей в оману. Змальовувався польовик переважно в образі чоловіка з численними звіриними ознаками (шерсть, хвіст, великі кігті, маленькі ріжки, крила, телячі вуха і великі зуби). Їм приписувалися і позитивні риси: зокрема на Бойківщині його вважали охоронцем польових меж.

Русалка – один із найколеритніших персонажів української демонології, уособлення небезпечної водяної стихії (мал. 4). Це молоді вродливі дівчата, котрі живуть на дні річок у чудових кришталевих палацах. Уночі, коли сходить місяць, русалки виходять на берег, чешуть своє довге зелене волосся і водять хороводи. Чудовим співом вони заманюють юнаків чи дівчат, затягують їх у воду і залоскочують. За поширеними уявленнями, русалками ставали молоді дівчата, котрі втопилися, або померлі до хрещення маленькі діти. Подекуди побутувала думка, що русалками ставали люди, що помирили на так званий Русалчин великдень. Оберегом від них слугували хрест та полин. Русалки могли жити також у полях та лісах, де полюбляли гойдатися на гілках дерев. У різних місцевостях вони мали різні назви (нявки, лісні, повітрулі та ін.). Окрему «категорію» русалок складала мавки.

Скарбник. Побутує кілька варіантів трактування цього образу. За одним, скарбник – це вірний охоронець скарбів свого господаря, а також помічник в усіх його справах. Проте після смерті господаря він з'являється зі зграєю круків і вириває за продану йому душу. Інший варіант пов'язаний із популярними повір'ями про закопані та закляті скарби, які наділялися надзвичайними властивостями. Ці скарби поділялися на чисті та нечисті. До перших належали ті, що закопувалися людьми під час складних життєвих колізій (воєн, нападів, пограбувань). На Гуцульщині, зокрема, такими вважали скарби опришків. Інші ж скарби перебували під охороною нечистої сили. Вірили, що раз на сім літ закопані та закляті скарби пересушуються і горять. Ті з них, котрі вночі охороняє скарбник, і є закляті. Взяти їх може лише той, кому вони призначаються. Коли ж це буде стороння людина, то скарби перетворяться на черепки, вугілля, гадюк або жаб. Із надприродними властивостями грошей пов'язано також повір'я про зачаровану монету (інклюд), яка мала властивість притягувати інші й таким чином збагачувати свого господаря. Опікав цю монету злий дух. Його, як і домовика, можна було виховати собі з курячого зноски. Цей дух по смерті господаря забирав його душу.

Упир – найдавніше уособлення зловорожих сил; покійник, що виходить з могили, аби висмоктувати з людей кров (поглинати). Міг з'являтися у різній подобі (собаки, кота, двох хлопчиків), ходити пішки або їздити на коні. У. мав дві душі, одна з яких не покидала тіла і після смерті. Вважалося, що упир бувають родимі та роблені. Перші народжувалися із хвостиком. Робленим упирем ставала людина, на яку нав'язано дух нечистої сили. На Волині вірили, що упир ставав кожний самовбивця. Розпізнати упиря можна по шести пальцях на руках і ногах, а після смерті – по напрочуд свіжому яскраво-червоному обличчю. Побутувало повір'я, що, крім мертвого упиря, в кожному селі був і живий, який захищав громаду від мертвого. Щоб знешкодити упиря, в його могилу кидали жменю маку, закопували осикового кілка, а подекуди й пробивали ним потилицю покійника.

Чарівники (перемітники) – люди, наділені надприродними властивостями, здатністю впливати на явища зовнішнього світу, на долю людей. На відміну від знахарів, що діяли «від Бога», на добро людям, чарівники знали з нечистим і чинили людям шкоду: насилали хвороби, обертали на тварин тощо. Поширеним було повір'я, що чарівники вміли робити магичні заломы колосся (закрутки), які спричиняли неврожайність хліба. Чіпати такі закрутки не можна, бо людину паралізує. У таких випадках зверталися до сільської ворожки, щоб та зняла закляття з ниви.

Чорт (біс, диявол, дідько, люципер, сатана, осинавець, щезник, злий) – один із найпопулярніших персонажів української демонології, що уособлював ворожі людині сили (мал. 5). Виступає одночасно зооморфною і антропоморфною істотою. Його звірину природу видають хвіст, баранячі або козячі роги, кігті, собача морда чи свиняче рило, іноді курячі ноги або крила кажана. Характерні прикмети – довгий ніс, палаючі очі, густе чорне волосся. Іноді чорт уявляли у вигляді іноземця, вбраного у коротеньку куртку або фрак, вузенькі панталони, з кумедним капелюхом на голові та люлькою в зубах. Звичайне помешкання чорта – млини, глибокі провалля, напівзруйновані будівлі, зарості бузини тощо. Функції чорта досить широкі: він усіяко шкодить людям, насилає хвороби, зводить жінок, полює на людські душі, штовхає на злочини й прикрі вчинки. Особливо страшний він для похрещених дітей, яких може підмінити. Вірили, що з чортом можна укласти договір та найняти його на службу, заклавши йому, втім, свою душу. Такі договори, як правило, треба укладати вночі на перехресті доріг і затверджувати кров'ю з мізинця. Чорт часто вдається до перевтілень, причому прибирає подобу не лише людей і тварин, а й неживих предметів. В українських апокрифічних легендах чорт виступає суперником і антиподом Бога і вносить свій вклад у творення світу: саме він навчив людей ковальства, винайшов вогонь, млин, скрипку, дуду, тартак, горілку й тютюн. Йому навіть приписували такі плоди технічного прогресу, як фабрики, залізниці, телефон, велосипед тощо. Для традиційної народної свідомості чорт – уособлення таємничої сили, якою клянуть своїх ворогів: «Бодай тебе чорт узяв»; «Іди під три чорти». За повір'ями, він боїться хреста, громових стріл святого Іллі і взагалі всього свяченого; захиститися від нього можна за допомогою спеціальної молитви і магичного кола. Разом із тим

чорт – досить комічна і безталанна фігура. У фольклорі українців він слугує постійною мішенню для жартів і анекдотів. У боротьбі з чортом люди звичайно виходять переможцями. Звідси відоме прислів'я: «Не такий страшний чорт, як його малюють».

Чугайстер (лісовий чоловік) – фантастичний образ української демонології (мал. 6). Виступає у досить невизначеному окресленні: іноді як високий чоловік, одягнутий у біле, іноді як покритий довгим волоссям. Поведінкою нагадує лісовика. За повір'ями, чугайстер колись був звичайною людиною, але його закликали чаклуни. У лісі він ловить нявок і поїдає їх. Проте до людей чугайстер ставиться доброзичливо. Поспілкувавшись із ними при зустрічі, він відпускає їх, не заподіявши шкоди.

Питання для самоконтролю

1. Які джерела української демонології.
2. Назвати образи української демонології.

Список літератури

- Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні укр. нар. погляди та вірування Київ : Довіра, 1992. 416 с.
- Гнатюк В. Нарис української міфології. Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 2000. 264с.
- Крищук М. Українська міфологія. Тернопіль, 1994. 110 с.
- Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. Київ : Либідь, 1991. 637 с.
- Етнографія України : Навч. посібн. / За ред. проф. С.А. Макарчука. Львів : Світ, 2004. 520 с.
- Войтович В. М. Міфи та легенди давньої України. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2005. 392 с.
- Легенди та міфи України / уклад. В. П. Товстий. Харків : Промінь, 2005. 64 с.
- Плачинда С. П. Словник давньоукраїнської міфології: Київ : Укр. письменник, 1993. 63 с.

Малюнок 1. Вовкулака

Малюнок 2. Мавки

Малюнок 3. Перелесник

Малюнок 4. Русалка

Малюнок 5. Чорт

Малюнок 6. Чугайстер

Лекція 13. Народні знання

План

1. Система народних поглядів і знань у галузі медицини.
2. Народна ботаніка і зоологія.
3. Українська народна метеорологія та календар.

1. Багаторічний досвід народу втілюється у певну систему поглядів, знань, традицій, наприклад, як, де і коли збирати лікарські рослини, цілюще зілля, підсвідомо враховуючи біоритми природи. Склалася традиція шукати зілля там, куди «не доходить голос півня» – іншими словами, у віддалених місцях у лісі, тобто в екологічно чистих місцях. Існує повір'я, що не кожен може заготовляти лікарське зілля. Деякі трави повинен розшукувати і збирати сам хворий. На Західному Поліссі цілющі трави і зілля могли збирати лише старші жінки.

Життєва практика населення України засвідчує про глибокі знання лікувальних властивостей різних дерев, квітів, трав, куштів та ін. Уже в часи Київської Русі було чимало людей, добре обізнаних з різноманітними способами і методами лікування, – знахарі, ведуни, лечці тощо.

Головним засобом лікування в народній медицині українців залишаються **рослини**. Крім таких дикорослих, як горицвіт, кропива, валеріана, подорожник, конвалія, молочай, звіробій, кінський щавель, полин, м'ята, широко використовуються культурні городні рослини: часник, цибуля, редька, картопля, горох, мак, кавун, диня, різні ягоди.

Застосовувалися й отруйні рослини: чемериця, дурман, блекота, а також окремі частини різних дерев, які мають цілющі властивості (береза, липа, сосна, дуб, черемха), а також ліки тваринного та мінерального походження (сало домашніх тварин, борсуків, індиків, різні мінерали – «синій камінь», янтар та ін.). Здавна було відоме лікування ваннами, масажем, окурюванням, припарюванням, вигріванням нагрітим зерном. Народна медицина знає благотворний вплив харчування, голодування, чистої води, повітря тощо. Наука підтвердила дієвість лікувальних можливостей соків кислих ягід, свіжого листя капусти, гарячих настоїв липового і бузинового цвіту, малини і багатьох інших подібних засобів.

Продуманою і раціональною була **народна гігієна**. Особливу увагу звертали на винищення паразитів. Перевірені віками народні звичаї засвідчують ефективну профілактичну основу, дотримання постійної чистоти, традиційної охайності. Навіть у народних піснях, казках і переказах постійно згадується важливість і необхідність чистоти й охайності в побуті.

У народі раціонально підходили до **харчування**. «Їси – не об'їдайся, п'єш – не обпивайся», «Ласа їда – животу біда» – такі народні настанови. Сьогодні незаперечно доказано велику користь постів, певної вибіркості у споживанні окремих продуктів тваринного і рослинного походження.

Багатовіковий досвід народу акумулювався і в такій галузі народних знань, як **знахарство**. Тут тісно переплелися раціональні елементи, дії і залишки язичництва, магії. Легенда нижньої Наддніпрянщини розповідає про

те, що існує розрив-трава, яка має велику чарівну силу. Нелегко знайти цю рослину, бо треба побачити, де черепаха покладе яйця, а коли вона відійде, огородити місце так, щоб черепаха не змогла до них добратися. Тоді черепаха і принесе листок розрив-трави, яким торкнеться огорожі й розвалить її. Треба пильно стежити, куди впаде листок, а тоді схопити його і, не оглядаючись, йти додому. Хто володіє цією чарівною травою, той нічого і нікого не боїться. Йому відкриються найхитріші замки і запори, як павутина розірвуться тяжкі окупи та найсмирненнішими стануть неприборкані дикі звірі.

На Гуцульщині й Бойківщині посередниками між реальним життям і світом таємниць та чарів, між людьми і темними силами були «непрості», або «земляни». Ці незвичайні люди могли чинити добро і зло, допомагати й накликати біду. В народній уяві ті, що корисні людям, зв'язані з «божою силою», інші ж брали силу від диявола, нечистого.

До творців добра відносили знахарів, промовників і промовниць, баїльників і баїльниць, чаклунів і чаклунок. Знахарі в Україні лікували людей і тварин зіллям. На Гуцульщині були поширені вірування у градівників – людей, котрі відвертали град.

Небезпечними вважалися упирі, відьми, вовкулаки, утопленики, лісовики. Останні, за легендою, виходили з людини, яка сама собі заподіє смерть.

Побутує прадавня, дохристиянська традиція збирання цілющого зілля у чітко визначений час. Зазвичай збирали лікувальні рослини до свята Івана Купала. І квіти, і трави, зібрані до цього часу, в народному розумінні мали особливу цілющу властивість або й магічну силу.

В українців, як і в багатьох інших народів, існує повір'я про чарівний цвіт папороті, який можна побачити лише за певних умов. А тому, хто зірвав цей цвіт, будуть підвладні чари й усі таємні сили. У східних районах Бойківщини зірвані на Івана Купала трави та рослини називають іваніками і наділяють їх не лише цілющими властивостями, а й здатністю передавати силу зілля, яке заготовлялося в інший час. Іваніки зберігають упродовж року, до наступного збору на Івана Купала. Це зілля додають до інших лікувальних рослин.

В обрядах, пов'язаних зі збором трав, простежуються елементи язичництва. На Волині, зриваючи для ліків бузину, під кущ клали шматок хліба й дрібку солі. Копаючи для лікування ревматизму рослину (до речі, отруйну) надрагулі (беладонну), закарпатці дотримувались подібного обряду. Під перший викопаний корінь клали хліб-сіль, щоб не «банувала» (тужила) земля. «Не бануй, земле, що тя оголили, ми на тя, земле, хліба положили», – приговорювали збирачі, приносячи таку своєрідну жертву матері-землі.

У Київській, Полтавській, Харківській, Житомирській, частково Чернівецькій і Сумській областях цілюще зілля збирають на Симона Зилота (10 травня), який є покровителем рослин і надає їм лікувальних властивостей. Збираючи вранці у лісі зілля, на Київщині примовляли: «Діва Марія ходила по Святій Горі, зіллячко копала, Симона Зилота поминала, – стань, допоможи нам».

На Полтавщині зілля збирали лише до сходу сонця, при цьому роздягалися, бо, нарвавши його одягненим, позбавляли це зілля властивості помагати від всілякої хвороби.

Залишки елементів очищення водою, жертвування хліба спостерігалися на Звенигородщині. Був поширений і звичай збирати цілюще зілля до свята Маковея. На Західному Поділлі на Івана Купала зривали звіробій, лопух, полин, чорнобиль. Багато інших трав заготовляли у переддень свята Матері Божої зільної, а в деяких місцевостях – на Спаса, русалчин тиждень, перед Трійцею, найчастіше – у п'ятницю.

Безумовно, збір зілля у певні дні має підстави. Вважається, що рослини переважно наділені цілющими властивостями у найактивніший вегетаційний період, коли вони інтенсивно ростуть і квітнуть. Деякі вчені вважають, що збирати рослини слід вночі, при світлі місяця, коли вони вбирають більше вологи та корисних речовин з ґрунту і позбуваються непотрібних накопичень за день.

Наука довела раціональність багатьох народних знань, які утвердилися в звичаях внаслідок довготривалих пошуків. Достатньо поширене культивування лікарських рослин: любистку, рути, конвалії, нагідків біля осель. Запаси лікарського зілля були майже в кожній хаті. У селах існувала категорія людей, котрі постійно займалися лікуванням домашніми засобами, цілющим зіллям та ін. Сьогодні народна медицина завойовує все більший авторитет, чимало професійних медиків вдаються до секретів народних лікарів.

Народна уява часто відносила тих, хто вмів надавати допомогу хворим, до непростих людей. Майже в кожному селі були люди, які вмели вправляти вивихи, давати раду при переломах, а баби-повитухи – приймати роди.

Знахарське ремесло переважно передавалося у спадщину. Здатністю зціляти недуги в народі наділяли наймолодшу дитину, «мізина», надприродні властивості приписували першій дитині – первістку.

Певні захворювання в народній медицині мали раціональне пояснення, наприклад, простудні, шлункові недуги. Однак епілепсія, пошесті, психічні розлади пояснювалися впливом надприродних сил як наслідок дії злого духа, котрий може наслати хворобу через нечистих людей, чарівників. Існували вірування про вроки, насланні хвороб. Часто джерелом хвороби вважали явища природи. Гуцули вірили, що від сильного вітру влітку людина може дістати вітряну хворобу. Окремі недуги пов'язували з фазами місяця, водою, хоч вона часто використовувалася як лікуючий засіб.

Крім лікарських рослин, у народній медицині широко застосовуються ягоди (калина, малина), овочі, зернові й технічні культури (свіже листя капусти, листя буряка, хрону, сира картопля), гриби, свіже і кисле молоко, а також жири, сметана. Найпопулярнішим був борсучий жир, ним гоїли рани, його пили при запаленні легень. Вживалися в народному лікуванні й мінеральні засоби. Пісок і сіль – хороші фізіотерапевтичні засоби, з них роблять гарячі компреси при простудних захворюваннях. Сіль застосовували при опіках і пухлинах. Водний розчин солі використовувався для полоскання горла. Відомі лікувальні

властивості бурштину при лікуванні зубу. Хворим рекомендується носити на шії бурштинове намисто.

Певне значення у народній медицині мало раціональне харчування. Деколи до страв додавали лікарські рослини. Так, гуцули при захворюванні шлунка додавали в куліш висушені квіти арніки.

Українська народна медицина – невичерпне джерело знань, які склалися впродовж усієї історії народу у боротьбі за виживання, в процесі повсякденного життя і господарської діяльності. Пізнання рослинного і тваринного світу, потреба в його розумінні – одна з перших умов існування людини і в кінцевому підсумку розвитку цілого етносу.

За даними сучасної науки, на території України існує близько 20 тис. видів тварин і понад 4 тис. видів рослин. Народна медицина, безперечно, використовує лише окрему частину видів, однак і це дало змогу створити своєрідну енциклопедію народних знань.

2. З народною медициною тісно пов'язані народна ботаніка і зоологія. Широке застосування трав, коріння, різних відварів для виходжування тварин має давні традиції. В давнину лікування тварин часто супроводжувалося магічними діями, примовляннями. Ця галузь має чималий досвід, який акумулює певні елементи магії, ворожіння, оригінальні національні знання.

Користування рослинами і тваринами для здобуття засобів існування, потреб народної медицини і ветеринарії, а також виготовлення предметів побуту зумовлювало контакти людей з хижими звірами, шкідливими комахами, отруйними зміями та рослинами. Пошук належних засобів протистояння, боротьби за усунення небезпеки і збереження здоров'я був повсякденною потребою. А це, в свою чергу, вимагало пильної уваги до розвитку знань із ботаніки та зоології.

Найважливішими з погляду народного життя є дерева, з них зводиться житло, заготовлюються дрова і виготовляються найрізноманітніші предмети повсякденного вжитку.

В Україні перше місце посідав дуб, деревина якого давала прекрасний будівельний матеріал, а кора використовувалася для дублення шкір, жолуді – для відгодівлі свиней, виготовлення кави та чорнила. У давнину дубу поклонялися. Відгомін таких язичницьких обрядів зберігся в деяких дійствах сьогоднішніх Зелених свят.

Великою популярністю в народі користується явір. Він став задушевним образом кохання або шанованих чоловіків у народній творчості, українській поезії. Не менш поетичне дерево в Україні тополя, що часто згадується в народних піснях, переказах і легендах як «сокорина». І явір, і тополя широко застосовувалися у господарській діяльності як будівельний матеріал, а також як декоративні рослини. Повсюди у нас шанують березу. Березові бруньки і листя використовують у народній медицині й косметиці, її кора допомагає виготовляти жовту натуральну фарбу, обробляти шкіру. Навесні з берези збирають сік, який має лікувальні властивості, а з березових пеньків здавна видобували дьоготь. У народній творчості береза – уособлення краси, прекрасний поетичний образ дівчини або жінки.

Широко в господарській діяльності використовуються верба і лоза, з хвойних дерев – сосна, ялина, смерека. Молоді соснові пагони як лікувальний засіб відомі у народній медицині, а горішки сосни додаються до їжі. Як дубильний матеріал використовується кора ялини.

У багатьох народних піснях оспівана калина. Садять її біля криниць і хат, при дорозі, у садах. Це оригінальне дерево, крім декоративного призначення, дає плоди, які використовуються з лікувальною метою для виготовлення соку, начинки пирогів та особливих хлібів-калинників.

Часто в Україні висаджували терен. Його ягоди висушували і використовували з лікувальною метою для виготовлення наливки-тернівки. Із численних трав'янистих, напівчагарникових рослин широко відомі й популярні барвінок, мак, рожа, мальва, катран, тирса, чебрець, деревій, материнка та ін. Ці рослини використовуються і як декоративні, і як лікувальні. Чимало з них застосовували в різних обрядах. Так, відвар зірчатки, любистку домішували до води, в якій купали дітей, мили коси тощо.

Окремі рослини в народі зачисляли до шкідливих: кукіль, осот, лободу. Численні дикоростучі рослини слугують для виробництва натуральних барвників: волошка, дзвоник круглолистий – для виготовлення голубої фарби, черемха, полин, нечуй-вітер – для жовтої тощо. Народні українські назви багатьох рослин склалися залежно від кольору квітів, форми плодів, листя й інших властивостей. Виникла ціла наука про гриби, їх корисні (їстівні) та шкідливі властивості.

Цікаві й повчальні знання народної зоології, здобуті внаслідок спостереження за природою, життям тварин. Під народними назвами в Україні фігурують окремі види або роди хребетних тварин і птахів. Деяким надавали різко негативних рис. Вовки, які сотні років загрожували скотарству, отримали епітети звір, звірюка. Однак у фольклорі гуцулів і закарпатських українців вовк іноді виступав благодійником людей. Ведмедя народна уява малює розумним і відносно нешкідливим, навіть добродушним. Недобру славу мали лисиця, куниця, тхір. Незважаючи на це, їхнє хутро, а також ведмедя, зайця, білки й інших звірів здавна широко використовували для виготовлення зимового одягу, головних уборів. Добре відома поведінка та сфера існування таких звірів і птахів, як їжак, нічниця (кажан), сич, чапля, а також сови (сова-сипуха, сова-вухата, неясить, пугач), декотрі доброзичливо згадуються в народних піснях, переказах, казках і байках. Популярні орли, соколи, лебеді, лелеки, чайки, ластівки. Постійні персонажі українського фольклору – зозуля, галка, грак, журавель й інші птахи.

Народ володів засобами боротьби з шкідливими рослинами, комахами, тваринами, птахами. Водночас домашні ліки рослинного і мінерального походження, а також хірургічне втручання – випробувані багатьма поколіннями українців – дієві у ветеринарії. Коростиву худобу лікують звареним на воді гірчаком, тютюном або змазують дьогтем. На Волині сухим потовченим листям ранника засипали рани домашніх тварин, виводили лишай і коросту.

Хірургічним втручанням лікують коней від мишки, телію, залізняка й інших хвороб. В народі існує глибоке розуміння значення санітарії та гігієни і

профілактики хвороб як необхідних умов вирощування домашніх тварин. Це дає змогу запобігти багатьом захворюванням, падежу молодняка.

Народні знання українців з ботаніки, зоології і ветеринарії засвідчують високу загальну культуру народу. Вони доводять глибоку мудрість і розважливість тих, хто віками відбирав і удосконалював прийоми й інтелектуальні надбання, які дотепер служать людям. Ці знання внесені українським народом до скарбниці загальносвітової культури.

В народній уяві реальні проблеми лікування людей і тварин обростали різноманітними міфами, повір'ями, фантастичними елементами.

В етнографічних і фольклорних матеріалах існує чимало різних варіацій анімістичних поглядів, зокрема про те, що тварина може породити людину і, навпаки, люди можуть перетілюватися у свійських чи диких тварин, а після смерті людська душа переходить у тварину. Деякі ж звірі (наприклад, ведмідь) виникли з людей. На основі такого розуміння появились забобонні уявлення. Елементами культу звірів є звичаї і ритуали відзначення окремих свят: Волове свято (на Марка), змії (на Чесного Хреста), заквітчування корів (на Юра). День св. Луки святкували на Гуцульщині, щоб вовки не розорили отар, та ін. Небезпечними вважалися відьми, котрі забирали молоко і чинили іншу шкоду худобі. Найактивнішу діяльність ці сили, за народними переконаннями, розгортали на Юрія, Введення, Благовіщення та Івана (літнього).

Гуцули вважали, що наслати незгоду, «підсипати» хворобу могли чинитарі (що володіють чарами): місячники (міняли зі зміною місяця свою стать). Відоме вірування у погані очі. В Карпатах люди з "поганими очима" називалися «врекливими». Вважалось, що вони можуть «зурочити все, на що подивляться». До цієї категорії відносили й чорнокнижників (тих, які осягнули знання з чарівних книг, маючи зв'язок з нечистою силою). За повір'ям, такі люди народжуються з надприродними силами. Як і в демонології слов'янських та багатьох інших народів, демонічною злою силою у традиційних віруваннях українців виступає чорт, наділений рисами побутового характеру. В народі він має чимало назв (імен – евфемізмів), що відбивають відповідну ієрархію.

Своєрідні варіації вірувань у лісових демонічних істот в образі привабливих молодих жінок також були поширені. Це створіння, які походять із душ дітей, народжених мертвими, чи померлих нехрещеними. Вони мають вигляд молодих гарних дівчат, котрі люблять розважатися «на молодика» (в час молодого місяця), заманюють молодих хлопців і чоловіків, набувши вигляду їхніх коханих, і можуть завести у безвість чи висушити любощами.

Лісовики, «дикі люди», «пастухи звіра», народжені від олениці, ведмедиці, могли охороняти звірів від хижаків, мисливців, пасток та ін. У Карпатах вважають, що «дика баба» – висока, худа, з довгим волоссям може заподіяти людині смерть, підмінити новонароджених нехрещених дітей, які погано розвиваються, постійно плачуть, невгамовно кричать тощо.

В Україні побутує вірування у злого духа, який може відвідати юнаків або дівчат у вигляді гарної дівчини чи хлопця, у злі демонічні сили, що насилають безсоння, зокрема малим дітям, незвичайних мерців-утоплеників і самогубців, котрі лякають живих, духів позашлюбних дітей, убитих матерями.

Таке своєрідне трактування й осмислення процесів суспільного буття з тими чи іншими відмінностями було дуже поширене, а його окремі елементи зберігаються дотепер. Вічне поняття добра і зла, вірування в добрі й злі сили має могутню основу для існування, відповідно трансформуючись під впливом часу.

Ще в «Повісті минулих літ» згадується міф про святих блаженних людей і справедливу країну, що, очевидно, відповідало тодішнім гуманістичним уявленням і етичним засадам.

Сучасний процес відродження національної свідомості, культури, духовності повертає людей не лише до загальнолюдських цінностей, а й до національних традицій і першовитоків культури, релігійного відродження. Пошук добра, віри, які протистоять злу, в традиційній свідомості народу виконує провідну роль. Брутальні спроби зруйнувати віру й знищити народні традиції мають наслідком культурне здичавіння та духовну спустошеність. Поглиблення й збагачення новими якостями позитивних начал суспільних поглядів – життєво необхідне. Це складова докорінних соціально-економічних перетворень, поліпшення умов життя, повернення гуманістичних цінностей.

3. З давніх часів люди уважно придивлялися до атмосферних явищ, і це зрозуміло. Стихійні лиха нищили врожаї, руйнували будівлі, розмивали шляхи. Врожай великою мірою залежав від погоди. «Не земля родить, а літо», – говорилося у народному прислів'ї. У минулому, будучи безпорадною перед несприятливими явищами природи, людина приписувала їх потойбічним силам: гроза пояснювалась діями Іллі Пророка, вітер вважали божим диханням, а град – божою карою за гріхи. Разом із тим у народі здавна виникли вірні прикмети і завбачення погоди, що передавалися з покоління в покоління, перевірялись і доповнювались безпосереднім досвідом людей. Про те, що люди дуже уважно і вдумливо спостерігали найменші зміни погоди, свідчить різноманітна народна термінологія. Так, годиною називалась ясна сонячна погода, негодою – погана погода, сльота. Відповідають кліматичним умовам України і залежним від них явищам українські назви місяців: січень, лютий, березень тощо. Зимув називали погожою, хазяйською, коли вона була помірно холодною; сирітською – якщо були незначні морози; гнилою – коли вона була малосніжною, з частими відлигами, а зиму з сильними морозами, завірюхами та заносами називали лютою, забійною.

Багато народних прикмет і завбачень підтверджуються науковими даними. Було помічено, наприклад, що людина, хвора на ревматизм, з підвищеною нервозністю, хворобою серця або легенів краще за інших відчуває зміни погоди: «Коли руки або коліна ломить, буде переміна погоди»; «Здорову людину опівдні знемагає сон – буде дощ» і т. ін. Чимало прикмет виникло завдяки спостереженню за тваринами, птахами, комахами. Наприклад, бджоли перед непогодою ховаються, бо вона часто несе їм загибель. Перед дощем крила комах зволожуються, стають важчими і комахи опускаються в нижчі шари повітря, де їх ловлять птахи і навіть над поверхнею води – риби. Через те були поширені такі прикмети: «Ластівки літають низько – на дощ»; «Риби вискакують з води і ловлять комах – на дощ, на негоду»; «Якщо бджоли не

вилітають з вуликів – слід чекати дощу»; «Перед негодою мурашки закривають більшість ходів у мурашнику» тощо.

Відомо, що тварини використовувалися як своєрідні метеорологічні прилади. Подекуди в банках з водою тримали жаб і по їхній поведінці визначали погоду. Спостерігаючи життя рослин, люди помітили, що окремі з них розкривають своє листя або квіти в теплу погоду і закривають в холодну. Дуже поширеною є прикмета: «Квіти сильніше пахнуть перед дощем», і це цілком вірно. За цих умов рослини погано випаровують воду, яка нагромаджується у нектарнику; випаровуються лише пахучі речовини. Велика кількість народних прикмет і завбачень базується на спостереженнях за фізичними явищами в атмосфері. Однією з найбільш популярних є прикмета: «Дим стовпом – на мороз, на гарну погоду». Справа в тому, що напередодні поганої погоди частинки диму вкриваються шаром вологи і опускаються вниз – «дим стелеться». Передвісником ясної сонячної погоди влітку є роса – ознака добрих змін температури. Поширена така прикмета: «Сильна роса – до ясної погоди». Є багато народних завбачень погоди, зв'язаних із виглядом Сонця, Місяця і хмар. Особлива увага приділялась кольору Сонця і неба у часи ранкової й вечірньої зорі, змінам форми Місяця згідно з його фазами. Бойки, наприклад, за фазами Місяця у грудні визначали погоду на всі пори року. Було помічено, що коли Сонце, Місяць або зірки «бліді», – буде дощ. Це пояснюється тим, що люди бачать їх крізь шар перистих хмар, які складаються з льодяних кристалів. А перисті хмари часто приносять дощі. По народних завбаченнях райдужні кола навколо Місяця є ознакою збільшення хмарності та посилення вітру; небо в «баранцях» означає наближення дощу, а темні важкі хмари – грози. Відомі прикмети і завбачення пов'язані з тепловими явищами в атмосфері. Так, духота є передвісником грози або дощу, погане горіння дров у печі віщує відлигу. Наукову основу мають і такі прикмети: «Дощу не буває, коли вітер вночі стихає», «Красний вітер – ясний день», «Багряна зоря – на дощ», «Зірки з вогнем граються – на хуртовину і дощ», «Похолодання під час дощу – припинення негоди».

Український традиційний **календар** є структурою складною, синтетичною, гетерогенною, багаторівневою й поліфункціональною. Він ділить, регламентує й впорядковує відлік часу. Цілісну структуру народного календаря складає послідовне співвіднесення його ієрархічних одиниць (рік: місяць: тиждень: день: година: мить). Одночасно існує й інше групування одиниць часу: за сезонами, за циклами (природними, місячними, святковими). Його циклічний характер зумовлений постійно повторюваними явищами природи. Поділ року на 365 (366) днів, 4 сезони й 12 місяців привнесений до народного календаря православними святами, які є своєрідною сіткою координат, суттєвим фактором сакралізації річного циклу свят. Український традиційний календар, що зазнав протягом історичного життя низку суттєвих змін, на сьогоднішній день є неподільним сплавом церковного (православного), громадянського і власне народного календаря. Святкові дні у ньому часто збігаються з церковними.

Основною одиницею виміру календарного часу є **день**, пов'язаний з обертанням Сонця навколо Землі. Згідно з християнськими святцями кожен день має свого патрона або відповідає подіям сакральної історії. Дні поділяються на **свята й будні**. Кожен день тижня має свої якісні характеристики (понеділок – важкий день, середа й п'ятниця – жіночі дні, неділя – день обов'язкового відпочинку), співвіднесений з іншими календарними днями. (наприклад, «Якщо на Стрітіння півень нап'ється, то на Юрія віл напасеться», «Якщо на Покрову день теплий, то зима буде тепла»). Доба поділяється на профанну й сакральну частини: день (світла частина доби) відводиться для побутових клопотів і роботи, ніч (темна частина доби) наділяється магічною здатністю зміщувати просторові координати, виходити у віртуальний світ потойбіччя.

До середини ХХ ст. у деяких регіонах України (Полісся, Карпати) у побуті користувалися обрахунком часу за тижнями, який, базувався на святах (наприклад, тиждень великодній, різдвяний, зелений, масляний, середохресний, похвальний тощо).

У народному календарі час має своїх патронів, функції яких виконують християнські святі, котрі заступили старі й забуті язичницькі божества. Особливо важливим сакральним і водночас небезпечним вважається переддень великих свят (купальська ніч, ніч перед Різдом, Великодня ніч). У цей час відбувається символічне єднання світу людей із потойбіччям, що може мати як позитивний, так і негативний вплив на подальшу долю соціуму й кожного його члена залежно від правил поведінки й дотримання всіх необхідних приписів. Український народний календар існує переважно у вербальній формі, у формі «великого усного наративу», як авантекст. Традиція рукописних календарів на Україні не має великого поширення, проте до початку ХХ ст. у Карпатах і на Поліссі зберігалися примітивні дерев'яні календарі (карби, бирки, різні).

Питання для самоконтролю

1. Яке символічне навантаження мають першоементи світу?
2. Пояснити взаємозв'язок обрядів сімейного та календарного циклів.
3. Як використовували в народному лікуванні дерева, лісові ягоди, городину, зернові культури?
4. Як визначали погоду за Сонцем, Місяцем, зірками?

Список літератури

Етнографія України : Навч. посібн. / За ред. проф. С.А. Макаруча. Львів : Світ, 2004. 520 с.

Культура і побут населення України. / За ред. В.І. Наулка. Вид. 2-е, перероб. і доп. Київ : Либідь, 1993. 288 с.

Килимник, С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : У 3-х кн., 6 т. Кн.1. Т.1: Зимовий цикл. Т.2: Весняний цикл. Київ : АТ «Обереги», 1994. 400 с.

Прадавній український календар. *Урядовий кур'єр*. 2000. 29 грудня. С. 13.

Скुरатівський В. Місяцелік. Український народний календар. Київ : Мистецтво, 1993. 208 с.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Автохтони – назва корінного населення певної місцевості.

Антропологія – наука про походження, еволюцію, закономірності морфологічної і фізіологічної організації людей, людських рас та поширення їх на земній кулі.

Антропоніми – імена та прізвища людей.

Білінгвізм – стан одночасного володіння двома мовами.

Бортництво – лісове бджільництво, яке базується на утриманні бджіл у природних чи штучних дуплах дерев – бортях.

Вірування – уявлення, що відображають віру людини у здатність надприродним чином впливати на перебіг подій.

Гідроніми – назви річок, озер, морів.

Громада – спільнота людей, пов'язаних спільними інтересами (напр. сімейна, земляцька, релігійна, сільська).

Громадський побут – сукупність узвичаєних норм якими керувалася певна спільнота для задоволення своїх соціально-економічних і культурних потреб.

Група етнічна – частина («уламок») етносу, ядро якого знаходиться в іншому соціальному організмі.

Гутництво – виготовлення скла.

Декоративно-ужиткове мистецтво – галузь художньої творчості, яка формує естетично-художнє середовище в побуті людини.

Депортація – вигнання, вислання.

Діаспора – частина населення країни, яка проживає поза її межами в іноетнічному середовищі.

Кордони етнічні – умовні лінії, що розділяють етнічні території, тобто території, компактно населені певними етносами або етнічними, а також етнографічними групами.

Етногенез – тривалий процес утворення і розвитку племені, народу, нації.

Етнографія – наука про побут, традиційну матеріальну та духовну культуру народів, їхнє походження.

Етнографічна група – частина народу, яка визначається локальними особливостями традиційно-побутової культури, місцевого діалекту та етнокультурною спільністю з усім народом, до якого вона належить.

Етнографічне районування – це поділ території на локальні культурно-побутові групи населення, які мають спільні риси мовного, звичаєвого, господарського характеру, зумовлені природними середовищем та історичним розвитком кожної групи, а також етнокультурними взаємозв'язками з сусідніми народами.

Етнолінгвістика – це напрям лінгвістичних досліджень, який вивчає мову у її відношенні до культури, взаємодію етнокультурних та етнопсихологічних чинників у функціонуванні та еволюції мови.

Етніміми – назви народів, племен, етнічних груп.

Етнос – це особливий вид спільності людей, яка утворилася історично й є особливою формою їхнього колективного існування.

Етнопедagogіка – галузь педагогічної науки, яка досліджує конкретні етнічні традиції виховання.

Етноцид – різновид етнонаціональної політики (політичної поведінки), спрямованої на знищення ідентичності й культури конкретного народу (етносу).

Золотарство – обробка благородних металів.

Історико-етнографічний регіон – етнотериторіальне утворення в межах усього етносу, яке за історичною долею та етнічними особливостями є самобутнім, зафіксованим в історичних документах і відтвореним у крайовій символіці та історичній пам'яті людей.

Магія – обряди, пов'язані з вірою у здатність людини певними діями вплинути на природні чи соціальні явища.

Міф – сказання про давні вірування народу, щодо походження землі, явищ природи, богів, героїв, Всесвіту.

Міфологія – сукупність міфів того чи іншого народу.

Мелос – мелодійна, пісенна основа в музиці.

Народи корінні – народи, які проживають у багатоетнічних суспільствах незалежних країн і є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є дана країна, в період її завоювання або колонізації або в період встановлення існуючих державних кордонів.

Народна філософія – це система міфологічних вірувань, ідеологічних переконань, нашарувань різних історичних епох, уявлень, вірувань.

Національний характер – це типові якості і психологічні особливості етнічної групи, яка має спільну територію, мову, історію, культуру, звичаї, символи, що відрізняють її від сусідніх народів.

Нація – це особливий стан і у той же час певний етап розвитку етносу, пов'язаний з творенням національно-державних символів та атрибутів, національно-державної самосвідомості, загальнонаціональних інтересів, національної ідеї і національної культури.

Неорелігія – релігійні течії, чие віровчення та організаційні структури виникли у другій половині XIX-XXI століття.

Обряд – колективні символічні дії, спрямовані на передачу інформації і пов'язані з системою уявлень певної спільноти.

Раса – це мінливе у часі та просторі біогенетичне об'єднання людей, що ґрунтується на спільності їх походження та схожості окремих морфологічних прикмет і фізіологічних ознак.

Ремесло – це дрібне виробництво, що базується на застосуванні ручних знарядь праці, без виробничого поділу праці.

Соціалізація – це процес засвоєння індивідом певної системи знань, норм та цінностей, що дають змогу йому функціонувати як повноправному члену суспільства.

Спорідненість – це тип соціальних зв'язків, які пов'язують людей в одну групу «родичів».

Топоніми – назви населених пунктів, місцевостей.

Традиція – окремі елементи культури (досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки і т. ін.) певної спільноти, що склались історично й передаються з покоління в покоління.

Художні промисли – це організоване виробництво творів декоративно-ужиткового мистецтва, призначених для продажу.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
ЛЕКЦІЯ 1. Встановлення і розвиток української етнографії.....	4
ЛЕКЦІЯ 2. Походження і розвиток українського народу. Антропологічні риси українців.....	12
ЛЕКЦІЯ 3. Українська етнічна територія та її населення.....	25
ЛЕКЦІЯ 4. Громада і громадський побут.....	44
ЛЕКЦІЯ 5. Господарство і заняття населення.....	47
ЛЕКЦІЯ 6. Транспорт	59
ЛЕКЦІЯ 7. Народна архітектура сільських житлових комплексів.....	67
ЛЕКЦІЯ 8. Народний одяг.....	76
ЛЕКЦІЯ 9. Система харчування та народна кулінарія.....	87
ЛЕКЦІЯ 10. Сімейні відносини.....	100
ЛЕКЦІЯ 11. Родинна обрядовість.....	105
ЛЕКЦІЯ 12. Вірування, міфологія, демонологія українців.....	117
ЛЕКЦІЯ 13. Народні знання.....	134
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	144

